ISSN (print) 2227-183X
ISSN (online) 2413-8762

Сумський історико-архівний журнал

XLVI

Сумський Історико-Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА

№ XLVI

Ідентифікатор медіа
R30-03095 від 29.02.2024

ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:
ДЕГТЯРЬОВ С. – д-р. істор. наук, проф., Сумський державний університет (Суми, Україна)

Заступник головного редактора:
ГОНЧАРЕНКО А. – канд. істор. наук, доц., Сумський державний університет (Суми, Україна)

ДРАГНЕА М. – доктор філософії в галузі історії, асоційований науковий співробітник, Асоціація історії Балкан (Бухарест, Румунія)
ЗЯКУН А. – канд. істор. наук, доц., Сумський державний університет (Суми, Україна)
КАМІОНКА М. – доктор філософії, доцент, Ягеллонський університет (Краків, Польща)
ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф., Сумський державний університет (Суми, Україна)
МЕДВІДЬ О. – кандидат історичних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)
ОСАДЧИЙ Є. – кандидат історичних наук, Інститут прикладної фізики НАН України (Суми, Україна)
ТУЛУШ А. В. – доктор історичних наук, професор, Галацький університет «Нижній Дунай» (Галац, Румунія)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц., Черкас глобальний університет (Вашингтон, США)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №07 від 25.06.2026 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 червня 2026 р. №928 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії у межах кластеру «Гуманітарні науки та мистецтво» за спеціальностями «В9 – Історія та археологія» та «В12 – Культурологія та музеєзнавство».

© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2026

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was established in 2005

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:
Dehtiarov S. – Dr. (History), Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Deputy Editor:
Honcharenko A. – Ph.D. (History), Assosiate Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Cherkasov A. – Dr. (History), Professor, Cherkas Global University (Washington, USA)
Dragnea M. – PhD (History), Associate Researcher, Balkan History Association (Bucharest, Romania)
Kamionka M. – PhD, Associate Professor, Uniwersytet Jagiellonski (Krakow, Poland)
Lebid A. – Dr. (Philosophy), Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)
Medvid O. – PhD (History), Associate Professor, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
Osadchij E. – PhD (History), Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine (Sumy, Ukraine)
Tulus Arthur Viorel – "Dunarea de Jos" University of Galati (Galati, Romania)
Ziakun A. – Ph.D. (History), Assosiate Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Media identifier: R30-03095 from 29.02.2024

Postal Address: 116, Kharkivska st., Sumy sity, Ukraine, 40007
Department of History, "Sumy Historical and Archival Journal"
E-mail: starsergo2014@gmail.com
Websites: http://shaj.sumdu.edu.ua

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

SAVCHENKO V.A. Professor S. Yaroshenko and the "Student Revolution" (on the issue of the formation of the liberal-democratic movement in Odesa in 1905) 5

BILICHENKO L.S. Activities of foreign consulates in the UNR during the Central Rada (march 1917 – april 1918) 19

ARTIUKH V.O., MINCHENKO M.V. Romen "Prosvita" (1917–1923): educational activities 29

KYTSAK B.V. Self-Help Committees as Local Mechanisms of Humanitarian Assistance to the Population in Reichskommissariat Ukraine 46

ROZHKOVA L.I., KUZMENKO N.M. Activities of the Sumy society "Memorial" in respect of honoring the memory of victims of political repression 59

PETRENKO N. M. Preservation of Ukraine's Cultural Heritage During the War: Historical, Political, and Civic Dimensions 71

WORLD HISTORY

HONCHARENKO A.V. The genesis of the Price Revolution in Europe (15th–17th centuries) 83

CULTURAL STUDIES

ZAKHAROVA O.YU., DEHTIAROV S.I., KOTELNITSKY N.A. Imam of Chechnya and Dagestan – Shamil (1797-1871) in European artworks 94

On the cover: P.1 – St. Michael's Church (Church of St. Archangel Michael) in the village of Sekun, Volyn region. An architectural monument of local importance. Built in 1868-1869 on the site of a 16th-century church, the image of which was preserved in a drawing by Taras Shevchenko. Photo by *Ye.M. Osadchij*, 2025; P.4 – Church of St. Archangel Michael in the village of Zamshani, Volyn region. Built in 1809 on the site of a 17th-century church. Rebuilt in 1882. Photo by *Ye.M. Osadchij*, 2025.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

САВЧЕНКО В.А. Професор С. Ярошенко та "студентська революція" (до питання про формування ліберально-демократичного руху в Одесі у 1905 р.) 5

БІЛІЧЕНКО Л.С. Діяльність іноземних консульств в УНР доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) 19

АРТЮХ В.О., МІНЧЕНКО М.В. Роменська "Просвіта" (1917-1923): освітня діяльність 29

КИЦАК Б.В. Комітети самодопомоги як локальні механізми гуманітарної підтримки населення в Райхскомісаріаті "Україна" 46

РОЖКОВА Л.І., КУЗЬМЕНКО Н.М. Діяльність Сумського товариства "Меморіал" щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій 59

ПЕТРЕНКО Н.М. Збереження культурної спадщини України в умовах війни: історико-політичний та громадянський виміри 71

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ГОНЧАРЕНКО А.В. Генезис "Революції цін" в Європі (XV–XVII ст.) 83

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

ЗАХАРОВА О.Ю., ДЕГТЯРЬОВ С.І., КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А. Імам Чечні та Дагестану – Шаміль (1797-1871) у творах європейського мистецтва 94

На обкладинці: С.1 – Михайлівська церква (Церква святого Архистратига Михаїла) в селі Секунь Волинської області. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Побудована у 1868-1869 роках на місці храму XVI століття, зображення якого збереглося на малюнку Тараса Шевченка. Фото *Осадчого Є.М..,* 2025 р.; С.4 – Церква святого Архистратига Михаїла в селі Замшани Волинської області. Побудована у 1809 році на місці храму XVII століття. Перебудована у 1882 році. Фото *Осадчого Є.М..,* 2025 р.

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.5

VICTOR A. SAVCHENKO
South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky (Odesa, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5949-2263

PROFESSOR S. YAROSHENKO AND THE "STUDENT REVOLUTION" (ON THE ISSUE OF THE FORMATION OF THE LIBERAL-DEMOCRATIC MOVEMENT IN ODESA IN 1905)

Abstract. *The article is devoted to the events of the so-called "children's revolution" or "student revolution" that took place in Odessa in mid-October autumn 1905. At that time, the student and school youth of the city advocated radical changes, democratic reforms, for the establishment of a constitution and the replacement of the autocratic empire with a parliamentary democratic confederal republic. Political protests by students and pupils of secondary education institutions shook the Russian imperial government, encouraging the strengthening of the Ukrainian liberation movement in university cities. The uniqueness of the "youth" revolution was that it was led not only by young people but also by famous scientists, professors, former and current rectors of the University of Odesa S. Yaroshenko and I. Zanchevsky, Professor E. Shchepkin. The events of October 14-16, 1905, were the culmination of revolutionary demonstrations in Odesa, about 3 thousand students and pupils of secondary schools, sailors and railway workers took part in them. The authorities were forced to involve troops in the protection of the city, ordering them to shoot at the people. The appearance of the Tsar's Manifesto on October 17, 19105 led to a temporary collapse of the authorities, part of the city began to be controlled by armed student "militia" detachments. However, the local authorities found a way to suppress the revolution. Already on October 19, 1905, the authorities organized a bloody Jewish pogrom in Odesa, in order to bring down the wave of the revolution. At that time, the monarchical power in the city was preserved due to the fact that it was able to convince the marginal strata that "the revolution is a conspiracy against the Orthodox Church", "that the revolution in Odesa is led by Jews". With the help of such agitation and the formation of conditions in the city under which looting and pogroms were unpunished, the authorities were able to bring different groups of the Odessa population together. The anti-Semitic agitation, which portrayed Jews as leaders of the local revolution, had no basis, because all the organizers of the "university uprising" were of Ukrainian, Polish-Lithuanian and Russian origin. The revolution of 1905-1907 was "bourgeois-democratic", one of the main forces of the Cadet Party, which received mass support through the "Union of the Constituted". The "Union of Unions" included not only the "progressive" professors, representatives of the city council, local press, lawyers, but also student self-government structures. Social Democrats of all stripes, Socialist Revolutionaries, Ukrainian, Polish, and Jewish socialists joined this structure. The events of October 1905 in Odesa clearly indicate that the revolution at that time was led not by Social Democrats, Socialist Revolutionaries, or Zionists, but by the Constitutional Democrats, whose goal was to replace the imperial machine of government and establish a democratic, constitutional system. Soon this party would lose its influence on the revolutionary masses, becoming engrossed in parliamentary battles.*

Keywords: *Odesa University, Academic Union, Union of Unions, student movement, professors, revolution of 1905-1907, Cadet Party, S. Yaroshenko.*

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

Citation. Savchenko, V.A. (2026). Professor S. Yaroshenko and the "Student Revolution" (on the issue of the formation of the liberal-democratic movement in Odesa in 1905). *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.5

САВЧЕНКО В.А.
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5949-2263

ПРОФЕСОР С. ЯРОШЕНКО ТА "СТУДЕНТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ" (ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В ОДЕСІ У 1905 р.)

Анотація. *Стаття присвячена подіям так званої "дитячої революції" або «студентської революція» яка проходила в Одесі в середині жовтня осені 1905 р. В той час студентська та учнівська молодь міста виступала за радикальні зміни, демократичні реформи, за встановлення конституції та заміну самодержавної імперії парламентською демократичною конфедеративною республікою. Політичні протести студентів та учнів закладів середньої освіти розхитували російську імперську владу, спонукаючи до посилення українського визвольного руху по університетських містах. Унікальність "молодіжної" революції полягала в тому, що на чолі стояли не тільки молоді люди а й відомі науковці, професори, колишній та діючий ректори університету в Одесі С. Ярошенко та І. Занчевський, професор Є. Щепкін. Події 14-16 жовтня 1905 р. стали кульмінацією революційних виступів в Одесі, в них прийняло участь близько 3 тис. студентів та учнів середніх закладів, матроси та залізничники. Влада була вимушена долучити до охорони міста війська, наказавши їм стріляти в народ. Поява царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. привела тимчасового колапсу влади, частину міста стали контролювати озброєні студентські загони "міліції". Але, місцева влада знайшла вихід придушення революції. Вже 19 жовтня 1905 р. влада організувала кровавий єврейський погром в Одесі, з метою збити хвилю революції. В той час монархічна влада в місті зберіглася завдяки тому, що змогла переконати маргінальні прошарки в тому, що "революція є змовою проти православної церкви", "що революцією в Одесі керують євреї". З допомогою подібної агітації та формуванню в місті умов, за яких грабунки та погроми були безкарними, влада змогла зіткнути різня групи населення Одеси між собою. Антисемітська агітація, що малювала євреїв, як лідерів місцевої революції не мала під собою підстав, бо всі організатори "університетського повстання" були українського, польсько-литовського та російського походження. Революція 1905-1907 рр. "буржуазно-демократичною", однією з основних сил партію кадетів, яка масова підтримка через "Союз союзів". В "Союзі союзів" діяла не тільки "прогресивна" професура, представники міської думи, місцевої преси, адвокати, але й структури студентського самоуправління. До цієї структури долучалися соціал-демократи всіх забарвлень, есери, українські, польські, єврейські соціалісти. Події жовтня 1905 р. в Одесі чітко вказують на те, що революцією, в той час керували не соціал-демократи, соціалісти-революціонери чи сіоністи, а партія Конституційних демократів, що поставила за мету замінити імперську машину управління, встановити демократичний, конституційний устрій. Незабаром ця партія поступиться своїм впливом на революційні маси, захопившись парламентськими баталіями.*

Ключові слова: *Одеський (Новоросійський) університет, Академічний союз, Союз союзів, студентський рух, професори, революція 1905-1907 рр., кадетська партія, С. Ярошенко.*

Цитування. Савченко, В.А. (2026). Професор С. Ярошенко та "студентська революція" (до питання про формування ліберально-демократичного руху в Одесі у 1905 р.). *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.5

Одеська студентська революція осені 1905 р. – унікальне та недостатньо вивчене явище соціально-політичної історії України. В цей буремний час студентська молодь уособлювала надії на радикальні зміни, виступаючи авангардним "людським потенціалом" демократичного зламу. Унікальність студентської революції в українських містах початку ХХ ст. полягала в тому, що на чолі молодіжного руху стояли не тільки молоді люди а й відомі науковці, колишній та діючий ректори університету в Одесі. Дослідження цього руху допоможе зрозуміти процеси, що прискорили революційний процес у Східній Європі, вплинули на формування визвольних національних рухів, молодіжного руху та політичної контркультури української молоді початку ХХ ст. Студентські революційні протести розхитували владну монархічну вертикаль, підштовхували антиімперські настрої в суспільстві, впливаючи на становлення та радикалізацію українського визвольного руху. Науково-теоретична новизна дослідження полягає в тому, що під «історичний скальпель» дослідження попав не тільки студентський рух, а й рух "професорської опозиції" імперський владі, що уособлював "Академічний Союз" (цей "союз" був сформований кадетськими активістами в університетах Києві, Одеси, Харкова ін. міст імперії). Діяльність партії кадетів серед міської інтелігенції та студентства, практично не досліджений українськими істориками, кадети – яскраві діячи революції 1905-1907 рр., таки як С. Ярошенко, в силу кон'юнктурних нашарувань, безпідставно опинилися за межами історичного наративу.

Мета статті – висвітлити події так званої "дитячої революції" (революційних виступів студентів та учнів середньої школи в Одесі в середині жовтня 1905 р.), завдання полягають в визначенні цілій та керівництва цими радикальними виступами, у з'ясуванні структури та форми управління "стихійними" виступами. Особлива увага приділяється керівникам "Академічного союзу" університету Одеси, який в жовтні 1905 р. став координуючим центром революційних виступів. Дослідження цієї теми допоможе спростувати стійкі антисемітські міфи про революцію, як "єврейську змову", які й сьогодні використовуються у політичному протистоянні.

Треба зазначити, що події в Одесі, які згодом отримають назву одеської "дитячої революції" 1905 р. опинилися поза аналізу сучасних українських істориків. Виключення складають статті Г. Турченко та Є. Назарової, в яких згадуються студентські виступи в Одесі (Назарова, 2010; Турченко, Назарова, 2011). Окремі аспекти революційних "одеських" подій і так званої "професорської фронди" в українських вишах у 1905 р. розглядаються в дослідження істориків: Ф. Самойлова, І. Недореза, І. Максименко, С. Ковальчука (Самойлов, 2006; Недорез, 1989; Максименко, 1998; Ковальчук, 2010; Ковальчук, 2011). В той же час, практично, відсутній аналіз студентських виступів та викладацько-студентського руху та руху учнів середньої освіти в Одесі у 1905 р., хоча студентському рухові початку ХХ ст. в інших українських університетських містах присвячена низка наукових публікацій (Грицик, 2017; Посохов, 2013; Фартучна, Купчик, 2013; Чортенко, 2010; Чортенко, 2012; Чуткий, 2025).

Для написання статті використовувалася газетні джерела: популярні в Одесі газети "Одесские новости", "Одесский листок", "Ведомости Одесского градоначальства", збірки документів (документи сенаторської ревізії "одеських подій", судового процесу над ректором університету), мемуари та спогади університетських професорів та тодішніх "правих" чорносотенних публіцистів М. Среднева, О. Елішева (Материалы, 1908; Революционное гнездо, 1909; Среднев, [б.г.]; Елишев, 1908). Значний пласт унікальної інформації про студентський рух в Одесі присутній в забутих дослідниками радянських виданнях (Памяти профессора, 1927; Одесский университет, 1940).

"Одеські події" почали прискорюватися ввечері 4 жовтня 1905 р., коли з потягу на перон вокзалу Одеса-Головна вийшов професор Семен Петрович Ярошенко, що

повернувся заслання до Вологодської губернії, куди він потрапив "за антиурядову діяльність". Це було тріумфальне повернення "героя революції"[1]. Його зустрічав великий натовп студентів та "публіки" (до 800 чол.), були квіти, обійми… кілька студентів, із червоними бантами, підхопили професора на руки та понесли його до карети, в яку впряглися студенти. Під час зустрічі на вокзале лунали вітання на честь С. Ярошенка, від громадських організацій Одеси (Революционное гнездо, 1909: 139). Зустрічали професора гласні одеської міської думи М. Драго, П. Климович, ректор Імператорського Новоросійського (Одеського) університету (далі Н.-О. університет) І. Занчевський (учень С. Ярошенка)[2], професори Є. Щепкін[3] та М. Ланге[4]. Поліцейські рапорти свідчили, що у своїй промові на вокзалі М. Ланге характеризував С. Ярошенка, "як передового борця за визвольний рух", що зустріч С. Ярошенка супроводжувалася вигуками "Геть самодержавство, геть поліцію!" (поліцейське джерело каже, що М. Ланге "разом із іншими присутніми повторював цей вигук") (Грибовский, 2015: 49). Одеський градоначальник Д. Нейгард, отримавши від поліції інформацію про події 5 жовтня, викликав до себе ректора І. Занчевського і відчитав його за публічну критику державного ладу і поліції під час зустрічі С. Ярошенка (Революционное гнездо, 1909: 111).

Формою політичної активності університетської професури була її участь у роботі громадських організацій, політичних партій, участь у формуванні студентського руху. В Одесі наприкінці 1904 р., був створений підпільний "клуб" одеської групи "Союза освобождения" (С. Ярошенко, Є. Щепкін та ін.). Сам він почав в Одесі "банкетну компанію" з вимогами Конституції та робили кроки по створенню "партії Народної свободи" (Максименко, 1998: 139; Лисенков, 1927: 28). У січні 1905 р., на знак протесту проти розстрілів "кровавої неділі", С. Ярошенко змусив раду Н.-О. університету ініціювати страйк студентів та викладачів, закликаючи припинити учбові заняття. в той же час дозволити студентам зібрання та сходки. Заняття в університеті, на думку С. Ярошенка, можуть відновитися тільки після "докорінної зміни державного устрою" (бл. 40 професорів університету підтримало так звану "формулу Ярошенка", 23 – виступили проти). Згодом реакційний професор Д. Кішенський згадає, що саме з заяви С. Ярошенка: "почалася політична, революційного характеру, діяльність Новоросійського університету") (Одесский университет, 1940: 56). 23 січня 1905 р. ректор Н.-О. університету (у 1903-1905 рр.) І. Деревицький писав попечителю Одеського учбового округу, про: "…небезпеку активного зближення радикальних елементів студентства та професорської колегії", вказуючи, що "…існують особи, шкідливе вплив та небезпечне погляди яких так явно виявилося, що усунення їх є терміновою необхідністю" (Одесский университет, 1940: 57). Персонально він вказав на С. Ярошенка, Є. Щепкіна, Р. Орженцького, Л. Тарасевича[5] (двох останніх було звільнено наказом "попечителя", як "неблагодійні", відправлено на заслання). Університет 3 березня 1905 р. був закритий, опікун Одеського навчального округу Х. Сольський, повідомляв міністру народної освіти: "…стало відомим, що група професорів …не схвалює самий державний устрій імперії", що їхня діяльність має "явну політичну тенденцію" (членами групи були названі професори Н.-О. університету: С.Ярошенко, Є. Щепкін, І. Слешинський[6], О. Клоссовський) (Грибовский, 2015: 46-47). В тому ж документі в якості "революціонерів" фігурують приват-доценти Р. Орженцький та Л. Тарасавич.

Студентство та ліберальна вузівська інтелігенція були наелектризовані, слово "революція" було популярним для характеристики буремної дійсності 1905 р. За кілька тижнів до повернення С. Ярошенка до Одеси в стінах Н.-О. університету пройшли глобальні зміни: 9 вересня 1905 р. був обраний новий молодий "прогресивний" ректор І. Занчевський, а згодом, нові "прогресивні" декани факультетів[7]. "До влади" прийшли члени одеського відділення "Академічного союзу" (далі "АС"), що був створений в січні 1905 р. (в березні 1905 р. пройшов всеросійський з'їзд цього союзу що об'єднав ліберальну

професуру всіх вузів імперії). Одеський "АС" очолила "фронда" 25 професорів: С.Ярошенко (голова), Б. Веріго (зам. голови), Є. Щепкін, М. Лисенков, О. Клоссовський, В. Зав'ялов, П. Борісов[8] та ін (Революционное гнездо, 1909: 81, 83). У вересні 1905 р., з членів цього "АС", був створений виконавчий орган "Комісія ради університету" (далі "КРУ") з 12 "прогресивних" професорів "АС": С. Ярошенко, І. Занчевський, Є. Щепкін, М. Ланґе, Б. Веріго, В. Зав'ялов, М.Лисенков та ін. (переважно мед. та фіз.-мат. факультетів) (Революционное гнездо, 1909: 2), що заявила радикальну "програму": "широка політична свобода", підтримка "участі студентів у визвольному русі", зняття дискримінаційних обмежень, повернення висланих владою з Одеси "прогресивних" професорів, приват-доцентів, студентів. Першим рішенням "КРУ" було скасування посади інспекторів надзору за студентами (Революционное гнездо, 1909: 15, 87, 107). Тоді ж був створений "Союз молодших викладачів Н.-О. університету" ("АС 2"), у жовтні 1905 р., після повернення до Одеси його очолили приват-доценти Р. Орженцький та Л. Тарасевич.

Чому саме С. Ярошенка[9] можна вважати найбільш "популярним лідером" Одеси 1905 р.? Ось як представляла С. Ярошенка газета "Одесские новости": "…належить до найнезалежніших, самостійних гласних нашої думи, для яких захист престижу та гідності міського громадського управління є першим завданням... Якщо в нашій думі тримався та думка, що підтримує думу на відомій моральній висоті, то значною мірою це необхідно віднести на рахунок пана Ярошенка" (ОН, 1905, 24 января). Вже за кілька місяців газета напише про С. Ярошенка: "Одеська знаменитість… Був ректором … Був головою! Був навіть "героєм"… один, щоправда, короткий час. І лишився. Коли Одеса залишилася без голови – усі погляди звернулися на С.П. – Приходьте правити і володіти нами! І він прийшов. …Складав "громадський" кабінет. Створив прогресивну управу... Як міський діяч дуже корисний. Незалежність, самостійність, різкість виразів та чесність – відмінні риси С.П" (ОН, 1905, 24 сентября). Повертаючись до Одеси С. Ярошенко отримав вітальну телеграму від свого знайомого майбутнього прем'єра С. Вітте підписану "Ваш університетський товариш". Ця телеграма, в часи прем'єрства С. Вітте, стала для нього "охоронною грамотою" (Професори, 2005: 33; ОЛ, 1905, 3 мая; ОЛ, 1905, 8 мая; ОН, 1905, 3 мая).

За С. Ярошенком був гучний бекграунд – видатний математик, ректор Н.-О. університету (1881–1890 рр.). В одеський міський думі С. Ярошенко очолював "прогресивну партію". Саме ця група привела до того, що в квітні 1905 р. С. Ярошенко виграв вибори "мера" Одеси, як "прогресивний, демократичний діяч", "людина широких суспільних поглядів" (Професори, 2005: 33; ОН, 1905, 3 мая; ОН, 1905, 8 мая). Кілька днів (2-11 травня 1905) С. Ярошенко був мером Одеси, заявивши, що буде торувати "шлях Світу та Волі!" (ОН, 1905, 3 мая). Але, замість "шляху" стався скандал, С. Ярошенко планував провести "визвольну" міську управу, а державна влада, побоюючись наслідків таких змін, не дала йому це зробити. В результаті С. Ярошенко увійшов в гострий конфлікт, як з одеським градоначальником, так і з міністерськими структурами. Розуміючи, що міністерство не затвердить його міським головою С. Ярошенко склав з себе повноваження мера і члена управи, заявивши, що: "втративши віру в Думу… у можливість мати більшість в управі", але продовжував працювати в думі, як гласний (ОЛ, 1905, 13 мая; ОН, 1905, 22 мая). В липні 1905 р. він концентрував зусилля на організації партії конституційних демократів в Одесі. На початку серпня 1905 р., в часи військового стану, С. Ярошенка було вислано з Одеси, за розповсюджування революційні промов "пироговського" з'їзду[10]. Одеська громадськість, студентство та "АС" вимагали від влади його повернення і це сталося за кілька місяців, що розглядалася "прогресистами" як "перемога революції" (ОЛ, 1905, 11 ноября). На повернення професора вплинули Наказ про автономію університетів (28.08.05), зняття військового стану з Одеси (30.09.05). Військовий стан був знятий незважаючи на протести градоначальника, який наполягав на його продовженні або

про встановлення положення "надзвичайної охорони", що дало б йому можливість забороняти мітинги, вислати "головних вожаків повстання" (Елишев, 1908: 93).

Одеський міський голова (в червні-жовтні 1905 р.) П. Крижановський відчув себе "обмеженим", коли С. Ярошенко повернувся на засідання міської думи, об'єднавши навколо себе "прогресистів". М. Срєднєв згодом напише про думських "керівників революції": С. Ярошенко, П. Зеленой, К. Андрієвський, Ф. Литвицький, П. Климович, С. Житков, С. Ісакович, К. Панкєєв, Я. Новіков, М. Драго, О. Пергамент (Среднев, [б.г.]: 2-3, 12, 46-48) та про "революційних" професорів: С. Ярошенко, Є. Щепкін, О.Клоссовський, М. Ланґе, В. Зав'ялов, Б. Вериго[11]. О. Елишев напише, про те, що очагом революції став університет "з шайкою професорів-революціонерів". "Список Срєднєва" співпадає з публікацією (ОЛ, 1905, 6 декабря) з приводу "закінчення процесу створення одеського відділення партії кадетів", в якому вказуються її активні члени: Є.Щепкін (голова), М. Ланґе та В. Косинський[12], С. Ярошенко.

Сила кадетів була у підтримці "широких кіл громадськості", особливо професорів та студентів... але плани були ще більш грандіозні. Саме в той час формувалася структура, яка була призвана стати основою для масової підтримки "кадетської революції" - "Союз союзів" (далі – "СС")[13]. Одеський "АС", як складова частина "СС", допомагав у самоорганізації іншим "союзам", що формувалися в Одесі. Особливу увагу "АС" приділяв оформленню опозиційного студентського руху, який в Одесі був вельми потужним. Ще в 1900 р. в Одесі пройшов нелегальний Всеросійський студентський з'їзд, в листопаді 1903 р. також в Одесі пройшов ІІІ-й з'їзд студентства, був сформований організаційний комітет студентського руху, що координував революційні прояви молоді. У 1904 р. в Н.-О. університеті були створені студентська "Союзна рада" – "Союз земляцтв та організацій", в яку входила "Соціалістична група студентів". Саме ці структури в жовтні-грудні 1904 р., січні 1905 р. провели в Одесі низку демонстрацій під гаслом "Геть царя!", на студентський вечірці виникла збройна сутичка "союзних студентів" з студентами "корпорантами-легістами", прихильниками монархії (Одесский университет, 1940: 98, 101).

"Прогресивна" професура та приват-доценти Н.-О. університету на думку піклувальника Одеського навчального округу О. Мусін-Пушкіна: "…підлещується перед революційно налаштованим Центральним студентським органом" (Грибовский, 2015: 63). 24 вересня 1905 р. відновив свою діяльність виборний орган самоврядування студентів "Коаліційна Раду студентства Н.-О. університету" (далі КР) (Революционное гнездо, 1909: 10-13). Одеська "КР" складалася зі студентів та молодших викладачів, представників "лівих" партій (РСДРП, ПСР, Бунду) (Недорез, 1989: 49) та національних землятцтва (польського, грузинського, вірменського), можливо до неї входили й представники учнівської спільноти морехідного та художнього училища, Вищих жіночих курсів, що брали активну участь у подальших революційних виступах студентів. "АС" та "КР" стали головними координуючими центрами спротиву.

Подібні "академічні" та студентські радикальні центри виникли в 1905 р. по всім університетським містам імперії. Студентська молодь і значна частина викладачів університетів перейшли на шлях відкритої боротьби проти імперської влади, перетворивши університети в справжні "штаби революції", де гуртувалися сили місцевої опозиції, розроблялися плани виступів, зберігалася зброя, друкувалася нелегальна література, створювалася студентська міліція та санітарні пункти на випадок повстання. На IV-му студентському з'їзді (вересень 1905, Виборг) була прийнята тактика "відкритих дверей" ВНЗ для всіх революційних організацій (перші засідання Ради робітничих депутатів в Одесі пройшло в стінах Н.-О. університету). Загальноросійський студентський страйк (жовтень 1905 р.) проходив під гаслами повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, Установчих зборів. Університети в Одесі, Харкові та інших

містах перетворюються у "штаби революції", в незалежні "республіки". 10-18 жовтня 1905 р. в низці університетів проходять справжні повстання. Так відбулося захоплення загонами "студентської самооборони" університету та Ветеринарного інституту в Харькові, навколо яких будувалися барикади (Бузескул, 1917: 335-350).

З середини вересня 1905 р. в Н.-О. університеті точилися постійні мітинги студентів, що прийняли рішення, не починати заняття до припинення військового стану в місті, лідери "КС" роблять заяву, що студенти будуть відстоювати права зі зброєю у руках. В той же час "КС" було прийнято рішення "відкрити двері" університету для політичних партій та груп (Революционное гнездо, 1909: 11, 122). На стінах університету розкліювалися листівки та плакати опозиції. 4 жовтня 1905 р. велика хода студентів, з антимонархічними гаслами, рушила з університету до вокзалу для зустрічі С. Ярошенка. Наступного дня, на сходці студентів, С. Ярошенко та Р. Оржнецький вітали "визвольний" студентський рух. Ще через кілька днів, на новій сходці, професор Є. Щепкін закликав студентів разом "плити" проти самодержавства "на нашому "Потемкіне" (порівнюючи аудиторії Н.-О. університету з бунтівним крейсером) (Одесский университет, 1940: 105). 9 жовтня 1905 р. ректор та члени "АС" були присутні на великому студентському мітингу, на якому знову лунало гасло "Геть царя!" (Революционное гнездо, 1909: 123).

Скасування військового стану в Одесі привела до поновлення занять в університеті з 10 жовтня 1905 р., повернувшись до навчання після шестимісячного студентського страйку). Але вже 12 жовтня Одеса долучилася до загального політичного страйку (вже страйкували залізничники, робітники типографій, службовці міської думської управи). Наступного дня страйк підтримали студенти, "КС" оголосив про свою керівну роль в організації загального страйку всіх учнів освітніх закладів Одеси. До цього часу в одеських середніх навчальних закладах було запроваджено інститут виборних старост, з яких вже, з допомогою "КС", формувалася міська рада старост – "Рада учнівських депутатів".

З ранку 14 жовтня 1905 р. студенти Н.-О. університету, учні художнього (товариства витончених мистецтв), морського, комерційного училищ (Фейга), слухачки Вищих жіночих курсів заповнили університет. Ректор звернувся до страйкуючих зі словами підтримки, надавши аудиторії для "для спільного мітингу в університеті", на якому було вирішено, доєднати до учнівського страйку всі учбові установи Одеси, провести загальну маніфестацію молоді під гаслами автономії середньої школи, демократичних свобод, Установчих зборів. Юрби студентів та учнів приєднували до своїх лав ("знімали") учнів училищ, гімназій, шкіл. Згодом публіцисти напишуть про "дитячу жовтневу революцію" в Одесі (Революционное гнездо, 1909: 124, 140). О десятій ранку натовп рушив від університету, але поліція змогла його розігнати, сутички з поліцією фіксувалися біля будинку центральної пошти. Незабаром, маніфестація знову зібралася та "зняла" з навчання дівчат жіночої гімназії Соколової, хлопців училища Св. Павла, електротехнічного училища, реального училища, комерційного училища Бухтєвої та ще п'яті чоловічих та жіночих приватних гімназій. Поліція намагалася розсіяти нову маніфестацію на вул. Ямська, але вона зібралася знову і "зняла" учнів Рішельєвської гімназії. Повідомлялася, що «незліченний натовп юнаків та дівчат» пішов вул. Поліцейською, він "зняв" учениць училища Жаботинської-Конн та учнів 1-го казенного єврейського училища. Дійшовши до вул. Канатна юрба "зняла" учнів морехідного училища і попрямувала до жіночій гімназії Березіної, з планами завершити маніфестацію "зняттям" гімназистів 4-ї гімназії. Начальник морехідного училища Л. Гаврішев, у запиті до міського голови, описуючи події цього дня, вказував, що біля гімназії Березіної поліція "без попередження" напала на молодіжний мітинг, хоча з боку мітингувальників не було жодних провокацій (ОЛ, 1905, 15 октября). Л. Гаврішев вказав, що бл. 20 поліцейських накинулися на юнаків та дівчат та побили їх плашмя шашками, серед молоді "було багато постраждалих", було поранено двох

студентів, учня електротехнічного училища, трьох гімназисток (згодом, градоначальник Д. Нейдгард, у своєму поясненні подій, вигадував, що маніфестантів ніхто не бив).

Інформація про "криваве побиття поліцією дітей" роздмухало Одесу (ДАОО, Ф. П.2, Оп. 1, Спр. 401, Арк. 9, 18зв). Вже о четвертій годині дня почався великий мітинг в стінах Н.-О. університету, дозволений ректором. "КС" заявив що, з цього часу університет зчинений для занять, але відкритий для політичних зібрань. Лідери "КС" розносили серед студентів та учнів чутки про ніби то революційне "повстання в Петербурзі, Москві, Тіфлісі, на Чорноморському флоті". Вони створили "санітарні загони", штаб студентської самооборони "комітет міліції та комітет озброєння" (збирали гроші на озброєння) (Елишев, 1908: 12; Революционное гнездо, 1909: 14). Рада університету заявила про припинення занять в університеті та надіслала телеграму до міністерства з протестом проти свавілля поліції (Революционное гнездо, 1909: 15, 140, 142). Надвечір до міської думи, де тривало сесійне засідання, увірвалися студенти, викладачі та батьки постраждалих (500 чол.), вимагаючи покарання винних, відставки градоначальника та суду над Д. Нейдгартом. За ініціативою викладачів морехідного училища (ОЛ, 1905, 3 ноября; ОЛ, 1905, 4 ноября; ОН. 1905. 15 октября) та скаргою батьків потерпілих, з членів міської думи було створено Комітет зі з'ясування цього злочину (ОН, 1905, 16 ноября). В ніч на 15 жовтня відбулася приватна нарада гласних міської думи за участі професорів "АС", останні звернулися до міський думи з пропозицією замість поліції "створити міську міліцію" основою якої стануть студентські загони (ОЛ. 1905. 21 октября).

Вранці 16 жовтня 1905 р. градоначальник заявляє про тимчасове закриття Н.-О. університету для сторонніх (за наказом з міністерства ВС). Чотири роти солдат, сотня козаків, поліція оточують університет (до університету пропускають лише студентів у студентський формі). В цей час в університеті почався багатолюдний мітинг протесту, на якому, з протестом проти рішення градоначальника, виступив ректор І. Занчевський. Він зачитав текст телеграми протесту до Ради міністрів. С. Ярошенко, схвалюючи протестні дії студентів, "закликав до супротиву військам та поліції" (Материалы, 1908: 55). В цей ранок студенти захопили лабораторії медіцинського факультету Н.-О. університету де отаборився "Комітет міліції" та з'явилися перші барикади. "Комітет" формував загони студентської міліції, "дружину моряків" (Революционное гнездо, 1909: 16, 18, 21, 57). Приблизно, о десятій ранку поліція фіксувала, що по вулицях Херсонській та Тираспольська йдуть великі юрби студентів, учнів та учениць середніх навчальних закладів, морехідного училища, що вигукують "Смерть Нейдгарту!", "Геть царя!". Що на вулицях навколо університету, на Соборній площі, з'явилася "студентська міліція", що на Дерибасівській молодь розгромила магазин зброї Гессена захопивши до 200 револьверів та рушниць (це виявилося марним, бо градоначальник, за день до цих подій, наказав вивезти всі патрони з магазинів зброї). Натовп молоді робив спробу захопити телефонну станцію, але оборону там втримала піврота морського батальйону. Невідомі обстреляли поліцейські ділянки, окремих поліцейських. В той же час козача сотня розігнала натовп молоді на вул. Катеринінській, військо стріляло в натовп біля міського театру (28 осіб поранено, 4 згодом померло від ран) (Материалы, 1908; ДАОО, Ф. П.2, Оп. 1. Спр. 401, Арк. 4-9). На вул. Ямська солдати стріляли по "міліціонерам" і по вікнах будинків, те ж сталося на розі Преображенська – Єврейська де було поранено бл. 20 демонстрантів. Професор М. Лисенков, на чолі групи студентів, захопив клініку Щеголева, щоб використати її для допомоги пораненим під час повстання (Революционное гнездо, 1909: 57). Молодь та підлітки побудували 11 барикад на центральних вулицях Одеси (Преображенська – Троїцька, Преображенська – Базарна, Базарна – пров. Трикутний, Дяхтярна – Успенська, Успенська – Ковальська, Рішельєвська – Єврейська, Рішельєвська – Грецька). За барикади на розі Мещанська – Успенська, Мещанська – Б. Арнаутська та

Ямська – Преображенська точилися бої з військовими (5 вбитих, багато поранених). На вул. Поштова рота солдатів та козаки стріляли в молодь, що намагалася побудувати барикаду на Олександрівському проспекті. До вечора барикади були захоплені військами, маніфестанти розігнані. В цей день було вбито 9 і поранено 80 "протестантів", арештовано – 214.

Поразка повстання була блискавична, центр міста був зайнятий військом. Як згадував учасник подій: "ніхто не думав її захищати (барикади)… вони мали слугувати пригородою для руху солдатів та можливістю звернутися до них" (Куртц, 1926: 199). Лідери "КС" мали надію, що до повсталих доєднаються солдати та місцеві робітники. Але цього не сталося, жодного солдата не перейшло "на бік барикад". Що стосується робітників, то радянська історіографія перебільшувала їхню участь… на барикадах фіксувалися матроси та залізничники і тільки поодинокі фабричні робітники та місцеві маргінали, але організована маса робітників не прийшла на допомогу студентам. Серед повсталих озброєних було одиниці. Зброю студентам обіцяли базіки з "політичних партій", але вчасно її не надали (Революционное гнездо, 1909: 124). Хоча, через кілька діб, 19 жовтня 1905 р., в момент початку єврейського погрому Є. Щепкін, особисто, привезе зброю студентським дружинам (Малеев, 1927: 40).

Під час "барикад" до градоначальника вирушала депутація "АС": І. Занчевський, Б. Веріго, Є. Щепкін, М. Ланґе. Професори благали зняти військову "облогу" університету, але Д. Нейдгард, розглядаючи університет як "революційну заразу", зустрів їх погрозами. Він вже оперував підробним листом нібито від "30 тисяч міщан" Одеси, в якому "прості мешканці міста" погрожували вчинити погром університету (Материалы, 1908: 58). "Ведомости одесского градоначальства" звернулися з закликом до одеситів: "Не ґвалтуйте вулиці, виконуйте поради правоохоронців, щоб уникнути кривавих жертв" (ВОГ, 1905, 18 октября). В ті дні Микола II напише: "В університетах відбувалося Бог знає що! З вулиці приходе… всяка мерзота…" (Переписка, 1927: 167). Надвечір професори завітали до генерала О. Каульбарса (командуючого Одеським військовим округом), виправдовуючи "події 16 жовтня", вони вказували, що причиною повстання стало те, що градоначальник "закрив" університет (Революционное гнездо, 1909: 16, 20, 152, 154).

В ніч на 18 жовтня 1905 р. Одеса дізналася про "дарування свобод", одночасно з опублікуванням маніфесту 17 жовтня 1905р. у вищих сферах влади відбулися зміни. Головою Ради міністрів імперії було призначено ліберала С. Вітте, який до складу свого уряду намагався залучити кадетів, але останні заявили, що попередньою умовою своєї участі в уряді буде рішення про скликання Установчих зборів. Антимонархічний рух був на підйомі, і багатьом здавалося, що монархія вже агонізує. Маніфестанти, під червоними прапорами, скандуючи "Геть самодержавство!", заполонили вулиці Одеси, роззброювали поліцію. Революціонери прагнули блискавично провести захоплення влади. Дума проголосувала за створення міліції, в місті вже діяли загони самооборони з студентів та учнів морехідного училища (Материалы, 1908: 121). Вранці 18 жовтня у владних кабінетах Одеси панував повний хаос і градоначальник Д. Нейдгарт благав приехать до себе міського голову "для консультацій". Але, П. Крижановський приїхав із гласним думи, членом "АС" Є. Щепкіним, який ультимативно, "виходячи з суті Маніфесту", виставив "союзні вимоги": роззброєння поліції, повернення військ до казарм, амністію "політичним", дозвіл на урочисті похорони "загиблих 16 жовтня"[14]. Є. Щепкін погрожував, що "поліцію знищено", а її залишки будуть роззброюватиметься "загарбницьким правом", а пости поліцейських займе озброєна студентська міліція (ОЛ, 1905, 30 октября). Д. Нейдгардт негативно поставився до створення міської поліції. На сторінках "Ведомостей Одесского градоначальства" губернатор пояснював, що поліцейські повернуться: "якщо навколо кожного з них стане по десять городян" (ВОГ, 1905, 18 октября). Він писав: "визвольний рух, що охоплюють дедалі ширші кола

інтелігенції, вилилося в Одесі в революцію, яка стрімко захоплює фактичну владу і здійснить переворот збройним повстанням... революція хотіла прикритися авторитетом одеської думи". "Одеський листок" дискутував: "той самий Нейдгард перед подвигами якого бліднуть усі злочини опричнини та біронівщини …заявляє "в Одесі була революція" (ОЛ, 1905, 11 декабря). Згодом Д. Нейдгарт твердив, що після погроз Є. Щепкіна, вдень 18 жовтня, він прибирав постових поліцейських з вулиць. В цей же день І. Занчевський, Р. Оржнецький та Є. Щепкін, на чолі груп студентів, відвідували поліцейські ділянки, вимагаючи звільнення "політичних". Переговори ректора з градоначальником та прокурором окружного суду привели до звільнення кількох десятків "учасників барикад". Надвечір к дому ректора завітав натовп "політичних" під червоними прапорами, дякуючи ректору за допомогу (Революционное гнездо, 1909: 17, 135, 154). С. Ярошенко та декілька "думців", вже як "господарі положення", надвечір 18 жовтня прибули до О. Каульбарса, де несподівано отримали "доброзичливу відповідь" та "подяку студентам з охорони міста" від командуючого округом. Розгублений О. Каульбарс заявив, що він "задоволений порядком" що встановився та обіцяв наступного дня прибрати війська по маршруту похоронної процесії, що б не спровокувати зіткнення студентів з військами. І хоча О.Каульбарс наказує військам "не висуватися" вже надвечір війська стріляли в натовп біля в'язниці (3 убитих 40 поранених) та в групи протестувальників, що зібралася на околиці міста. В ніч на 19 жовтня 1905 р. влада організувала єврейський погром, з метою збити хвилю революції. Влада зберіглася завдяки тому, що змогла переконати маргінальні прошарки в тому, що "революція це змова проти православної церкви", "що революцією в Одесі керують євреї" (цікаво, що ця агітація, хоча і подіяла на частину населення, не мала під собою ніяких підстав, бо всі організатори "університетського повстання" були українського: С. Ярошенко, І. Занчевський, В. Косовський, Л. Тарасевич; польського-литовського: О. Клоссовський, І. Слешинський, Р. Орженцький, Б. Веріго; російського походження: Є. Щепкін П. Борісов, В. Зав'ялов, М. Лисенков.

Чому про С. Ярошенка забули? В радянських виданнях підіймався зроблений згодом "більшовиком" Є. Щепкін, а у С. Ярошенка не було більшовицького колишнього та майбутнього, в жовтні 1905 р. Є. Щепкін був радикальніше свого колеги. У квітні 1906 р. вже Є. Щепкіна, як депутата І-ї Державної думи, проводжали на одеському вокзалі, студенти, квартал несли його на руках… Вітальні промови професорів: С. Ярошенко, І.Занчевського, В. Косинського, П. Борісова, М. Ланге, В. Зав'ялова, М. Лисенкова, міського голови В. Протопопова, розчинилися у цьому кількатисячному святковому натовпі. у морі квітів, шампанського, овацій, надій…

В цілому погоджуючись з тим, що революція 1905-1907 рр. була "буржуазно-демократичною", треба піти далі і однією з основних сил революції назвати партію кадетів (конституційних демократів), яка так несподівано, для імперської влади, "вилупилася з яйця" восени 1905 р. Однак, щоб підняти революційну хвилю активістів партії кадетів було замало, потрібна була значна фінансова підтримка частини одеської буржуазії та масова підтримка молоді. Кадети змогли створити в Одесі структури "Союза союзів", до якого доєдналася не тільки "прогресивна" професура, представники міської думи, інтелігенції, але й структури студентського та учнівського самоуправління, що вже кілька років готували студентський "вибух" в Одесі. Можна з упевненістю сказати, що в Одесі процеси, які відбувалися в "жовтні 1905 р.", були закладені ще у 1904 – на початку 1905 рр. (створення Студентського союзу (згодом "КС"), "банкетна компанія", компанії виборів міської думи, міського голови, ректора Н.-О. університету). Одеською "революцією" зразка жовтня 1905 р. керували не соціал-демократи, есери чи сіоністи, її не готували "єврейські заколотники", як комусь може здаватися. В жовтні 1905 р. у молодших партнерах кадетів, ще були соціал-демократи всіх забарвлень, есери, українські, польські, єврейські

соціалісти. Дякуючи тактиці "союзів" Конституційно-демократична партія, змогла повести за собою студентську та учнівську масу Одеси, впливати на міське самоврядування, яка вирішила замінити імперську машину управління, намагаючись встановити демократичний, конституційний устрій. "Локомотивами" тих подій стали три професора Н.-О. університету: С. Ярошенко, Є. Щепкін, І. Занчевський, що поставили владу перед вибором та вплинули на хід подій революції 1905-1907 рр.

Примітки:

[1] Можливо, саме цей момент вхопив художник І.Репін малюючу картину "17-е жовтня". На картині студенти несуть на руках чоловіка, подібного на С. Ярошенка або на В. Вернадського, який в той час був "радикалом" кадетської партії.

[2] Занчевський Іван Михайлович (1861-1928) – видатний математик, закінчив фізико-математичний факультет Н-О. університету, з 1887 р. – приват-доцент Н.-О. університету, з 1891 р. – ординарний професор, доктор прикладної математики, з 1900 р. – декан фізико-математичного факультету Н.-О. університету, у 1905-1907 рр. – ректор Н.-О. університету, статський радник. У 1905 р. виступав за революційні зміни, внаслідок чого проти нього було порушено судову справу за посадові злочини, судовий процес нічім не закінчився, у 1907 р. звільнений з посади ректора.

[3] Щепкін Євген Миколайович (1860-1920) – з 1898 р. професор кафедри всесвітньої історії Н-О. університету, Одеських вищих жіночих курсах. З 1904 р. організатор одеської групи "Союза освобожденя". На земськ.-міському з'їзді (липень 1905) виступив із закликом "відстоювати свободу". Разом з М. Ланґе видавав в Одесі журнал "За свободу" (1905), заборонений після виходу № 2 з причини "протиурядового характеру". У 1906 р. обраний членом І-ї Державної думи від одеських кадетів, член ЦК кадет. партії. За підписання в 1906 р. Виборзької відозви звільнений з університету, у 1908 перебував у в'язниці. У 1917-1919 рр. член в ПСР, партії лівих українських соціалістів-революціонерів (боротьбистів), у 1920 р. опинився в лавах КП(б)У.

[4] Ланґе Микола Миколаєвич (1858-1921) – закінчив історико-філософський факультет СПб. університету, у 1888 р. призначений приват-доцентом кафедри історії філософії Н.-О. університету. В 1894 р. захистив докторську дисертацію "Психологічні дослідження. Закон рецепції. Теорія вольової уваги" – клас. дослідження експериментальної психології. Ординарний професор Н.-О. університету, засновник Одеських вищих жіночих курсів, Одеського філософського товариства.

[5] Орженцький Роман Михайлович (1863-1923) – видатний економіст, статистик, академік АН УРСР (1919). закінчив юридичний факультет Н.-О. університету. Працював в Одесі на державних посадах, викладав юридичні дисципліни у Н.-О. університеті, училищі мореплавства, брав участь у професійному русі, був засновником нового юридичного напрямку. У 1906 р. знову звільнений з Н.-О. університету за "небладійність"; Тарасевич Лев Олександрович (1868-1927) – видатний мікробіолог, закінчив у 1891 р. фізико-математичний факультет Н.-О. університету, вчився у 1893 р. на медичному факультеті Паризького університету, у 1897 р. захистив у Парижі дисертацію доктора медицини, працював в Інститут Пастера, у 1902-1906 рр. працював у Н.-О. університету.

[6] Слешинський Іван Владиславович (1854-1931) – видатний матиматик, навчався на фізико-математичному факультеті Н.-О. університету. З 1883 р. приват-доцент. Вів курс диференційного обчислення, теорію ймовірностей, теорію чисел, математичної логіки. У 1893 р. захістив докторську дисертацію, з 1898 – ординарний професор Н.-О. університету, один із засновників Одеських вищих жіночих курсів, очолив одеську логіко-математичну школу. У 1909 р. на знак протесту проти реакційної політики вийшов у відставку, переїхав до Кракова, заслужений професор філософського факультету Ягеллонського університету, член-кореспондент Краківської АН.

[7] 27 серпня 1905 р. вийшли "Тимчасові правила управління вищими навчальними закладами", що надавали ВНЗ автономію: право обирати ректора, деканів, професорів, проводити студентські збори.

[8] Лисенков Микола Костянтинович (1865-1941) – з 1902 р. професор кафедри оперативної хирургії та анатомії медичного факультету Н.-О. університету, кадет. У 1905 р. редактор одеського журналу "Свободная школа". Видання журналу на 2-му номері було припинено за статті, які "закликали шкільну молодь до обурення", у 1906 р. за рішенням суду зазнав ув'язнення на два тижні; Клоссовський Олександр Вікентійович (1846-1917) – видатний метеоролог, закінчив Київський університет. З 1881 – доцент, у 1884 р. захистив докторську дисертацію, ординарний професор фізичної географії Н.-О. університету, член-кореспондент СПб АН, кадет. Відстоював автономність університету, через що 1907 р. був змушений залишити Одесу; Зав'ялов Василь Васильйович (1873-1930) – видатний фізіолог та біохімик. У 1899 р. захістив докторську дисертацію. З 1901 р. – приват-доцент, з 1903 р. – професор Н.-О. університету, кадет; Борісов Петро Якович (1864-1916) – видатний фармаколог, фізіолог, професор Н.-О. університету, кадет. У 1892 р. захистив докторську дисертацію, з 1895 р. приват-доцент фармакології, з 1903 р. – ординарний професор. У 1905 р. – член комісії з управління університету та Пирогівського товариства.

[9] Ярошенко Семен Петрович (1846-1917). Народився в Херсоні, в сім'ї вільного штурмана. Закінчив математичне відділення Н.-О. університету, перший стипендіат цього університету. Отримав золоту медаль, залишений в університеті для підготовки до професорськог звання. З 1870 р. – доцент кафедри чистої математики. У 1871 р. першим в Н.-О. університеті захистив докторську дисертацію, видав працю "Начала

новой геометрии", з 1876 р. – ординарний професор. У 1875-1878 рр. редагує "Записки" Н.-О. университету, засновує математичне відділення Новоросійського товариства природознавців, член опікунської ради "для нужденних студентів". У 1881-1890 рр. – ректор Н.-О. університету. З 1895 р. заслужений професор, три рази поспіль обирався до Одеської міської думи. З 1907 р. – голова правління одеського відділення банку "Товариства взаємного кредиту".

[10] Надзвичайний з'їзд Товариства лікарів (Москва, березнь 1905) затвердив резолюцію із закликом до боротьби з "бюрократичним ладом", за скликання Установчих зборів, за здобуття демократичних свобод.

[11] Веріго Броніслав Фортунатович (1860-1925) – видатний вчений-фізіолог, у 1888 р. захистив докторську дисертацію, у 1889-1892 рр. перебував у закордонному відрядженні, у лабораторії І.Мечнікова (Париж). У 1894-1914 рр. – ординарний професор фізіології Н.-О. університету (медичний факультет, завідувач кафедри фізіології). У 1905 р. на чолі орг. радою универ. Комісії боротьби з погромами. Гоніння з боку "правих" призвели до того, що у 1907 р. він був змушений залишити Одесу.

[12] Косинський Володимир Андрійович (1864-1938) – видатний спеціаліст у галузі політекономії, фінансів, економіки, статистики, народ у шляхет. сім'ї. З 1900 р. – приват-доцент кафедри політичної економії та статистики Московського університету. У 1901 р. захистив дисертацію, ад'юнкт-професор Ризького політехнічноо інституту. У 1904-1909 рр. на професор. посаді в Н.-О. универ. Згодом працює у Київ. політех. інституті. У 1917-1918 рр. – член Української Центральної Ради, заст. міністра праці Української держави, згодом міністр праці, академік УАН. З 1921 р. на еміграції, читав лекції в Празі та Подебрадах. З 1928 – професор кафедри політичної економії Латвійськ. університету.

[13] Союз союзів – ліберальне об'єднання проф.-політ. спілок, що знаходилося під впливом кадетів (лідер П. Мілюков). Об'єднав опозиц. частину земської та професійної інтелігенції ("АС", Союз земців-конституціоналістів, Союз інженерів і техніків, Союз службовців, Союз вчителів, Союз письменників, Союз конторників і бухгалтерів, Союз адвокатів, Союз мед. персоналу, Союз фармацевтів, Союз залізничників, Союз друкарів, Селянський Союз). Установчий з'їзд "СС" у травні 1905 р. виступав за скликання Установчих зборів, повалення самодержавства. "СС" брав участь у проведенні загал. політ. страйку (жовтнь 1905), надавав страйкарям фінанс. підтримку, кошти на озброєння.

[14] Мова йшла про поховання 5 тіл "студентів", які зберігалися набальзамованими в залі хірургії медичного факультету, куди "АС" та "КС" принесли поминальні вінки з написами "героям жовтневої революції". Рада Н.-О. универ. вирішила провести урочистий похорон загиблих та встановити їм пам'ятник.

Література:

Бузескул, 1917 – *Бузескул В.П.* Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (личные воспоминания). *Голос минувшего.* 1917. №7-8. С. 335-350.

ВОГ – Ведомости Одесского градоначальства (Одесса).

Грибовский, 2015 – *Грибовский М.В.* Политическая активность «левой» университетской профессуры в России в конце XIX – начале XX веков. *Новый исторический вестник.* 2015. № 2(44). С. 49.

Грицик, 2017 – *Грицик Л.Ю.* Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія. Дисер. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. К.-П.-Хмель. 2017. 246 с.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

Елишев, 1908 – *Елишев А.И.* Октябрьское вооруженное восстание в Одессе. Москва, 1908. 107 с.

Ковальчук, 2010 – *Ковальчук С.* Одеські кадети у виборах до І-ї Державної Думи. Січень-квітень 1906 р. *Південний захід. Одесика.* 2010, №10. С. 68-74.

Ковальчук, 2011 – *Ковальчук С.* Одеські кадети на сторінках партійної преси. *Інтелігенція і влада.* 2011. Вип. 22. С.186-193.

Куртц, 1926 – *Куртц А.* Октябрь 1905 года. *1905 год революционное движение в Одессе и Одещине.* Сб. мат и восп. Кн. 2 Одесса, 1926. С. 198-201.

Лисенков, 1927 – *Лисенков Н.* Е.Н. Щепкин и Одесский университет (1902-1905). *Памяти профессора Е.Н. Щепкина (1860-1920*). Сб. воспоминаний. Одесса: Одесполит, 1927. С. 27-31.

Максименко, 1998 – *Максименко И.В.* Выборы Е.Н. Щепкина в первую Государственную Думу. *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова.* 1998. Вип.7. С. 138-145.

Малеев, 1927 – *Малеев А.Ф.* Профессор Е.Н. Щепкин в революционные дни 1905 года. *Памяти профессора Е.Н. Щепкина (1860-1920).* Сб. воспоминаний. Одесса: Одесполит,1927. С.39-41.

Материалы, 1908 – Материалы к истории русской контрреволюции. Т.1. Погромы по официальным документам. СПб.: "Общест. польза", 1908. 860 с.

Назарова, 2010 – *Назарова Є.П.* Регіональний рух на Півдні України: спроби створення Південно-руської республіки в 1905 р. *Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. університету.* 2010. Вип. XXVIII. С.124-137.

Недорез, 1989 – *Недорез И.Ю.* Из истории студенческого движения в Новороссийском университете в 1905–1907 гг. *Тезисы І-й обл. ист.-краевед. конф. "Воспитание историей".* Одесса. 1989. С. 48-49.

ОЛ – Одесский листок (Одесса).

ОН – Одесские новости (Одесса).

Одесский университет, 1940 – Одесский университет за 75 лет (1865-1940). Одесса: ОГУ, 1940. 198 с.

Памяти профессора, 1927 – Памяти профессора Е. Н. Щепкина (1860-1920). Сб. воспоминаний. Одесса: Одесполит, 1927. 64 с.

Переписка, 1927 – Переписка Николая II и Марии Федоровны (1905-1906 гг.). *Красный архив.* 1927. №3. С. 167.

Портной, 1940 – *Портной И.Л.* Студенческое движение в Одесском университете в 1900-1914. *Одесский университет за 75 лет (1865-1940).* Одесса: ОГУ, 1940. С. 65-121.

Посохов, 2013 – *Посохов І.* Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 276 с.

Професори, 2005 – Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. слов. Т.1: Ректори / ОНУ ім. І.І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2005.

Революционное гнездо, 1909 – Революционное гнездо: Из истории Новороссийского университета: Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского. СПб.: Акад. союз студентов СПб. политехн. ин-та, 1909. 185 с.

Самойлов, 2006 – *Самойлов Ф.О.* Історія Одещини й Одеси (друга половина XIX ст. – 1914 р.). Одеса: Астропринт. 2006. 232 с.

Среднев, [б.г.] – *Среднев Н.* Одесский конвент в Октябрьские дни 1905 г. Одесса: Русская мысль, [б.г.]. 54 с.

Турченко, Назарова, 2011 – *Турченко Г.Ф., Назарова Є.П.* Революція 1905-1907 гг.: одеський Конвент // *Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. університету.* 2011. Вип. XXXI. С. 103-111.

Фадеев, 1940 – *Фадеев А.В.* Одесский университет 1900-1917 гг. *Одесский университет за 75 лет (1865-1940).* Одесса: ОГУ, 1940. С. 49-68.

Фартучна, Купчик, 2013 – *Фартучна Г., Купчик О.* Студентство м. Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.). Київ: Укрсіч, 2013. 304 с.

Чортенко, 2010 – *Чортенко А.* Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки). *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Іст. науки.* 2010. №19. С. 230-238.

Чортенко, 2012 – *Чортенко А.* Студентство в становленні національної партійної системи на територіях Наддніпрянської та Наддністрянської України поч. XX ст. (порівняльний аспект). *Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. університету.* 2012. Вип. XXXII. С. 164-168.

Чуткий, 2025 – *Чуткий А.* Студентство Києва початку XX ст. у політичному житті: крізь призму історіографії та мовою архівних джерел. *Історія та археологія.* 2025. №1. С.73-94.

References:

Buzeskul, 1917 – *Buzeskul V.P.* (1917). Dni barrikad v Harkove v oktyabre 1905 g. (lichnye vospominaniya). [The Days of Barricades in Kharkiv in October 1905 (Personal Memoirs)]. *Golos minuvshego*. №7-8. S. 335-350. [in Russian]

VOG – Vedomosti Odesskogo gradonachalstva (Odesa). [Odessa City Administration Gazette (Odesa)]. [in Russian]

Gribovskij, 2015 – *Gribovskij M.V.* (2015). Politicheskaya aktivnost «levoj» universitetskoj professury v Rossii v konce XIX – nachale XX vekov. [Political Activity of the 'Left-Wing' University Professoriate in Russia in the Late 19th and Early 20th Centuries]. *Novyj istoricheskij vestnik*. № 2(44). S. 49. [in Russian]

Hrytsyk, 2017 – *Hrytsyk L.Yu.* (2017). Studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti Naddnipryanskoi Ukrainy (druha polovyna XX – pochatok XX st.): istoriohrafiia. [Students in the socio-political life of Dnieper Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): historiography]. Dyser. na zdob. nauk. st. kand. ist. nauk. K.-P.-Khmel. 246 s. [in Ukrainian]

DAOO – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa Oblast]. [in Ukrainian]

Elishev, 1908 – *Elishev A.I.* (1908). Oktyabrskoe vooruzhennoe vosstanie v Odesse. [The October Armed Uprising in Odesa]. Moskva, 107 s. [in Russian]

Kovalchuk, 2010 – *Kovalchuk S.* (2010). Odeski kadety u vyborakh do I Derzhavnoi Dumy. Sichen-kviten 1906 r. [Odesa Cadets in the Elections to the First State Duma. January–April 1906]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka*. №10. S. 68-74. [in Ukrainian]

Kovalchuk, 2011 – *Kovalchuk S.* (2011). Odeski kadety na storinkakh partiinoi presy. *Intelihentsiia i vlada*. [Odesa Cadets on the Pages of the Party Press]. Vyp. 22. S.186-193. [in Ukrainian]

Kurtc, 1926 – *Kurtc A.* (1926). Oktyabr 1905 goda. [October 1905]. 1905 god revolyucionnoe dvizhenie v Odesse i Odeshine. Sb. mat i vosp. [Revolutionary Movement in Odessa and the Odessa Region. Collection of Materials and Memoirs]. Kn. 2 Odessa. S. 198-201. [in Russian]

Lisenkov, 1927 – *Lisenkov N.* (1927). E.N. Shepkin i Odesskij universitet (1902-1905). [Ye.N. Shchepkin and Odesa University (1902–1905)]. *Pamyati professora E.N. Shepkina (1860-1920). Sb. vospominanij*. Odessa: Odespolit. S. 27-31. [in Russian]

Maksimenko, 1998 – *Maksimenko I.V.* (1998). Vybory E.N. Shepkina v pervuyu Gosudarstvennuyu Dumu. [The Election of Ye.N. Shchepkin to the First State Duma]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho derzhavnoho universytetu im. I.I. Mechnykova*. Vyp.7. S. 138-145. [in Russian]

Maleev, 1927 – *Maleev A.F.* (1927). Professor E.N. Shepkin v revolyucionnye dni 1905 goda. [Professor Ye.N. Shchepkin during the Revolutionary Days of 1905]. *Pamyati professora E.N. Shepkina (1860-1920). Sb. vospominanij*. Odessa: Odespolit. S.39-41. [in Russian]

Materialy, 1908 – Materialy k istorii russkoj kontrrevolyucii. T.1. Pogromy po oficialnym dokumentam. [Materials on the History of the Russian Counter-Revolution. Vol. 1. Pogroms According to Official Documents]. SPb.: "Obshest. polza", 1908. 860 s. [in Russian]

Nazarova, 2010 – *Nazarova Ye.P.* (2010). Rehionalnyi rukh na Pivdni Ukrainy: sproby stvorennia Pivdenno-ruskoi respubliky v 1905 r. [Regional Movement in the South of Ukraine: Attempts to Create a South Russian Republic in 1905]. *Naukovi pratsi ist. fak. Zaporizkoho nats. universytetu.* Vyp. XXVIII. S.124-137. [in Ukrainian]

Nedorez, 1989 – *Nedorez I.Yu.* (1989). Iz istorii studencheskogo dvizheniya v Novorossijskom universitete v 1905–1907 gg. [From the History of the Student Movement at Novorossiysk University in 1905–1907]. *Tezisy I-j obl. ist.-kraeved. konf. «Vospitanie istoriej».* Odesa. S. 48-49. [in Russian]

OL – Odesskij listok (Odesa). [Odesa Leaflet]. [in Russian]

ON – Odesskie novosti (Odesa). [Odesa News]. [in Russian]

Odesskij universitet, 1940 – Odesskij universitet za 75 let (1865-1940). [Odesa University over 75 Years (1865–1940)]. Odesa: OGU, 1940. 198 s. [in Russian]

Pamyati professora, 1927 – Pamyati professora E. N. Shepkina (1860-1920). Sb. vospominanij. [In Memory of Professor Ye.N. Shchepkin (1860–1920). Collection of Memoirs]. Odessa: Odespolit, 1927. 64 s. [in Russian]

Perepiska, 1927 – Perepiska Nikolaya II i Marii Fedorovny (1905-1906 gg.). [Correspondence between Nicholas II and Maria Feodorovna (1905–1906)]. *Krasnyj arhiv*. №3. 1927. S. 167. [in Russian]

Portnoj, 1940 – *Portnoj I.L.* (1940). Studencheskoe dvizhenie v Odesskom universitete v 1900-1914. [The Student Movement at Odesa University in 1900–1914]. *Odesskij universitet za 75 let (1865-1940).* Odessa: OGU. S. 65-121. [in Russian]

Posokhov, 2013 – *Posokhov I.* (2013). Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XXI – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury. [University Students of the Russian Empire in the 19th and Early 20th Centuries: The Formation and Evolution of a Subculture]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy. 276 s. [in Ukrainian]

Profesory, 2005 – Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu: biohr. slov. [Professors of Odesa (Novorossiysk) University: Biographical Dictionary. Vol. 1: Rectors]. T.1: Rektory / ONU im. I.I. Mechnykova, Nauk. b-ka. Odesa, 2005. [in Ukrainian]

Revolyucionnoe gnezdo, 1909 – Revolyucionnoe gnezdo: Iz istorii Novorossijskogo universiteta: Delo rektora Zanchevskogo i prorektora Vaskovskogo. [The Revolutionary Nest: From the History of Novorossiysk University: The Case of Rector Zanchevsky and Vice-Rector Vaskovsky]. SPb.: Akad. soyuz studentov SPb. politehn. in-ta, 1909. 185 s. [in Russian]

Samoilov, 2006 – *Samoilov F.O.* (2006). Istoriia Odeshchyny y Odesy (druha polovyna XX st. – 1914 r.). [The History of the Odessa Region and Odessa (Second Half of the 19th Century – 1914)]. Odesa: Astroprynt. 232 s. [in Ukrainian]

Srednev, [b.g.] – *Srednev N.* ([n.d.]). Odesskij konvent v Oktyabrskie dni 1905 g. [The Odesa Convent during the October Days of 1905]. Odesa: Russkaya mysl. 54 s. [in Russian]

Turchenko, Nazarova, 2011 – *Turchenko H.F., Nazarova Ye.P.* (2011). Revoliutsiia 1905-1907 hh.: odeskyi Konvent. [The Revolution of 1905–1907: The Odesa Convent]. *Naukovi pratsi ist. fak. Zaporizkoho nats. universytetu.* Vyp. XXXI. S. 103-111. [in Ukrainian]

Fadeev, 1940 – *Fadeev A.V.* (1940). Odesskij universitet 1900-1917 gg. [Odesa University in 1900–1917]. *Odesskij universitet za 75 let (1865-1940).* Odesa: OGU. S. 49-68. [in Russian]

Fartuchna, Kupchyk, 2013 – *Fartuchna H., Kupchyk O.* (2013). Studentstvo m. Kyieva u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy (1900–1917 rr.). [Students of Kyiv in the Socio-Political Life of Ukraine (1900–1917)]. Kyiv: Ukrsich. 304 s. [in Ukrainian]

Chortenko, 2010 – *Chortenko A.* (2010). Polityzatsiia studentstva Naddnipriankoi Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (prychyny, sut, naslidky). [Politicization of Students in Dnieper Ukraine in the Late 19th and Early 20th Centuries (Causes, Essence, Consequences)]. *Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenka. Ist. nauky*. №19. S. 230-238. [in Ukrainian]

Chortenko, 2012 – *Chortenko A.* (2012). Studentstvo v stanovlenni natsionalnoi partiinoi systemy na terytoriiakh Naddnipriankoi ta Naddnistrianskoi Ukrainy poch. XX st. (porivnialnyi aspekt). [Students in the Formation of the National Party System in the Territories of Dnieper and Dniester Ukraine at the Beginning of the 20th Century (Comparative Aspect)]. *Naukovi pratsi ist. fak. Zaporizkoho nats. universytetu*. Vyp. XXXII. S. 164-168. [in Ukrainian]

Chutkyi, 2025 – *Chutkyi A.* (2025). Studentstvo Kyieva pochatku XX st. u politychnomu zhytti: kriz pryzmu istoriohrafii ta movoiu arkhivnykh dzherel. [Kyiv Students of the Early 20th Century in Political Life: Through the Prism of Historiography and in the Language of Archival Sources]. *Istoriia ta arkheolohiia*. №1. S.73-94. [in Ukrainian]

*Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Автор також повідомляє, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 22.12.2025
Отримано в доопрацьованому вигляді 07.03.2026
Прийнято до друку 10.03.2026
Оприлюднено 21.06.2026

Submitted 22.12.2025
Received in rceived form 07.03.2026
Accepted for publication 10.03.2026
Published online 21.06.2026

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.19

LIDIIA S. BILICHENKO
Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9204-8295

ACTIVITIES OF FOREIGN CONSULATES IN THE UNR DURING THE CENTRAL RADA (MARCH 1917 – APRIL 1918)

Abstract. *The purpose of the article is the activity of foreign consulates in the UNR during the Central Rada era during 1917-1918.*

The scientific novelty of the article lies in the fact that this study is one of the first in domestic historical science to provide a specialized comprehensive analysis of the main aspects of the activity of consular representations on the territory of the UNR during the Central Rada era during 1917-1918. The scientific value of the work also lies in deepening the theory in the field of international relations, developing the science of diplomatic and consular law, and improving the quality of scientific discussion on the place and role of honorary consuls in Ukrainian and world diplomatic practice.

As a result of the study, the author draws the following conclusions: at the time of the proclamation of the Ukrainian People's Republic and its acquisition of state independence, consular institutions of foreign states that had diplomatic and consular relations with the Russian Empire were located on its territory. Despite the non-recognition of the UNR by many European countries during 1917-1918 a number of foreign consulates operated on the territory of the UNR: British, French, Spanish, Italian, Swiss, Persian, Belgian, American, Romanian, Argentine and Greek. Taking into account that according to established customs the representative of the consular corps is the senior consul in the consular service, who at that time was the Greek consul P.P. Gripari, it was unanimously decided to ask P.P. Gripari to assume the duties of the representative of the diplomatic corps of the Kyiv consuls, to which P.P. Gripari kindly agreed. The main areas of activity of foreign consulates in the UNR during the Central Rada included the protection of the interests of their citizens, information activities (monitoring the situation), negotiations with the UNR government, as well as ensuring evacuation and diplomatic protection of property. For example, the Danish consul in Kyiv took on the functions of providing material assistance to Austrian prisoners of war in Kyiv on behalf of the Danish government and appealed to the Ukrainian government to take all necessary measures to improve the lives of prisoners of war. The transition from the Central Rada to the Hetmanate led to the re-accreditation of diplomats. Consulates and missions continued to operate, but their functionality changed, focusing on the protection of citizens and trade relations. Thus, Less than a month before the coup d'ŭtat and the coming to power of Hetman P. Skoropadsky, some consular representatives left the capital of the UNR and temporarily transferred their powers to other consuls of friendly countries.

Keywords: *consul, diplomacy, international relations, UNR, Central Rada, Great Britain, France, Spain, Italy, Switzerland, Persia (Iran), Belgium, Greece, Romania, USA, Argentina.*

Citation. Bilichenko, L.S. (2026). Activities of foreign consulates in the UNR during the Central Rada (march 1917 – april 1918). *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.19

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

БІЛІЧЕНКО Л.С.
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили (Миколаїв, Україна)
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9204-8295

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ КОНСУЛЬСТВ В УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.)

Анотація. *Метою статті є діяльність іноземних консульств в УНР доби Центральної ради протягом 1917-1918 рр.*

Наукова новизна статті полягає в тому, що дане дослідження є одним із перших у вітчизняній історичній науці спеціалізованим комплексним аналізом основних аспектів діяльності консульських представництв на території УНР доби Центральної Ради протягом 1917-1918 рр. Наукова цінність роботи полягає також у поглибленні теорії у сфері міжнародних відносин, розвитку науки дипломатичного та консульського права, підвищенні якості наукової дискусії щодо місця й ролі почесних консулів в українській і світовій дипломатичній практиці.

У результаті дослідження, автор робить наступні висновки, що на момент проголошення Української Народної Республіки та набуття нею державної самостійності на її території перебували консульські установи іноземних держав, які мали дипломатичні та консульські зносини ще з Російською імперією. Не дивлячись на невизнання УНР з боку багатьох європейських країн протягом 1917-1918 рр. на території УНР функціонували ряд іноземних консульств: британське, французьке, іспанське, італійське, швейцарське, перське, бельгійське, американське, румунське, аргентинське та грецьке. Приймаючи до уваги те, що згідно встановленим звичаям представником консульського корпусу є старший по консульській службі консул, який на той період був грецький консул П.П. Гріпарі, одноголосно було прийнято прохати П.П. Гріпарі прийняти на себе обов'язки представника дипломатичного корпусу київських консулів, на що П.П. Гріпарі люб'язно погодився. Основні напрямки діяльності іноземних консульств в УНР доби Центральної Ради включали захист інтересів своїх громадян, інформаційну діяльність (моніторинг ситуації), ведення переговорів з урядом УНР, а також забезпечення евакуації та дипломатичний захист майна. До прикладу, данський консул у Києві узяв на себе функції від імені данського уряду надавати матеріальну допомогу австрійським військовополоненим у Києві та звернувся до українського уряду з проханням прийняти усі необхідні заходи для покращення побуту військовополонених. Перехід від Центральної Ради до Гетьманату призвів до переакредитації дипломатів. Консульства та представництва продовжували роботу, але їх функціонал змінювався, фокусуючись на захисті громадян та торговельних відносинах. Так, менше ніж за місяць до державного перевороту та приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, деякі консульські представники покидали столицю УНР та тимчасово передавали свої повноваження іншим консулам дружніх країн.

Ключові слова:*. консул, дипломатія, міжнародні відносини, УНР, Центральна Рада, Велика Британія, Франція, Іспанія, Італія, Швейцарія, Персія (Іран), Бельгія, Греція, Румунія, США, Аргентина.*

Цитування. Біліченко, Л.С. (2026). Діяльність іноземних консульств в УНР доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.19

З початку встановлення влади УНР в Україні, першим зовнішньополітичним відомчим органом УНР став Генеральний секретаріат міжнародних справ (згодом – Міністерство закордонних справ, створений у грудні 1917 року для забезпечення міжнародного визнання України, встановлення дипломатичних відносин та захисту

інтересів держави. першим генеральним секретарем міжнародних справ став Олександр Шульгін, останнім – Микола Любинський.

На початку, український уряд намагався встановити тісні контакти із урядами країн Франції та Великої Британії. Так, 18 листопада 1917 р. розпочалися перемовини між урядом УНР та урядами країн Антанти і 18 грудня Міністр закордонних справ УНР повідомив про призначення Францією генерала Ж. Табуї дипломатичним комісаром при українському уряді. Представником у справах Великобританії в Києві був П. Брагге. На початку жовтня 1917 р. консулом Великої Британії в Україні значився І. Я. Дуглас, а французьким консулом був Д. Г. Валаховський. Однак, через війну з радянською Росією, УНР заключила договір з країнами Четверного Союзу, і змінила свій зовнішньополітичний курс.

Не дивлячись на невизнання УНР з боку багатьох європейських країн протягом 1917-1918 рр. на території УНР функціонували ряд іноземних консульств: британське, французьке, іспанське, італійське, швейцарське, перське, бельгійське та грецьке. Відправляла Центральна Рада і свої Дипломатичні місії у Румунію, Швейцарію та Іспанію.

На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається діяльність іноземних консульств на території УНР (Центральної Ради) протягом березня 1917 р. – квітня 1918 р. Існують лише праці окремих науковців, зокрема серед них можна виділити роботи І. Матяш (Матяш, 2016: 482; Матяш, 2019: 556), Д. Вєдєнєєва (Вєдєнєєв, 2013: 46-51), В. Верстюка (Верстюк, 1997: 58-60),О. Реєнта, І. Дацківа (Реєнт; Дацків, 2010: 219-223), О. Кудлай (Кудлай, 2008: 86-87), Ю. Мороза (Мороз, 2017: 235-239), Н. Стецюка (Стецюк, 2018: 155-161) та Г. Перепелиці (Перепилиця, 2017: 494).

Дослідження питань, поставлених у цій роботі, проводилося на основі аналізу широкого кола друкованих та архівних матеріалів. Усі вивчені джерела можна розділити на кілька груп: неопубліковані архівні документи, збірники опублікованих документів, довідкові та статистичні видання та наративні (мемуарні) джерела. До першої групи належать неопубліковані документи, що знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у яких містяться документи листування з іноземними консульствами тощо. Друга група джерел містить добірки різного характеру документів, опубліковані в різних збірниках. Тут можна виокремити працю Пересунько Тіни "Світовий тріумф "Щедрика" – 100 років культурної дипломатії України» (Пересунько, 2018: 200). До третьої групи джерел належать різні довідкові та статистичні видання. Тут можна виділити "Інформаційний довідник з міжнародних відносин і зовнішньої політики України" (Інформаційний довідник, 2011: 377). До четвертої групи джерел належать мемуари та спогади дипломатів і чиновників відомства. Тут можна виділити спогади Джорджа Бьюкенена "Мемуары дипломата" (Бьюкенен, 1925: 311). У книзі відтворюється картина передвоєнної та військової Російської імперії, Лютневої та Жовтневої революцій. Найбільш докладно автор висвітлює російсько-австрійську дипломатичну боротьбу на Балканах, складання двох ворожих таборів у Європі напередодні Першої світової війни.

Виходячи з вищесказаного, метою статті є дослідження функціонування іноземних консульств на території УНР (Центральної Ради) протягом березня 1917 р. – квітня 1918 р.

На момент проголошення Української Народної Республіки та набуття нею державної самостійності на її території перебували консульські установи іноземних держав, які мали дипломатичні та консульські зносини ще з Російською імперією. Іноземні консули виконували всі визначені міжнародним правом функції: забезпечували реалізацію інтересів країни, яку вони репрезентували, в сфері зовнішньої торгівлі та торговельного мореплавання; здійснювали нагляд та інспекцію суден, що ходили під її прапором;

оформляли суднові документи, розслідували будь-які події, що мали місце в дорозі; контролювали точність виконання міжнародних торговельних договорів та конвенцій; захищали права підданих своїх держав, забезпечували їх представництво у судових та інших установах Російської імперії, надавали їм матеріальну допомогу, видавали національні паспорти і проїзні документи, візи, легалізували документи, вчиняли нотаріальні дії, інформували уряди держав, яких вони представляли, про стан торгівлі і мореплавства в консульському окрузі, зміни в законодавстві країни перебування, зміни тарифів і цін та здійснювали іншу діяльність відповідно до вимог міжнародного права. При цьому більшість консулів іноземних держав працювали в Києві доволі тривалий час. Вони переважно не були громадянами країн, які репрезентували, а належали до місцевої промислової еліти, деякі – до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й вели бізнес.

Перед початком Першої світової війни в українських містах діяли 117 консульських установ (генеральні консульства, віце-консульства, консульські агентства) та почесних консульств таких країн: Австро-Угорщина (генеральне консульство – Одеса, консульство – Київ, почесне віце-консульство – Харків, почесні консульські агентства: Бердянськ, Миколаїв, Новоселиця, Феодосія); США (Одеса), Велика Британія (Київ, Одеса, Миколаїв, Євпаторія, Севастополь, Феодосія, Бердянськ, Маріуполь, Керч), Німеччина (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Бердянськ, Маріуполь, Херсон), Іспанія (Київ, Одеса, Миколаїв, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч, Феодосія), Італія (Київ, Одеса, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь), Туреччина (Одеса, Херсон, Миколаїв, Євпаторія, Феодосія, Севастополь, Керч, Маріуполь), Франція (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Харків, Севастополь, Керч, Маріуполь, Феодосія, Бердянськ, Євпаторія, Херсон), Аргентина (Одеса), Бельгія (Київ, Одеса, Миколаїв, Харків, Севастополь, Бердянськ, Катеринослав), Болгарія (Київ, Одеса), Бразилія (Одеса, Миколаїв), Греція (Київ, Одеса, Євпаторія, Миколаїв, Ізмаїл, Рені, Сімферополь, Севастополь, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь), Данія (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Бердянськ), Монако (Одеса), Нідерланди (Одеса, Миколаїв), Норвегія (Київ, Одеса, Миколаїв), Панама (Одеса), Персія (Київ, Харків, Одеса), Перу (Херсон), Португалія (Київ, Одеса, Миколаїв), Румунія (Одеса, Ізмаїл), Сербія (Одеса, Миколаїв), Уругвай (Київ, Одеса), Швейцарія (Київ, Одеса), Швеція (Київ, Харків, Одеса) та ін. (Матяш, 2016: 320-326)

Зі встановленням влади УНР, український уряд намагався встановити дипломатичні зносини з нейтральними країнами Європи, проте європейські країни обережно ставилися до визнання УНР, побоюючись порушити союз з Росією. Основним завданням зовнішньої політики УНР було закріплення незалежності, отримання збройної підтримки та визнання кордонів.

Однак, не дивлячись на те, що де-юре європейські держави не визнавали Українську Народну Республіку, все ж таки на території України продовжували функціонувати ряд іноземних консульств. Так, 15 жовтні 1917 р. о 19:00 годин вечора у приміщенні іспанського консула в Україні Васіліаді зібралися усі іноземні консули, а саме: великобританський – І.Я. Дуглас, грецький – П.П. Гріпарі, данський – І.Я. Гуревич, італійський – К.В. Фішман, французький – Д.Г. Валаховський, швейцарський – Г.Г. Енні та норвезький консул – В.Д. Мозерт. Зібралися вони задля обговорення того, що в Києві, по прикладу інших великий центральних міст, де міститься велике число дипломатичних агентів іноземних держав, необхідно в інтересах цієї справи метою об'єднати весь консульський корпус Києва. Приймаючи до уваги те, що згідно встановленим звичаям представником консульського корпусу є старший по консульській службі консул, який на той період був грецький консул П.П. Гріпарі, одноголосно було прийнято прохати П.П.Гріпарі прийняти на себе обов'язки представника дипломатичного корпусу київських

консулів, на що П.П. Гріпарі люб'язно погодився. Тим часом, на засіданні був відсутній бельгійський консул Я.Я. Гретер, який по телефону повідомив, що він цілком приєднується до постановки зборів. Також, на випадок незапланованої хвороби представника київських консулів П.П. Гріпарі, виконувати його обов'язки буде бельгійський консул Я.Я. Гретер, у випадку його відмови замість нього буде призначений італійський консул К.В. Фішман.

Потім було поставлене питання щодо охорони. Приймаючи до уваги події, які відбувалися на той час, а саме: погроми, грабунки та безвідповідальність громадян, було необхідно негайно прийняти крайні міри для забезпечення охорони майна, архівів та особистості самих консулів. Було запрошено офіційне звернення з цього приводу до начальника Київського військового округу та губернському комісару щодо встановлення особистої охорони до кожного консула (ЦДАВО. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1).

У підсумку засідання було порушене питання щодо грошового забезпечення та надання продовольчої допомоги консулам та їх сім'ям. Варто відзначити, що у Києві на той момент вже було відмовлено деяким консулам щодо постачання палива та інших предметів продовольства (ЦДАВО. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 2).

Таблиця

Список осіб, які перебували у складі італійського консульства		
№	*Посада*	*Кількість осіб*
1	Консул та його прислуга	6 осіб
2	Завідувачі канцелярією	2 особи
3	Юрисконсульти	6 осіб
4	Бухгалтери	2 особи

Джерело: ЦДАВО. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 7.

Варто зазначити, що основні напрямки діяльності іноземних консульств в УНР включали захист інтересів своїх громадян, інформаційну діяльність (моніторинг ситуації), ведення переговорів з урядом УНР, а також забезпечення евакуації та дипломатичний захист майна. Вони працювали в умовах високої нестабільності, часто взаємодіючи з секретаріатом міжнаціональних справ.

Данський консул у Києві узяв на себе функції від імені данського уряду надавати матеріальну допомогу австрійським військовополоненим у Києві. За словами консула: «Роздаючи цю допомогу протягом останнього місяця, я познайомився з умовами життя військовополонених та переконався у існування деяких забов'язень. Вже деякий час київські професійні союзи постановили відсторонити військовополонених від праці та замінити їх на місцевих робочих. Завдяки цьому указу, багато тисяч військовополонених залишилися без роботи та засобів існування. З іншої сторони, ті австрійські полонені, котрі ще зайняті громадськими роботами отримують невеликі заробітні кошти…» (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10).

З огляду на це, данський консул звернувся до українського уряду з проханням прийняти усі необхідні заходи для покращення побуту військовополонених (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10зв.). Також, данський консул звернувся із заявою до Секретарства міжнародних справ, з огляду на те що він розпоряджається справою грошової допомоги австрійським військовополоненим, на його думку він мусив і розпоряджатися постійно певними коштами, у видачі котрих йому часто відмовляють київські банки, або видають надто крупні банкноти, що дуже шкодить його діяльності, позбавляючи можливості надавати допомогу. Генеральне Секретарство міжнародних

справ у свою чергу попрохала Секретарство фінансів вжити необхідних заходів, аби данський консул одержував кошти без перестанку і по можливості дрібними купюрами (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 19).

Таблиця

Список лікарів, які перебували на службі при Датського Червоному Хресті	
1	Поморцов Володимир Петрович
2	Любимов Сергій Яковлевич
3	Дмитрієв Михайло Петрович
4	Гецов Герасим Борисович
5	Євдокимов Андрій Іларіонович
6	Тошковид Борис Констянтинович
7	Клементьєв Микола Тимофійович
8	Ратнер Софія Ісидорівна
9	Зарубіна Анна Іванівна
10	Ладиженський Юрій Ільїч
11	Бурсіан Роман Романович
12	Свешніков Сергій Борисович
13	Єфремова Марія Євгенівна
14	Хашкес Євген Мовшевіч
15	Сундстрем Микола Михайлович
16	Кожин Володимир Єфимович

Джерело: ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 11.

Як було зазначено на початку статті, більшість іноземних купців належали до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й вели бізнес. Однак революційні події змінили це становище. Так, 3 серпня 1917 р. до управляючого маєтками князя Кочубея, пана Скворцова, з'явився пан Д.Г. Валаховський – цукровий заводчик, капіталіст і французький консул. По селі зараз же пішла чутка, що Кочубей хоче продати йому цукровий завод і 15000 десятин землі. Селяни сильно стурбувались, і волосний комітет запросив до себе Валаховського і Скворцова. А так як у Валаховського не знайшлося документів, то волосний комітет його арештував, і Валаховський просидів у Скворцова три дні під домашнім арештом. Настрій селян був дуже грізний. Валаховський трусився і був білий як крейда. Він казав, що у нього й на думці не було купувати завод та що він приїхав тільки приторгувати буряки. Селяни тому не дуже охоче вірили і хоча й випустили, але послали до Києва двох депутатів, щоб ті довідались, чи справді Керенський дозволив знову продавати землю. Що ж до заводу. то вони рішуче висловлювалися за передачу його чи до сільської громади чи до повітового земства (Чужослинці, 1917: 1).

27 вересня 1917 р. французький консул Д.Г. Валаховський разом з Військово-санітарною місією завітали з офіційним візитом до Генерального Секретаріату. Шановних гостей вітав Генеральний секретар з національних справ О. Шульгін та генеральний писар О. Лотоцький. Члени місії в розмові з представниками Генерального Секретаріату розпитували про організацію цього вищого органу української влади та про справу українізації війська. Гості висловили певність, що Генеральний Секретаріат зможе додержати у державі доброго ладу і спокою. Того ж дня Генеральний секретар з національних справах О. Шульгін відвідав французького консула Д.Г. Валаховського (Відвідини французької місії, 1917: 2).

9 листопада 1917 р. Генеральне секретарство національних справ відвідали деякі офіційні представники іноземних держав. Одним із перших відвідав секретарство англійський консул в Києві П. Дуглас, до якого Генеральний секретар національних справ О. Шульгін

завітав в свою чергу. О. Шульгін був також у французького консула, з яким вони мали розмову з приводу сучасних подій в Росії і в Україні (Секретарство національних справ, 1917: 3).

17 листопада 1917 р. грецький консул П.П. Гріпарі, як старший по консульському рангу, заявив Генеральному Секретаріату від імені усіх іноземних консулів, які перебували у Києві, що вони висловлюють категоричний протест проти самовільних дій по відношенню до іноземців, а саме господарів хлібопекарень зі сторони продовольчої Управи (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 14).

У другій половині грудня 1917 р. у Києві з'явився новий консульський представник Франції – Людвиг Карлович Арке. Він прибув у складі місії призначеного 15 (28) грудня 1917 р. комісаром Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї. Уперше французький консул був офіційно представлений під час урочистого прийняття 21 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.) у будинку Генерального секретаріату внутрішніх справ (вул. Інститутська, буд. 40) на честь генерала Жоржа Табуї і визнання УНР Республіки Французькою Республікою (Матяш, 2016: 325-326). Представник Франції прибув на захід у супроводі воєнних аташе –полковника Ваніо і полковника Декса. Французьких делегатів приймав голова Генерального Секретаріату В. Винниченко у своєму кабінеті, де в той час були Генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгін та інші члени Генерального Секретаріату (Прийом французької делегації, 1917: 2).

Щодо американсько-українських дипломатично-консульських відносин, то варто зазначити, що консулом США в Одесі протягом 1917 року був Джон Альфред Рей (John A. Ray), який очолював консульство у 1914–1917 роках. Також у 1917 році віце-консулом був призначений Джон А. Ембрі, який працював у місті в 1915–1918 роках. У зв'язку з революційними подіями, ситуація у місті була неспокійною. Так, 10 серпня 1917 р. до американського консула, що сидів на терасі кафе під час маніфестації більшовиків, підійшов учасник маніфестації і ударом з заду збив його з ніг. Потім консула оточила юрба, загрожуючи стріляти у всіх, хто не здійматиме бриля перед маніфестантами. Згодом, поліції нікого затримати не вдалося (Одеська чемність, 1917: 4).

В другій половині грудня 1917 р. до Києва прибув новопризначений генеральний консул США – Джеймс Даглес Дженкінс, котрий мав настанову від американського посла в Петрограді Девида Роуленда Френсиса не визнавати Українську Народну Республіку і діяти дуже помірковано. Інструкції щодо утворення американського консулату в Києві та комунікації з ним отримав також генеральний консул США в Москві Меддин Самерс – особа, близька послові Девідові Френсису. Завдання американського консула в Києві полягало передусім в "оцінці" можливостей молодої держави і збиранні інформації. 37-річний уродженець Південної Каролiни і випускник Військової академії, правознавець і кар'єрний дипломат (перебував на консульській службі від 1908 р.) із досвідом адвокатської практики та редакторської діяльності в газеті, Даглес Дженкінс мав можливість змінити ставлення американського уряду до українського питання. Однак він чітко виконував настанови й спершу намагався уникати офіційних контактів із керівництвом молодої незалежної держави, аби це не було по трактовано як визнання УНР. 24 грудня він все таки мав зустріч із Олександром Шульгіним, який прийняв американського консула "дуже гостинно". Наступного дня Даглес Дженкінс наніс візит ввічливості генералу Жоржу Табуї, який висловив йому свою радість бачити американського консула в Києві.

Упродовж грудня 1917 р. – першої половини лютого 1918 р. Даглес Дженкінс направив сім ґрунтовних звітів про події в Україні. Вже в першому звіті він зазначив, що в Києві існує "a centrain spirit of Ukrainian nationality", і що Київ став центром дуже інтенсивної політичної діяльності. Генеральний консул попереджав Вашингтон, що Україна "защемлена" між Центральними державами з одного боку і дезорганізованою Росією з другого боку. Він детально описував ситуацію в уряді УНР, повідомляв про визнання республіки Францією, випуск українських грошей та виступи більшовиків проти українців (Матяш, 2016: 327).

Цікавим явищем в історії українських дипломатичних взаємин, був факт існування до 1917 року двох аргентинських консульств в українських портових містах: один головний генеральний Консулат в Одесі, де урядував консул П. Навеллян (P. Naveillan) та в Миколаєві, де консулем був Й. Гольдфарб (J. Goldfarb) (єврейського походження). З приходом до влади УНР станом на 1917 р. посаду аргентинського консула у Києві обіймав Ернест Перес, який у 1918 доручив всі консульські повноваження Й. Гольдфарбу. Передусім, Аргентина була зацікавлена в Україні не лише з уваги на економічні взаємини з Одесою та Маріуполем, звідкіля вивозилося в Буенос Айрес плуги, залізні вироби для сільського господарства, рейки, вагони, деревний матеріал (разом на річну суму біля 3.500.000 рублів), але також з уваги на перервані від 1914 р. еміграційні та транспортові чинники, які мали дуже широкий діапазон по всій західній території України (Волинь, Холмщина, Поділля) (Аргентинські консуляти, 1987: 473).

На початку 1918 р. згідно документів Центрального архіву вищих органів влади та управління України у Києві діяли наступні представники європейських країн:

- Грецький дипломатичний представник – Гріпарі (вул. Миколаївська,3; тел.: 20-82);
- Іспанський дипломатичний представник – Васіліаді (вул. Інститутська,16; тел.: 3-43);
- Італійський дипломатичний представник – Фішман (вул. Лютеранська, 26; тел.: 7-63);
- Данський дипломатичний представник - Гуревич (вул. Хрещатик, 5; тел.: 43-34);
- Швейцарський дипломатичний представник - Енні (вул. Марка Благовісного, 53; тел.: 11-97);
- Бельгійський дипломатичний представник - Гретер (Бібіков. Бульвар, 43) (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2).

В якості військово-дипломатичного уповноваженого при уряді УНР прибув у цей час у Київ представник Румунського королівського уряду генерал Константина Коанде, тим самим демонструючи de facto визнання УНР королівським кабінетом міністрів Румунії. Було ухвалено й рішення відрядити в Київ представника в ранзі генерального консула в Київ. Таке призначення отримав Г.Д. Жоржеску. М. Поклетару мав виїхати разом з ним і працювати секретарем консульства. Однак доїхати до Києва через заворушення в Кишиневі в ніч з 5 на 6 січня консули не змогли. Потяг із документами установи та їхніми особистими речами, але без власників, попрямував в напрямку Бендер. М. Полектару ще довго їх розшукував (Матяш, 2016: 326).

Перехід від Центральної Ради до Гетьманату призвів до переакредитації дипломатів. Консульства та представництва продовжували роботу, але їх функціонал змінювався, фокусуючись на захисті громадян та торговельних відносинах.

Менше ніж за місяць до державного перевороту та приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, деякі консульські представники покидали столицю УНР та тимчасово передавали свої повноваження іншим консулам дружніх країн у зв'язку зі вторгненням до Києва більшовиків. Так, 27 березня 1918 р. іспанський віце-консул повідомляв Міністерство закордонних справ, що: "перед виїздом з Києва американський, британський та французькі консули прохали мене прийняти на себе захист їх підданих і їх інтересів і я прийняв на себе цю функцію. Сповіщаючи Вас про це, дозвольте мені бути переконаним, що зі сторони українського уряду я знайду повну підтримку у виконанні моїх обов'язків" (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 60).

У відповідь на зазначене повідомлення іспанського віце-консула, Міністерство закордонних справ УНР зазначило наступне: "Виїджаючи з території Української Народної Республіки вищезгадані представники не знайшли за потрібним оповістити наш уряд про причину їхнього виїзду і про те, кому вони доручили захист інтересів своїх громадян. Ми ніяк не могли думати, що захист інтересів британських, французьких та бельгійських громадян могла бути доручена представникові держави, яка не робила жодних кроків

для того, аби офіційно визнати незалежність Української Народної Республіки…" (ЦДАВО. Ф.2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 64).

Таким чином, не дивлячись на невизнання УНР з боку багатьох європейських країн протягом 1917-1918 рр. на території УНР функціонували ряд іноземних консульств: британське, французьке, іспанське, італійське, швейцарське, американське, румунське, бельгійське та грецьке. Основні напрямки діяльності іноземних консульств в УНР доби Центральної Ради включали захист інтересів своїх громадян, інформаційну діяльність (моніторинг ситуації), ведення переговорів з урядом УНР, а також забезпечення евакуації та дипломатичний захист майна.

Література:

Аргентинські консуляти, 1987 – Аргентинські консуляти в Україні та українська державність 1917-1918-ті рр. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1987. №205 (01 січня). С. 473.

Бьюкенен, 1925 – *Бьюкенен Д.* Мемуары дипломата. Москва: Гос. изд-во. 1925. 311 с.

Верстюк, 1997 – *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ: Заповіт. 1997. С. 58-60.

Вєденєєв, 2013 – *Вєдєнєєв Д.* Дипломатія Української держави доби Центральної Ради. *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 46-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_2_14

Відвідини французької місії, 1917 – Відвідини французької місії. *Нова Рада*. 1917. №147 (27 вересня). С. 2.

Інформаційний довідник, 2011 – Інформаційний довідник з міжнародних відносин і зовнішньої політики України: довідкове видання. Київ: Національний університет оборони України. 2011. 377 с.

Консульська служба України, 2017 – Консульська служба України: становлення та розвиток. Київ: Видавець: ДП "Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв». 2017. 494 с.

Кудлай, 2008 – *Кудлай О.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України. 2008. 116 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-4645-4.pdf

Матяш, 2016 – *Матяш І.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України, 2016. 482 с.

Матяш, 2019 – *Матяш І.* Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України. 2019. 556 с.

Мороз, 2017 – *Мороз Ю.* Загальнотеоретична характеристика універсалів Української Центральної Ради. *Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії: матеріали круглого столу [м. Тернопіль, 10-11 берез. 2017 р.]*. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ. 2017. С. 235-239.

Одеська чемність, 1917 – Одеська чемність. *Нова Рада*. 1917. №110 (10 серпня). С. 4.

Пересунько, 2018 – *Пересунько Т.* Світовий тріумф «Щедрика» – 100 років культурної дипломатії України: збірник архівних документів. Київ: АртЕк, 2018. 200 с.

Прийом французької делегації, 1917 – Прийом українським урядом французької делегації. *Нова Рада*. 1917. №217 (24 грудня). С. 2.

Реєнт, Дацків, 2010 – *Реєнт О., Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. *Український історичний журнал.* 2010. № 3. С. 219-223. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_219

Секретарство національних справ, 1917 – Секретарство національних справ і чужоземці в Києві. *Нова Рада*. 1917. №181 (09 листопада). С. 3.

Стецюк, 2018 – *Стецюк Н.* Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 20. С. 155-161.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ).

Чужослинці, 1917 – Чужослинці. *Робітнича газета*. 1917. №109 (12 серпня). С. 1.

References:

Arhentynski konsuliaty, 1987 – Arhentynski konsuliaty v Ukraini ta ukrainska derzhavnist 1917-1918-ti rr. [Argentine consulates in Ukraine and Ukrainian statehood in 1917-1918.] *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka.* 1987. No 205 (01 sichnia). p. 473. [in Ukrainian].

Byukenen, 1925 – *Byukenen D.* (1925). Memuaryi diplomata [Memoirs of a Diplomat]. Moskva: Gos. izd-vo. 311 p. [in Russian].

Verstiuk, 1997 – *Verstiuk V.* (1997). Ukrainska Tsentralna Rada: Navchalnyi posibnyk [Ukrainian Central Council: Study Guide]. Kyiv: Zapovit. 1997. pp. 58-60. [in Ukrainian].

Viedienieiev, 2013 – *Viedienieiev D.* (2013). Dyplomatiia Ukrainskoi derzhavy doby Tsentralnoi Rady [Diplomacy of the Ukrainian State during the Central Rada Era]. *Zovnishni spravy.* No 2. pp. 46-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_2_14 [in Ukrainian].

Vidvidyny frantsuzkoi misii, 1917 – Vidvidyny frantsuzkoi misii [Visit to the French mission]. *Nova Rada.* 1917. No 147 (27 veresnia). p. 2. [in Ukrainian].

Informatsiinyi dovidnyk, 2011 – Informatsiinyi dovidnyk z mizhnarodnykh vidnosyn i zovnishnoi polityky Ukrainy: dovidkove vydannia [Information guide on international relations and foreign policy of Ukraine: reference edition]. Kyiv: Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy, 2011. 377 p. [in Ukrainian].

Konsulska sluzhba Ukrainy, 2017 – Konsulska sluzhba Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok [Consular Service of Ukraine: Formation and Development]. Kyiv: Vydavets: DP "Heneralna dyrektsiia z obsluhovuvannia inozemnykh predstavnytstv". 2017. 494 p. [in Ukrainian].

Kudlai, 2008 – *Kudlai O.* (2008). Stvorennia ta diialnist narodnoho ministerstva mizhnarodnykh sprav Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (cherven 1917 – kviten 1918 rr.) [The creation and activities of the People's Ministry of International Affairs of the Ukrainian People's Republic (June 1917 – April 1918)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainypp. 116 s. URL: https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-4645-4.pdf [in Ukrainian].

Matiash, 2016 – *Matiash I.* (2016). Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii [Ukrainian Consular Service 1917–1923 as a State Institute: Formation, Functioning, Personnel]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 482 p. [in Ukrainian].

Matiash, 2019 – *Matiash I.* (2019). Inozemni predstavnytstva v Ukraini (1917–1919 rr.): derzhavna misiia ta povsiakdennist [Foreign missions in Ukraine (1917–1919): state mission and everyday life]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 556 p. [in Ukrainian].

Moroz, 2017 – *Moroz Yu.* (2017). Zahalnoteoretychna kharakterystyka universaliv Ukrainskoi Tsentralnoi Rady [General theoretical characteristics of the universals of the Ukrainian Central Rada]. *Ukrainska Tsentralna Rada – svitoch natsionalnoho derzhavotvorennia: istoryko-pravovi uroky ta suchasni realii: materialy kruhloho stolu [m. Ternopil, 10-11 berez. 2017 r.].* Ternopil: Ekonomichna dumka TNEU. pp. 235-239. [in Ukrainian].

Odeska chemnist, 1917 – Odeska chemnist [Odesa politeness]. *Nova Rada*. 1917. No 110 (10 serpnia). p. 4. [in Ukrainian].

Peresunko, 2018 – *Peresunko T.* (2018). Svitovyi triumf «Shchedryka» – 100 rokiv kulturnoi dyplomatii Ukrainy: zbirnyk arkhivnykh dokumentiv [The global triumph of "Shchedryk" – 100 years of cultural diplomacy of Ukraine: a collection of archival documents]. Kyiv: ArtEk. 200 p. [in Ukrainian].

Pryiom frantsuzkoi delehatsii, 1917 – Pryiom ukrainskym uriadom frantsuzkoi delehatsii [Reception of the French delegation by the Ukrainian government]. *Nova Rada*. 1917. No 217 (24 hrudnia). p. 2. [in Ukrainian].

Reient, Datskiv, 2010 – *Reient O., Datskiv I.* (2010). Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv1917–1923 rr. [Diplomacy of Ukrainian state formations in the protection of national interests, 1917–1923] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* No 3. pp. 219-223. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_219 [in Ukrainian].

Sekretarstvo natsionalnykh sprav, 1917 – Sekretarstvo natsionalnykh sprav i chuzhozemtsi v Kyievi [Secretariat of National Affairs and Foreigners in Kyiv]. *Nova Rada.* 1917. No 181 (09 lystopada). p. 3. [in Ukrainian].

Stetsiuk, 2018 – *Stetsiuk N.* (2018). Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918 roku: teoretyko-pravova kharakterystyka [The Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918: theoretical and legal characteristics]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia: Yurydychni nauky.* Vypusk 20. pp. 155-161. [in Ukrainian].

TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv].

Chuzhoslyntsi, 1917 – Chuzhoslyntsi [Foreigners]. *Robitnycha hazeta*. 1917. No 109 (12 serpnia). p. 1. [in Ukrainian].

*Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Автор також повідомляє, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 02.03.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 10.06.2026
Прийнято до друку 14.06.2026
Оприлюднено 21.06.2026

Submitted 02.03.2026
Received in rceived form 10.06.2026
Accepted for publication 14.06.2026
Published online 21.06.2026

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.29

VIACHESLAV O. ARTIUKH[1], MARYNA V. MINCHENKO[2]

[1, 2]Oleksander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Hlukhiv, Ukraine)
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4119-1571
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4091-2018

ROMEN "PROSVITA" (1917–1923): EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract. *The article examines the history of the Romny "Prosvita" society from 1917 to 1923 and its role in the process of Ukrainian national and cultural revival during the period of revolutionary upheavals and the early Soviet regime. Drawing on newly introduced sources, the study traces the origins of the society, its main areas of activity, its socio-cultural significance, and its evolution under changing political regimes. It is demonstrated that the Romny "Prosvita" emerged from a local Ukrainian Hromada that had existed prior to 1917 and became an important center of cultural and educational life in the town and district.*

The article highlights the multifaceted activities of the society, including theatrical performances, choral singing, library work, the organization of lectures, campaigns against illiteracy, the establishment of literacy courses and a bookstore, support for Ukrainian-language schooling, and the promotion of Ukrainian history and culture. Particular attention is paid to the participation of "Prosvita" in the construction of the first full-figure monument to Taras Shevchenko in Ukraine, erected in Romny, which carried a strong symbolic and nation-building significance. This event became not only an important cultural initiative but also a factor in consolidating the Ukrainian community and shaping historical memory.

The study also analyzes the complex relations between the Romny "Prosvita" and the authorities of various political regimes: the Central Rada, the Hetmanate, the Denikin administration, and the Bolsheviks. While the society operated relatively freely during the period of Ukrainian state-building, the Denikin regime led to repression and a decline in its activities.

The process of the "Sovietization" of the Romny "Prosvita" in 1920–1923 was accompanied by restrictions on its autonomy, changes to its statutory foundations, and attempts at ideological "re-education" of its members. However, the society's traditional national-cultural orientation, its connections with the Ukrainian intelligentsia, workers, and peasantry, as well as its commitment to preserving Ukrainian cultural identity, came into conflict with the Bolshevik model of political education. As a result, the Soviet authorities eventually adopted a policy of liquidating "Prosvita" and replacing it with state-controlled cultural and educational institutions.

The conclusions emphasize that the Romny "Prosvita" was an important center of Ukrainian national and cultural life in the Sumy region, contributing to the spread of the Ukrainian language, theater, education, and historical consciousness. Its activities are interpreted as a significant component of modern Ukrainian nation-building. The closure of the society in 1923 is considered part of the broader process of curtailing independent cultural movements under the consolidation of Soviet power.

Keywords: *Romny "Prosvita," Ukrainian national and cultural revival, theater, choir, library, Sovietization of "Prosvita," philosophy of education.*

Citation. Artiukh, V.O., Minchenko, M.V. (2026). Romen "Prosvita" (1917–1923): educational activities. *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 29-45. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.29

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

АРТЮХ В.О.[1], МІНЧЕНКО М.В.[2]
[1, 2]Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Глухів, Україна)
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4119-1571
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4091-2018

РОМЕНСЬКА "ПРОСВІТА" (1917-1923): ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Анотація. *Стаття присвячена історії Роменської "Просвіти" у 1917–1923 рр. та її ролі в процесі українського національно-культурного відродження в добу революційних потрясінь і раннього радянського режиму. На основі нового джерельного матеріалу простежено виникнення товариства, основні напрями його діяльності, суспільно-культурне значення та еволюцію в умовах зміни політичних режимів. Показано, що Роменська "Просвіта" постала на базі місцевої української Громади, що бере свої початки ще до 1917 р., і стала важливим осередком культурно-освітнього життя міста та повіту.*

У статті висвітлено багатогранну роботу товариства: театральні постановки, хоровий спів, бібліотечну справу, організацію лекцій, боротьбу з неписьменністю, відкриття курсів з подолання неграмотності і книгарні, підтримку української школи та популяризацію історії й культури України. Окрему увагу приділено участі "Просвіти" у спорудженні першого в Україні повнофігурного пам'ятника Тарасові Шевченку в Ромнах, що мало виразний символічний і націєтворчий зміст. Ця подія стала не лише важливою культурною акцією, а й чинником консолідації української громади та формування історичної пам'яті.

Показано також складні взаємини Роменської "Просвіти" з владою різних політичних режимів: Центральної Ради, Гетьманату, денікінської адміністрації та більшовиків. Якщо в умовах українського державотворення діяльність товариства розгорталася відносно вільно, то денікінський режим спричинив репресії й занепад просвітянської роботи.

Процес "совєтизації" Роменської "Просвіти" у 1920–1923 рр. супроводжувався обмеженням її автономії, зміною статутних засад діяльності та спробами ідеологічного "перевиховання" просвітянського середовища. Однак традиційна національно-культурна спрямованість товариства, його зв'язок із українською інтелігенцією, робітниками та селянством, а також орієнтація на збереження української культурної самобутності вступали у суперечність із більшовицькою моделлю політичної освіти. Саме тому радянська влада зрештою перейшла до політики ліквідації "Просвіти" та заміни їх контрольованими державними культурно-освітніми установами.

Ключові слова. *Роменська "Просвіта", українське національно-культурне відродження, театр, хор, бібліотека, "совєтизація" Просвіти, філософія освіти.*

Цитування. Артюх, В.О., Мінченко, М.В. (2026). Роменська "Просвіта" (1917-1923): освітня діяльність. *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 29-45. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.29

На хвилі Лютневої революції 1917 р. в Росії на українських етнічних землях розпочинається процес національно-культурного відродження. З 3 на 4 березня 1917 р. була створена Українська Центральна Рада, своєрідний революційний парламент, і тоді ж починають масово виникати й такі громадські організації культурницького спрямування як "Просвіти". Фактично, коли ми говоримо про українське культурне відродження в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., то забезпечувалося воно якраз дільністю такого типу організацій. Свідоме політичне українство розуміло, що соціальна база національної революції, селянство, яке в своїй масі було малоосвіченим, повинно перейти у своєму розвитку на якісно новий культурно-освітній рівень. Тому вже в березні

Товариство українських поступовців у відозві "До українського громадянства" закликало засновувати "Просвіти", "бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил" (Нова, 1917: 1). Ідеологам просвітянського руху осередки "Просвіт" уявлялися такими собі маленькими лабораторіями, "в яких темний заляканий український народ переробляється в велику могутню націю" (Олійник, 1917: 2) або як писав ще активіст Вовчанської "Просвіти" Володимир Коряк (Волько Блюмштейн): ""Просвіти" мають утворити тіло нації, живий національний організм з первісної аморфної хохлацької національної протоплазми" (Торський, 1918: 51). Швидке розповсюдження просвітянських товариств, широта їх діяльності на територіях, населених українськи етносом (вже на вересень 1917 р. тут було більше 2000 "Просвіт", а на початок 1922 р. їх було вже більше 4000) не могли не привернути увагу дослідників.

Щодо останніх публікацій з вивчення просвітянського руху, то потрібно сказати, що локальний рівень дослідження діяльності "Просвіт" на території сучасної Сумської області зараз представлений працями В. Голубченка (Голубченко, 2011), О. Ленського (Ленський, 2013), М. Манька (Манько, 2010), В. Нестеренка (Нестеренко, 2013), Г.Діброва досліджував роботу "Просвіт" Роменщини в 1917–1924 рр. (Діброва, 2018). Специфіка нашого підходу буде полягати в тому, що ми у цій розвідці проаналізуємо із залученням нового джерельного матеріалу діяльность "Просвіти" лише в місті Ромни і спробуємо комплексно висвітлити виникнення, напрямки діяльності, суспільно-культурне значення та еволюцію Роменської "Просвіти", як осередку українського національно-культурного відродження в умовах революційних подій 1917–1923 рр.

У Ромнах ще у 1908 р. українцями було зорганізоване Російсько-українське драматичне товариство, на основі якого після Лютневої революції 1917 р., у березні, була сформована Українська громада. Зі статуту Громади, опублікованого у травні 1917 р., видно, що її завданням є об'єднання всіх українських сил Роменщини на чолі з свідомою інтелігенцією заради здійснення мети: утворення автономної України у складі майбутньої Російської демократичної федеративної держави (Наша, 1917а: 4)

Культурно-просвітницька ж діяльність повинна слугувати лише одним із дієвих засобів для здійснення такої мети. Силами Громади у травні-червні 1917 р. було поставлено кілька театральних вистав. Крім того, на літню пору було запрошено кількох акторів з київської трупи Садовського та з гуртка молодої школи "Студія", які повинні були грати п'єси з місцевими аматорами (Наша, 1917а: 2).

Але 6 липня 1917 р. на загальних зборах Української громади міста, у яких брали участь близько 300 чоловік, було вирішено перетворити її на "Роменське товариство Просвіта". Справа у тому, що Громада після виникнення у Ромнах осередків українських політичних партій (мова йде про українських соціал-демократів та українських соціалістів-революціонерів), займаючись політичною роботою, фактично багато в чому дублювала їх діяльність. Та й органом самоуправління Громада також бути не могла. Крім того, посипались звинувачення на адресу Громади у її буржуазності (Мусь, 1917: 3–4). А ще, як говорив на цих зборах активний учасник Громади й лідер місцевої організації партії українських есерів Михайло Івченко (перед цим він був членом партії кадетів), у зв'язку з тим, що ця організація об'єднувала свідомих українців, які представляли часто протилежні класові інтереси, у її середині могли розпочатися конфлікти. Тому й був здійснений перехід Громади в "Просвіту"; діяльність останньої ж зосереджувалася лише на культурно-просвітній роботі. Отже, "Просвіта" повинна була дистанціюватися від безпосередньої політичної роботи. На зборах було обрано правління "Просвіти" і комісії (шкільно-лекційну, театральну, бібліотечну, технічну і ревізійну). До складу правління товариства було обрано 9 чоловік і 3 кандидати: І. Ф. Чігрінцев, М. Івченко, М. Ломакин, М. Мищенко, Г. Ващенко, Мислављський, М. Богданович, Д. Лисенко, І. Василенко,

Вареник, Омельяненко (Загальні, 1917: 3–4). Серед членів правління організації потрібно відзначити фельдшера Дмитра Лисенка (1875–1919). У 1917 р. він був гласним міської думи й активним членом Української соціал-демократичної робітничої партії і саме йому належить визначальна роль у перетворенні Російсько-українського драматичного товариства в Українську громаду, а потім Громади в "Просвіту" (Пам'яти, 1919: 2). Потрібно також завуважити, що інший член правління письменник Михайло Івченко (1890–1939) одночасно був у 1917 р. ще й комісаром Роменського повіту від Тимчасового уряду (Наша, 1917b: 4).

А вже наступного дня, 7 липня, Роменська міська дума передала новоствореній "Просвіті" у користування приміщення Народного Дому (спочатку лише "на всю зиму") (Загальні, 1917: 3).

Поступово у Ромнах кількість осередків товариства більшується. У грудні 1917 р. виникає ще один просвітянський осередок у такому окраїнному районі міста, як Западинці. А у 1918 р. створюється просвітянський гурток ім. Івана Котляревського. 24 травня 1919 р. відкрилася "Просвіта" на Загребеллі. Всього ж на 1921 р. у різних районах міста було вже 7 осередків "Просвіт": власне Роменська, Загребельська, Приміська, Западинська, Мочинська, гурток ім. Котляревського та товариство ім. Шевченка тютюнової фабрики Дунаєва (ДАСО. Ф. Р-5810. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 8зв.).

У другій половині 1917 р. Роменська "Просвіта" зосередила основну свою увагу на театральній діяльності, продовжуючи традиції драматичного товариства дореволюційних часів. Хоча працювала також і просвітянська бібліотека. Так, вже 30 липня драматичною секцією "Просвіти" був поставлений спектакль І. Карпенка-Карого "Безталанна", 6 серпня "Наймичка" того ж автора, 12 серпня драма "Степовий гість" Б.Грінченка, а 13 серпня "Мати-наймичка" І. Тогобочного. Кожен поставлений просвітянами спектакль потім жваво обговорювався на шпальтах роменської кооперативної газети "Наша спілка". Але таке звуження статутної діяльності викликало в багатьох просвітян і почуття незадоволення. В одному з грудневих номерів тієї ж газети "Наша спілка" якраз і критикувалася обмеженість Роменської "Просвіти" лише постановкою спектаклів і відсутність такої важливої сторони її діяльності як лекції та "відчити", а також неучасть в агітаційних кампаніях, пов'язаних з виборами до українських Установчих Зборів (Просвітня, 1917: 3).

З приходом до влади у місті більшовиків, у березні 1918 р. до Роменської "Просвіти" було приписане і саме реорганізоване музично-драматичне товариство, що отримало назву "Драматична секція Роменської "Просвіти". Саме в ній з листопада 1918 р., після побудови пам'ятника Т. Шевченку, починає працювати відомий режисер і скульптор Іван Кавалерідзе.

З діяльністю просвітянського драматичного театру була пов'язана творча доля таких акторів-корифеїв загальноукраїнського масштабу як Ганна Затиркевич-Карпинська (1855–1921), Василь Яременко (1895–1976) (з 1954 р. народний артист СРСР), Степан Шкурат (1886–1973) (у 1935 р. він стане заслуженим артистом РРФСР, а в 1971 р. – народним артистом УРСР), Ірина Підопригора (Воликівська) (1902–1979) (з 1941 р. – народна артистка УРСР).

Крім драматургічної діяльності просвітяни важливого значення надавали такій формі музичної культури як хоровий спів. Для нашої теми важливо, що хоровий спів консолідує як учасників хору так і встановлює зв'язки між хором та його слухачами, а виконання народних пісень сприяє фіксації вже наявної національної колективної ідентичності, а то й її формуванню. У Роменській "Просвіті" традиція хорового співу також йшла ще з дореволюційних часів. Просвітянським хором тут керував Микола Богданович.

Одним із чільних завдань осередків "Просвіт" була ліквідація неписьменності серед сільського населення, де більше 80% було неписьменним. Тут потрібно сказати, що вже на грудень місяць 1917 р. у Роменському повіті "Просвітами" було організовано 30 недільних шкіл для дорослих (Повітовий, 1917: 4). Що ж до самого міста Ромни, то тут у 1919 р. просвітянський гурток імені Івана Котляревського відкрив безоплаті репетитлорські курси для найбіднішого населення Ромен (записалося тоді 22 слухачі, хлопчики й дівчатка) (Д-ко, 1919: 33–34). Просвітянський осередок на тютюновій фабриці Дунаєва також влітку 1919 р. заснував школу для неграмотних і малограмотних. До речі, специфікою його діяльності було те, що провадив він свою роботу в середовищі робітників (на цій фабриці працювало до 400 чоловік). За досить короткий час "Просвіта" фабрики Дунаєва організувала також бібліотеку, облаштувала кінематограф, заснувала співочий гурток, відкрила школу танців та влаштувала кілька театральних вистав і планувала для своїх робітників читання лекцій (Отрішко, 1919: 37).

Роменська "Просвіта" великого значення надавала також формуванню історичної свідомості у населення міста. Тому влітку 1919 р., під час перебування в місті влади більшовиків, нею при Роменському робітничо-селянському університеті було організувано читання лекцій з історії України та української культури (Известия, 1919).

На відміну від багатьох "Просвіт" Лівобережжя книговидавнича справа у Роменській "Просвіті" в силу різних обставин розповсюдження не знайшла. Її силами було видано лише декілька брошур та плакатів (Нові, 1919: 13). Але "Просвіті" вдалося все-таки відкити книгарню. Дозвіл на будівництво невеличкої книгарні-кіоску був даний міською думою ще Українській громаді у квітні 1917 р. Але в грудні 1917 р. повітовий з'їзд "Просвіт" прохає міську владу відкрити вже велику книгарню, "де б можна набувати книжки" (Повітовий, 1917: 4). І в лютому 1919 р., врешті, така книгарня була відкрита. Збудована вона на перехресті вулиць Полтавської та Шевченківської, біля пам'ятника Т. Шевченкові (Книгарня, 1919: 13).

На весь літній сезон 1918 р. "Просвіта" запросила з Києва акторів з театральної трупи М. Садовського. І вже 25 травня йог обуло відкрито у літньому театрі міського парку постановкою "Наталки Полтавки" І. Котляревського (режисер О. Корольчук). В захопленні від гри київських акторів місцева газета тоді писала, що часто до "Ромен потикалися і годували публіку гопаком і горілкою всякі русько-малоруські трупи, здавалось кінця й краю сьому не буде та на сей рік доля усміхнулась і ми маем счястя бачить у себе і вітать справжніх артистів, тих, що дійсно несуть "не хибно" свій стяг священний" (М.М., 1918b: 2). Потрібно сказати, що того літа київські актори виконували не лише п'єси з класичного українського репертуару, а й твори О. Олеся ("Тихий вечір"), В. Винниченка ("Молода кров"), С. Черкасенка ("Про що тирса шелестіла").

Роменські просвітяни також брали активну участь у з'їздах "Просвіт" різних рівнів, що були вагомим чинником організації всієї їхної культурно-освітньої роботи. Рішення, що ухвалювалися на таких форумах активізували роботу просвітянських осередків на території волостей, повітів, губерній. Так, на Першому Всеукраїнському з'їзді "Просвіт" (20–23 вересня 1917 р.) роменських просвітян представляв Сергій Юрченко (від Роменського повітового з'їзду "Просвіт") та ще один представник від Роменської організації Української робітничої соціал-демократичної партії (ЦДАВО України. Ф. 2581с. Оп. 1. Спр. 161). На другому Всеукраїнському з'їзді "Просвіт" (3–5 листопада 1918 р.) від Роменської "Просвіти" делегатом був Микита Мищенко й Василь Галич від Спілки "Просвіт" Роменського повіту (ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 347. Арк. 142). Роменські просвітяни делегували своїх представників також на Всеполтавський з'їзд "Просвіт" (10–12 травня 1918 р.) та роменські повітові (всього таких з'їздів у 1917–1920

було проведено 9) [(детальніше про повітові форуми роменських просвітян див.: (Артюх, 2024)].

Найвідомішою подією 1918 р. була участь "Просвіти" в спорудження у Ромнах першого в Україні повнофігурного пам'ятника Тарасу Шевченку. Такий пам'ятник постав символічною точкою формування чуття колективної єдності українців Ромнів, саме біля них здійснювалися сакралізовані ритуали поклоніння Кобзареві. Пам'ятник був створений скульптором Іваном Кавалерідзе і відкритий 27 жовтня 1918 р. Збереглася легенда про місце встановлення цього пам'ятника. Коли Т. Шевченко приїжджав до Ромнів у липні 1845 р. на Іллінский ярмарок, то кілька разів ночував у наметі поміщика Павла Свічки. І якраз на місці цього намету й вирішили ставити пам'ятник, бо шматок землі, по якій ступала нога Кобзаря-пророка стає особливо значущим, "сильним" місцем.

Задум встановити пам'ятник Шевченку в Ромнах відноситься ще до передреволюційних часів. У 1912 р. Роменська міська дума пстановила встановити бюст Шевченка у сквері, де зараз знаходиться його пам'ятник, але полтавський губернатор тієї постанови не затвердив. 26 січня 1914 р. загальні збори Роменського російсько-українського драматичного товариства ухвалили: "1) звернутись до міської думи, аби вона назвала теперішній сквер, що біля земської управи, іменам Шевченка, 2) збудувати бюст Шевченка у тім сквері" (Роменець, 1919: 22). Але остаточне рішення роменцями було прийняте після великого народного свята 9 квітня 1917 р., на якому одноголосно було вирішено встановити у місті пам'ятник Кобзареві.

На засіданні Роменської міської думи 7 липня 1917 р. у своїй доповіді, обгрунтовуючи необхідність встановлення такого пам'ятника, гласний цієї думи Яків Максимович Данилов з великим пафосом виголосив промову: "Т.Г. Шевченко це той стовп і та ося, за котрий держалося і біля котрої вертілося на протязі послідніх сто років усе, що було в світі правдиво українського... Україна і Шевченко, Шевченко і Україна – це дві стихії, котрих не можна і помислити одну без другої: коли падав Шевченко, замучений тяжкою вагою кріпацтва та кайданів, то він дивився на Україну, хапався за неї, піднімався і знову йшов, коли ж мліла Україна від своєї тяжкої ноші – чужеземнего гніта, вона дивилась на свого Тараса і він був для неї тим світом, стовпом, за котрим вона йшла і йде уже мало не сто років... У біді та в несчастьі ми дивилися на єго і за єго держались, повинні і тепер єго спитати: якім шляхом нам треба прямувати... єго всесвітнюю любов ми повинні носити в своєму серці, а єго образ мати завжди перед своїми очима. Повинні ставити єму пам'ятникі і молитися на єго, як на свого спаситиля, спаситиля України" (ДАСО. Ф. 1153. Оп. 1. Спр. 3717. Арк. 130зв.–131). Цю промову міська дума рекомендувала надрукувати і розповсюдити серед населення міста.

Крім того, Роменська дума на цьому ж засіданні вдруге (вперше ще в 1912 р., задовольняючи прохання того ж Якова Данилова) вирішила перейменувати вулиці Панську та Ігольну на вулицю Шевченківську і на побудову пам'ятника з міської казни асигнували 1000 карбованців.

Головну ж роль у створенні і встановленні пам'ятника відіграла якраз місцева "Просвіта". Роменська міська дума доручила саме їй опікуватися всіма справами з побудови пам'ятника. Тому на своїх загальних зборах 21 квітня 1918 р. товариство створило спеціальну комісію з будівництва пам'ятника великому Кобзарю на чолі з Я.Даниловим і далі саме вона повела всю організаційну роботу з його спорудження. До речі, на цих же зборах була переобрана й Рада товариства "Просвіта". Тепер до неї ввійшли: М. Богданович, М. Волинський, Р. Ганжа, М. Івченко, Д. Лисенко, О. Лисенко, Л. Скрипник, В. Дроботько, М. Мищенко (Мищенко, 1918: 1). Очолив Раду на деякий час М. Волинський. 20 травня відбулося засідання міської думи під головуванням Д.М.Ломакіна. На ньому якраз розглядалося питання про встановлення пам'ятника

Т.Шевченку. Тоді було ухвалено на придбання матеріалів та плату робітникам передбачити до 15000 крб, а на оплату скульптору Кавалерідзе – до 5000 крб. А вже 10 червня 1918 р. в приміщенні міської управи відбулося спільне засідання Ради "Просвіти", управи та комісії, де був розгянутий і схвалений проєкт пам'ятника, який представив скульптор Іван Кавалерідзе. Комісія ж збирала в подальшому й кошти на побудову пам'ятника. Спеціально до відкриття монументу товариство випустило перше число газети "Листок Роменськоі Просвіти" (Листок, 2024). Пам'ятник був урочисто відкритий 27 жовтня 1918 р. у присутності великої кількості людей (легенда говорить про 25 тис., це при тому, що за даними міської управи, кількість мешканців м. Ромни станом на листопад 1918 р. становила 40000 осіб обох статей).

Після урочистостей з відкриття пам'ятника Т. Шевченку 6 листопада роменські просвітяни у Народному Домі влаштували виставу-концерт. Було поставлено водевіль Степана Васильченка "На перші гулі" (декорації до цієї вистави виготовив І. Кавалерідзе), далі йшли декламації творів В. Винниченка та Л. Старицької. Також великий з'єднаний хор Роменської, Западинської та Засульської "Просвіт" під керівництвом М. Богдановича виконав такі пісні як "Б'ють пороги", "Умер батько наш та й покинув нас", "Сон" (М.М., 1918а: 2).

22 грудня 1918 р. в Народному Домі відбулися надзвичайні загальні збори Роменського міського товариства "Просвіта". Товариство тоді складалося зі 117 членів, але на збори прибуло лише близько 50 чоловік. Така ситуація пояснювалася тим, що у багатьох його членів просто зник ентузіазм і вони збайдужіли до просвітніх справ (Наше, 1918: 3). Одним з головних питань на цих зборах було питання про повернення взятих кредитів на побудову пам'ятника Т. Шевченку. Просвітянська комісія з побудови цього пам'ятника, яку очолював Яків Данилов мала борг перед кредиторами у сумі 20 000 крб. Тому збори, крім винесення подяки Івану Кавалерідзе та Я. Данилову за відмінну працю, ще й просили останнього вжити якнайширших заходів зі збирання коштів, щоб пошвидше розплатитися з боргами. У цьому зв'язку Роменська "Просвіта" дозволила собі звернутися до інших громадських організацій України за фінансовою допомогою (ЦДАВО України. Ф. 1009. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 19). Ця проблема з поверненням "Просвітою" боргу перейшла і в наступний, 1919 р. Але після чергового приходу до влади в місті більшовиків товариство "Просвіта" звернулося до департаменту позашкільної освіти Народного комісаріату освіти з проханням видати йому 20 000 крб. допомоги на викуп з боргів пам'ятника Шевченка і 3 березня 1919 р. більшовики борги "Просвіти" погасили (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 495. Арк. 18–21). Після цього "Просвіта" ще раз, 30 березня 1919 р., звернулася до Роменського більшовицького виконкому з проханням виділити кошти у розмірі 6 000 крб. на ремонт пам'ятника Кобзареві. Потреба в ремонті була пов'язана з тим, що пам'ятник виготовлявся з бетону та відкривався, коли надворі вже були приморозки, а це відобразилося на якості роботи. І знову більшовицька влада пішла назустріч просвітянам і виконком затвердив кошторис у розмірі 8 130 крб. 30 коп. (Ремонт, 1919).

За часів Української Держави гетьмана Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) спостерігалися моменти напруги у відносинах "Просвіти" із владою. Так, комендант Роменського повіту П. Сварика не дозволив просвітянам завершити свій четвертий повітовий з'їзд 8 травня 1918 р. (Роменський, 1918: 2.) Утиски влади досягли такого рівня, що на Другому Всеукраїнському з'їзді "Просвіт" у Києві (3–5 листопада 1918 р.) навіть було прийнято резолюцію про необхідність просвітянам "домагатись припинення переслідувань з боку старост і адміністрації, увільнення помешкань "Просвіт" од реквізицій, увільнення з під арешту просвітянських діячів і видання наказу вищою владою, на підставі якого була би можливість працювати" (Всеукраінський, 1918: 4).

Більшовицькі війська, які зайняли Ромни у січні 1919 р. і створений ними орган влади – ревком, якихось перепон діяльності "Просвіти" не чинили. У лютому 1919 р. відділ народної освіти при Полтавському губернському виконавчому комітеті видав свій наказ № 13, де доводилося до відома, що всі культурно-просвітні організації губернії (включаючи й "Просвіти" Роменщини) відтепер підлягають відділу народної освіти і що вони в 15-денний термін зобов'язані подати до цього відділу документи про реєстрацію (Від відділу, 1919: 15–16). Та й багато хто із самих просвітян після переслідувань часів Гетьманату з надіями й сподіваннями дивилися на можливість співпраці з більшовиками. Так, у виданні Роменської "Просвіти" часописі "Просвітянин" писалося, що "нова совітська влада мабуть" помітила роботу "Просвіт" на благо селянства і тому "приказом № 13 Полтавський Губернський Виконавчий комітет взяв Просвіти під свое крило. Яке буде життя під тим високим крилом – покаже час, але для нас і те приемно, що раніше нас жахалися, лічили за "крамольників", а тепер Просвіти офіціальні організації, тоб то державні, значить що бабі те й громаді, що державі те й нам" (Просвітні, 1919: 11–12).

У цей час, у лютому 1919 р., Роменська "Просвіта" для допомоги театральним і хоровим секціям сільських «Просвіт» відкриває безплатні регентсько-режисерські курси. На ці курси від сільських «Просвіт» тоді прибуло 50 слухачів. Предмети на них викладали такі відомі роменські просвітяни: історію України – В. Івченко, історію українського письменства – М. Стеценко, історію театру і склад репертуару – М. Богданович, історію музики – Ф. Евсевський, історію пісні, навчання нот – А. Воліковський, анатомію черепа, грім, малювання, декорації й інше – І. Кавалерідзе, історію мистецтв – Е. Минюра (М. М., 1919: 12–13.). Такі ж курси діяли і в наступному, 1920 році. Крім того, у драматичних секціях і гуртках сільських "Просвіт" гостро відчувалася потреба в реквізиті й декораціях. Тому в 1919 р. при Роменській "Просвіті" було відкрито художню майстерню, в якій було виготовлено декорації до вистав для 26 сільських товариств (Роменський, 1920: 58).

Якраз під час цього другого приходу до влади більшовиків на Роменщині, навесні 1919 р., театральний комітет при повітовому відділі народної освіти доручив "Просвіті" організувати українську трупу та хор і М. Богданович з І. Кавалерідзе вже 2 травня виїхали до Києва запрошувати акторів. Передбачалося, що у відновленій трупі буде до 45 артистів і хористів. Вже на другу половину травня в театрі міського саду передбачалося ставити спектаклі "Наталка Полтавка", "Базар" В. Винниченка та "Лиха іскра" (Українська, 1919b: 11).

Але з приходом у Ромни в серпні 1919 р. Збройних сил Півдня Росії Антона Денікіна ситуація різко погіршилася. Військова адміністрація денікінців розпочала наступ на все "свідоме" українство, а значить і на "Просвіти". В державних школах було заборонено викладання навчальних предметів українською мовою. Правда, Роменська міська управа все таки була прийняла 3 вересня 1919 р. постанову про викладання з 1 вересня у школах міста предметів українською мовою, але полтавський губернатор, виконуючи розпорядження Денікіна, особисто призупинив її дію (ДАСО. Ф. 997. Оп. 2. Спр. 90. Арк. 14). Тому, зважаючи на такий стан справ, Роменська "Просвіта" у жовтні 1919 р. вирішує збирати кошти на відкриття в місті приватної української гімназії і засновує "Фонд на відкриття Української гімназії в Ромні" (Українська, 1919a: 25). Денікінська політика терору проти своїх ідейних супротивників привела до того, що за свою проукраїнську діяльність у Ромнах ними був розстріляний один із керівників "Просвіти" вчитель Іван Василенко. Крім того відомо й про погром приміщення гуртка ім. І. Котляревського цими прихильниками "єдіной і нєдєлімой Россіі". В цілому ж, як зазначалося у звіті Бюро "Просвіт" на роменському повітовому з'їзді "Просвіт": період "панування Денікіна – період повної бездіяльності" (Роменський, 1920: 58).

Потрібно також наголосити на зв'язках Роменської "Просвти" з кооперативним рухом на селі. Кооперація, яка служила економічною базою для задоволення потреб

простого народу в той же час сприяла й задоволенню його національно-культурних потреб. Виконуючи настанови Всеукраїнського з'їзду кооперативів, який відбувся у травні 1918 р. місцеві кооперативні організації почали створювати серед своїх структур культурно-освітні секції і забезпечувати їх роботу фінансово. Кооперативи ж виступали й спонсорами діяльності дуже багатьох "Просвіт". Тому, коли в Ромнах у районі Новолозівки 29 лютого 1920 р. організовується нова "Просвіта", то місцеве споживче товариство перераховує їй весь свій чистий прибуток – 45 000 крб. (та воно, власне, було й ініціатором її створення) (Нова, 1920: 4).

Кооперативні періодичні видання не лише широко висвітлювали діяльність просвітянського товариства, але, як засвідчує приклад роменських кооператорів і просвітян, ще й зреалізовували з ними спільні проєкти. Ще у 1917 р. в Ромнах місцеві кооператори видавали газету "Наша спілка", у 1918 – "Вістник Роменського Союзу Кредитових Кооперативів". Роменська ж "Просвіта" наприкінці лютого 1919 р. також зуміла видати одне число часопису "Просвітянин". А ось з травня 1919 р. почав виходити їх спільний часопис – "Просвітянин-Кооператор", де приблизно перша половина номеру була присвячена просвітянським справам, а друга – кооперативним. Всього до лютого 1920 р. встигло вийти 16 чисел цього часопису. Вже у першому його номері серед його завдань вказувалося: "Життя показує, що не можуть розвиватись кооперативи без розвитку культурно-просвітньої справи серед народу і навпаки – культурно-просвітні справи вимагають кооперативної допомоги. Тому цілком зрозуміло, що кооперативні і культурно-просвітні організації ідуть в своїй роботі рука об руку" (Наші, 1919: 5).

Після вигнання більшовиками денікінської Добровольчої армії вся влада в місті Ромни з 2 грудня 1919 р. знову переходить до їхнього військово-революційного комітету (ревкому). В цілому політика більшовицької влади щодо "Просвіт" на початку 1920 р. може бути схарактеризована як мирне співіснування. Справді, "Просвіти" відкрито не виступали проти нової більшовицької влади, а значить вважалося, що вони не переслідують якихось цілей, які суперечили б її завданням. Але більшовики крізь призму свого класового принципу чітко схопили центральну ідею всього просвітянського руху і це, як писав нарком освіти Григорій Гринько, "так называемая "украинская идея", мелкобуржуазное национальное государство – центральная ось этой идеологии. Нетерпимость ко всему неукраинскому (и прежде всего русскому), как к чужому, – характерная психологическая черта просвитянина. Неизгладимая печать сельской зажиточной демократии лежит на всем этом движении. Первые годы революции подняли эту среду и крепко спаянную цепь организаций на положение государственного политико-просветительского аппарата Центральной Рады и Петлюровщины" (Гринько, 1922: 26).

Але з приходом до влади більшовиків ця українська ідея у відвертих формах вже не дозвляє собі проявлятися і тому на поверхні повсякденного життя набуває форм того, що вони назвали "просвітянщиною" або "просвітянством". "Просвітянщина" у сприйнятті більшовиків – "це надусім особливий стан душі так званого "свідомого українця", що кохається в співах, рідному театрі, рідній культурі, неньці Україні і не визнає нічого в світі, що не є суто українським, національним" (Коряк, 1922: 1). Крім того, смисли цього поняття включали в себе: зовнішню показну аполітичність, відрив від актуальних політичних завдань (які, звичайно, "правильно" повинні могли сприйматися лише у більшовицькому дусі), ідеалізацію й романтизацію українського минулого, захоплення старими й віджилими традиціями, консервацією пережитків. "Просвітянщина" розповсюджувалася за допомогою спеціально підібраного репертуару для драматичних та хорових гуртків з їх побутовим етнографізмом, пропагандою просвітянськими книгозбірнями книг на зразок творів Б. Грінченка, А. Кащенка чи В. Винниченка. Таке відображення в

діяльності “Просвіт” домодерного селянського світогляду та способу життя часто й називалося більшовиками українським націоналізмом (Золотоверхий, 1961: 216).

Але головне, що більшовицьким керівництвом України вирішено було “Просвіти” не зліквідовувати, а підпорядковувати собі, повіривши в можливість їх “перевиховання” в комуністичному дусі. “Просвіти” на 1920 р. справді вже проробили величезну культурницьку роботу в містах, а ще більше в селах і пустили тут глибоке коріння. До того ж більшість інтелектуальних і культурних сил української інтелігенції (і не лише) концентрувалася на той час саме в “Просвітах”. Тому було вирішено, що діяльність “Просвіт” потрібно було поширити й “для комуністичного виховання мас” (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 354. Арк. 99). Для цього Наркоматом освіти 20 липня 1920 р. для “Просвіт” був підготовлений новий зразковий статут, побудований на перевазі класового принципу: “капіталісти-поміщики, фабриканти, попи, куркулі й інші вороги Радянської влади не могли бути членами Товариства”. “Просвіти” повинні були стояти “на грунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства” і метою їх діяльностві тепер стало “поширення соціалістичної культури”. (До Т-в, 1920: 7).

Уже в грудні 1920 р. роменські просвітяни перейшли у своїй діяльності на цей новий совєтськитй Статут, а у квітні–травні 1921 р. вони були офіційно перереєстровані. Всі сім просвітянських осередків міста Ромни перебували тоді у складі повітової спілки “Просвіт”, яку у свою чергу очолювало Бюро. Посаду голови Бюро в цей час обіймав відомий актор із просвітянського драматичного гуртка села Рогинці Василь Яременко. Спочатку місцеві осередки були приписані до позашкільного підвідділу Роменського повітового відділу народної освіти, який і керував усією їхньою діяльністю. А коли 14 грудня 1920 р. при Народному комісаріаті освіти був створений ще й Головний комітет політосвіти (політосвіта, політпросвіт), то “Просвіти” перейшли під його контроль. Структурні одиниці політосвіти були приєднані, у свою чергу, до місцевих відділів народної освіти, замінивши там підвідділи позашкільної освіти. Отже, переєструвавшись, “Просвіти” тепер ставали черговою ланкою в системі більшовицької політичної позашкільної освіти.

Існуючі осередки “Просвіт” пробували спочатку опиратися повному підпорядкуванню своєї діяльності більшовицькій владі, тобто повітовим відділам народної освіти. Так, у рішеннях Роменського повітового з’їзду “Просвіт”, який відбувся 23 квітня 1919 р. одним з основних питань, що обговорювалися було питання про ставлення до бажання більшовиків взяти всю освітню справу в свої руки, включаючи й керівництво тими громадськими організаціями, що займаються позашкільною освітою. Було постановлено вимагати, щоб сільські виконкоми не втручалися у справи місцевих “Просвіт”; щоб всі справи пов’язані з “Просвітами” вирішувалися повітовим відділом народної освіти лише через Бюро “Просвіт”; щоб у волосні відділи народної освіти були допущені представники місцевих “Просвіт”; щоб сільські “Просвіти” не мали ніяких самостійних (сепаратних) контактів з повітовим відділом народної освіти без узгодження з Бюро “Просвіт”. Останнім було обговорене питання про становище української мови у зв’язку зі свідомим нехтуванням нею у місцевих органах державної влади. Крім того, вся освітня справа повинна вестися українською мовою, бо простий народ лише нею говорить. І з’їзд постановив, щоб по мові, як “нашому найріднішому” більшовицька влада не “топталась ногами” (Повітовий, 1919: 10). Але й місцеві більшовики не могли забути, як у 1919 р. роменські посвітяни агітували проти “влади совітів” (Известия, 1920).

Та й на останньому повітовому з’їзді “Просвіт”, який відбувся 11–12 липня 1920 р. більшовицькій владі вдалося перехопити ініціативу. Роменські більшовики тоді повідомляли Полтавському губернському партійному комітету КП(б)У, що хоча на початку з’їзд прийняв нібито вороже ставлення до совєтської влади і були спроби побудувати його роботу незалежно від позиції офіційних органів народної освіти, та надалі його

робота пішла у згоді з лінією компартії. Із п'яти переобраних членів Бюро один представляв селянський відділ Роменського повітового комітету КП(б)У і ще один повітовий відділ народної освіти. Всі резолюції, які були прийняті з'їздом відповідали лінії більшовиків (ДАСО. Ф. П-442. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10).

Ще раз влітку 1921 р. Роменська повітова спілка "Просвіт" також прийняла рішення про своє самостійне існування (Євселевський, 1998: 25). Але більшовицька влада тепер на такі рішення могла не звертати великої уваги.

У цей, совєтський, період постановка спектаклів продовжує залишатися одним з головних видів діяльності Роменської "Просвіти". Найвідомішим театральним колективом тут стає "Українська радянська трупа при "Просвіті". У липні 1920 р. до Ромнів з Києва знову приїхала частина трупи М. Садовського на чолі з режисером і актором Олександром Корольчуком. За спогадами відомого актора Василя Яременка у сезоні 1920/1921 рр. О. Корольчук здійснив на роменській сцені такі постановки, як "Тартюф" Ж.-Б. Мольєра, "Розбійники" Ф. Шіллера, "Мірандоліна" К. Гольдоні, "Ревізор" М. Гоголя, "Украдене щастя" і "Похорон" І. Франка (остання – інсценізація О. Корольчука), "У пущі" Лесі Українки (Палій, 2013: 60). Всі вони виходили за межі особливостей режисури тих п'єс, що втілювалися в феномені традиційного українського класичного театру. Крім того, на театральній сцені цією просвітянською трупою ставилися ще й звичні, традиційні п'єси "Катерина" Т. Шевченка, "Зимовий вечір" М. Старицького, "По ревизії" М.Кропивницького. Не дивно, що щоб повчитися професійному мистецтву у відомих акторів Загребельська "Просвіта" прохала для аматорів свого драматичного гуртка кілька постійних безплатних місць у глядацькій залі (ДАСО. Ф. Р-5600. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 158). А глядачі цих спектаклів не могди не захоплюватися грою таких талановитих акторів. Наприклад, сільські вчителі Роменщини, учасники свого II повітового з'їзду через газету щиро дякували просвітянській українській трупі за переглянуті спектаклі, а особливо Г. Затиркевич-Карпинській та О. Корольчуку (Голос, 1920: 4).

В останні роки існування Роменської "Просвіти" продовжує активно працювати просвітянська бібліотека. Після часів денікінщини вона змогла відновити роботу у своєму ж приміщенні Народного Дому лише 1 лютого 1920 р. І тут серйозною проблемою залишався прикрий факт неповернення книг деякими користувачами. Так, у 1922 р. було не повернуто протягом року читачами близько 1 000 книг. Таким боржникам бібліотека погрожувала навіть судом (Мищенко, 1922: 3).

Та досить швидко більшовицька влада зрозуміла, що "Просвіти" із завданнями, поставленими перед ними не справляються. Тому починає робитися ставка на заміну "Просвіт" іншими культурницькими установами (Народними домами, хатами-читальнями, Селянськими будинками), за якими, принаймні, не тягнувся оцей смисловий шлейф українського самостійництва. Після різкого збільшення кількості "Просвіт" в Україні у грудні 1921 – лютому 1922 рр. до 4500 осередків (Касьянов, 1992: 74.) далі їх кількість починає різко скорочуватися. А вже з другої половини 1922 р. розпочалася їх пряма ліквідація.

Крім того, у листопаді 1921 р. на Полтавщині губернською політосвітою було прийняте рішення влаштувати чистку осередків Товариства, від "политически неблагонадежных не приносящих никакой пользы Просвите". Для цього, наприклад, Роменською повітовою політосвітою була створена спеціальна комісія (Деятельность, 1922: 4). А вже 16 червня 1922 р. політосвіта повідомляла Роменському повітовому комітету КП(б)У, що така чистка, а також реорганізація "Просвіт", проведена (ДАСО. Ф. П-442. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 6).

Справедливости ради потрібно наголосити, що у середовищі самих просвітян у 1921–1922 рр. виникають більш-менш масові почуття розчарування у можливостях своєї подальшої діяльності при новій більшовицькій владі. Звідсіля й занепад у роботі, особливо отих "старих", "петлюрівських", "Просвіт" (тобто тих, що виникли в 1917–1918 рр.), якою була й Роменська.

Правда, деякі просвітянські осередки Ромнів у середині 1922 р. пробують реанімувати свою діяльність. Так, на зборах гуртка ім. І. Котляревського було навіть обрано нову Раду і прийнято постанову, щоб, незважаючи на "сучасний економичний стан кожного члена, загальний моральний здвиг і моральне отупіння… гуртка ні в якому разі не ліквідовувати" (Гурток, 1922: 2). Але справа далі рішень зборів не пішла.

Більшовицьке ж керівництво повіту намагається, з одного боку, зрозуміти цю ситуацію з причинами занепаду "Просвіт", що йдуть з самого просвітянського середовища, а, з іншого, й виправдати свою політику з їх ліквідації. Ця лінія добре проглядається з тез до доповіді "Політпросвіт робота на селі", складених за дорученням Роменського повітового комітету КП(б)У для повітової партійної наради у листопаді 1922 р. В них констатувалося: "2) Просвиты даже в лучшие моменты своего существовния не создали гибкой и многосторонней системы просвещения; она пробавлялась подцензурной драмой и полученной пропагандой. Печать немощи лежала и лежит даже на самых сильных Просвитах. 3) Попытки КП(б)У овладеть Просвитами, сделать их красными большей частью кончились неудачей. Прекрасные схемы Политпросвета, сами безжизненные, не оживили Просвиты. Она умирает на наших глазах. Долженствующий собрать все революционно-культурные силы деревни сель-будынок нарождается крайне медленно. 4) Причина упадка Просвит выяснена. а) Бедность материальной культуры села. б) Просветительный саботаж наиболее образованной части села. в) Неподготовленность красных просветителей к овладению сокровищницей укр[аинской] культуры, которая должна стать «орудием ком[мунистической] пропаганды" (ДАСО. Ф. П-442. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 12–12зв.).

Останні ж "Просвіти", як легальні, організовані форми українського національно-культурницького руху на Сумщині зникають у 1923 р. Роменська "Просвіта" була закрита у березні 1923 р. Ну, а все її майно (книги, фарфор, кераміка, рушники) 23 березня було перевезено до Роменського краєзнавчого музею (Федько, 2017). І 24 березня 1923 р. роменська газета "Влада праці" в замітці про політичну й культурно-освітню роботу констатувала "смерть "Просвіт" у всьому Роменському повіті. В ній повідомлялося: "Просвіти на чолі з так званим "свідомим українським громадянством" ліквідовані, влились в сельбудинки як драмгуртки і працюють цілком по вказівках волосних політпросвітніх Рад" (Мельник, 1923: 3). До речі, подібним же пособом ішла й ліквідація культурно-освітніх товариств у міжвоєнний період на західноукраїнських землях, де енічні українці потерпали від паолітики полонізації, мадяризації та румунізації (Павліченко, Вдовиченко, 2025: 4).

Таким чином, можна зробити висновки, що "Просвіта" постала важливим осередком українського національно-культурного життя в Ромнах у добу національно-визвольних змагань та раннього совєтського періоду (1917–1923 рр.). Її виникнення стало безпосереднім наслідком революційних подій 1917 р. та процесу становлення українського національно-культурного відродження, що охопив значну частину українських земель після Лютневої революції в Росії. "Просвіта" виконувала не лише просвітницькі, а й ширші суспільно-політичні функції. Діяльність Роменського товариства відзначалася багатогранністю: вона поєднувала видавничу, бібліотечну, театральну, хорову, лекційну та організаційну роботу, боротьбу з неписьменністю, розвиток української школи та популяризацію історії й культури України. Особливого значення набули театральні постановки, які стали одним із найефективніших засобів поширення української культури та консолідації місцевої громади.

Ключовою подією в історії Роменської "Просвіти" стала учесть у спорудженні у 1918 р. першого в Україні повнофігурного пам'ятника Тарасові Шевченку. Цей акт мав не лише мистецьке, а й глибоке символічне та політичне значення, ставши важливим чинником формування української національної ідентичності в регіоні. "Просвіта" відігравала тут роль важливого осередку з формування українського самоусвідомлення населення міста.

Разом із тим історія Роменської "Просвіти" відображає складну еволюцію взаємин українських культурницьких організацій із різними політичними режимами доби національно-визвольних змагань. Якщо в період Центральної Ради й частково Гетьманату діяльність товариства розгорталася в умовах відносної свободи, то денікінський режим фактично паралізував її роботу через антиукраїнську політику та репресії проти національно свідомої інтелігенції. Натомість більшовицька влада на початковому етапі намагалася використати мережу "Просвіт" для реалізації власної культурно-освітньої політики, поступово підпорядковуючи їх органам політосвіти та ідеологічного контролю.

Процес "совєтизації" Роменської "Просвіти" у 1920–1923 рр. супроводжувався обмеженням її автономії, зміною статутних засад діяльності та спробами ідеологічного "перевиховання" просвітянського середовища. Однак традиційна національно-культурна спрямованість товариства, його зв'язок із українською інтелігенцією, робітниками та селянством, а також орієнтація на збереження української культурної самобутності вступали у суперечність із більшовицькою моделлю політичної освіти. Саме тому радянська влада зрештою перейшла до політики поступової ліквідації "Просвіт" та заміни їх контрольованими державними культурно-освітніми установами.

Закриття Роменської "Просвіти" у 1923 р. стало складовою загальноукраїнського процесу згортання незалежного національно-культурного життя в умовах утвердження більшовицького режиму. Водночас її діяльність залишила помітний слід у культурній історії Роменщини та й України, загалом. В цілому, Роменська "Просвіта" відіграла важливу роль у формуванні модерної української національної свідомості, поширенні української мови й культури, розвитку місцевого театрального та освітнього життя, а також у консолідації української громади в один із найскладніших періодів української історії XX ст.

Література:

Артюх, 2024 – *Артюх В.* З'їзди «Просвіт» Роменського повіту в 1917–1920 рр. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.).* У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 8–10.

Від відділу, 1919 – Від відділу Народньої Освіти при Губерніяльному Виконавчому Комітеті Полтавської Ради Робітничих та Селянських Депутатів. *Просвітянин. Культурно-просвітний журнал*. 1919. № 1. 11 березіля. С. 15–16.

Всеукраінський, 1918 – Всеукраінський з'їзд "Просвіт". Резолюції. *Відродження*. 1918. 7 листопада. С. 4.

Голос, 1920 – *Голос селянина*. 1920. № 217. 7 сентября. С. 4.

Голубченко, 2011 – *Голубченко В.* "Просвіта" Сумщини в контексті формування національної самосвідомості: історія та сучасність. *Світогляд-Філософія-Релігія: Зб. наук. пр.* Суми, 2011. № 1. С. 221–230.

Гринько, 1922 – *Гринько Г.* Очерк истории и системы политпросвета. *Путь просвещения.* 1922. № 2. С. 1–57.

Гурток, 1922 – Гурток ім. Ів. Котляревського. *Известия. Орган Роменского Упаркома и Уисполкома.* 1922. № 441. 22 июня. С. 2.

ДАПО – Державний архів Полтавської області.

ДАСО – Державний архів Сумської області.

Деятельность, 1922 – Деятельность Политпросвета. Реорганизация просвит. *Известия Роменского Исполнительного Комитета и Паркому КПУ.* 1922. 1 января. С. 4.

Діброва, 2018 – *Діброва Григорій*. В обороні рідного краю (З історії роменської "Просвіти" 1917–1924 рр.) *Літературно-мистецькі та історичні контексти формування національної державності в добу Української революції 1917-1921 рр. та їх педагогічна інтерпретація в сучасній освітній діяльності: матеріали обласної науково-практичної конференції з он-лайн трансляцією, 21 березня 2018 року.* Суми: КЗ СОІППО, 2018. С. 101–108.

Д-ко, 1919 – *Д-ко*. Гурток Котляревського в Ромні. *Просвітянин-кооператор*. 1919. Ч. 6–7. 30 серпня. С. 33–34.

До Т-в, 1920 – До Т-в Просвіта. Статут. *Трудова освіта. Неперіодичний орган Охтирського повітового відділу народньої освіти*. 1920. Серпень. С. 7.

Євселевський, Фарина, 1998 – *Євселевський Л., Фарина С.* "Совєтизація" та занепад товариств "Просвіта" в 1920–1923 рр. *Чорна книга України*. К., 1998. С. 23–35.

Загальні, 1917 – Загальні Збори Роменскої Укр. громади. *Наша спілка.* 1917. № 27. 13 липня. С. 3–4.

Золотоверхий, 1961 – *Золотоверхий І. Д.* Становлення української радянської культури (1917–1920). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 424 с.

Известия, 1919 – Известия Исполнительного Комитета Роменского Совета рабочих и селянских депутатов. 1919. 27 июня.

Известия, 1920 – Известия Исполнительного Комитета Роменского Совета рабочих и селянских депутатов. 1920. 24 мая.

Касьянов, 1992 – *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.; Едмонтон, 1992. 176 с.

Книгарня, 1919 – Книгарня Роменськоі Просвіти. *Просвітянин. Культурно-просвітний журнал.* 1919. № 1. 11 березіля. С. 13.

Коряк, 1922 – *Коряк В.* Просвітянство. *Вісті ВУЦВК*. 1922. № 34. 11 лютого. С. 1.

Ленський, 2013 – *Ленський О.* Про початки товариства «Просвіта» на Сумщині // О.В. Ленський. Історія національного просвітництва на Сумщині. Суми, 2013. С. 32–45.

Листок, 2024 – Листок Роменськоі Просвіти. 1918. Число перше. *Сумський історичний портал.* 2024. URL: https://history.sumy.ua/sources/newspaper-file/9827-lystok-romenskoi-prosvity-1918-1-27-zhovtnia.html

Манько, 2010 – *Манько М. О*. Сумський український підпільний гурток. Сумський малоросійський гурток любителів драматичного і музичного мистецтв. Сумське товариство “Просвіта” // М. О. Манько. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655–2010). Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2010. С. 87–98.

Мельник, 1923 – *Мельник Д*. Політико і культурно-освітня робота на Роменщині. Смерть “Просвіт”. *Влада праці.* 1923. 24 березня. С. 3.

М. М., 1918a – *М. М. [Микита Мищенко]*. Вистава-концерт Просвіти. *Наше слово*. 1918. № 29. 14 ноября. С. 2.

М. М, 1918b – М. М. *[Микита Мищенко]*. Наталка Полтавка. *Народное слово.* 1918. № 32. 29 мая. С. 2.

М. М., 1919 – *М. М. [Микита Мищенко]*. Двохмісячні регентсько-режісьорські курси. *Просвітянин. Культурно-просвітній журнал.* 1919. № 1. 11 березіля. С. 12–13.

Мищенко, 1918 – *Мищенко М.* Коротенька історія памятника Т. Г. Шевченкові. Листок Роменськоі Просвіти. 1918. Ч. 1. *Сумський історичний портал.* URL: https://history.sumy.ua/sources/newspaper-file/9827-lystok-romenskoi-prosvity-1918-1-27-zhovtnia.html

Мищенко, 1922 – *Мищенко М.* Замісць фел’єтона. До читачів Просвітянської бібліотеки. *Известия Роменского Уисполкома и Упаркома КПУ*. 1922. № 488. 9 декабря. С. 3.

Мусь, 1917 – *Мусь Пролісок.* Роменська Українська Громада. *Наша спілка*. 1917. № 19. 11 червня. С. 3–4.

Наша, 1917a – *Наша спілка.* 1917. № 14. 24 травня.

Наша, 1917b – *Наша спілка.* 1917. № 45. 27 серпня.

Наше, 1918 – *Наше слово*. 1918. № 59. 21 декабря. С. 3.

Наші, 1919 – Наші завдання. *Просвітянин-Кооператор.* Ромен, 1919. Ч. 1. 18 травня. С. 5.

Нестеренко, 2013 – *Нестеренко В.* Товариства “Просвіта” на Сумщині в роки окупації (1941–1943 рр.). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: зб. матер. ІІ Всеукр. наук.-практ. конф*., м. Суми, 21 травня 2013 р. Суми: СумДУ, 2013. С. 41–43.

Нова, 1920 – Нова Просвіта. *Известия Роменского В.-Революционного комитета*. 1920. № 69. 4 марта.

Нова, 1917 – *Нова Рада.* 1917. 25 березня. С. 1.

Нові, 1919 – Нові Видання Роменськоі Просвіти. *Просвітянин. Культурно-просвітний журнал*. 1919. № 1. 11 березіля. С. 13.

Олійник, 1917 – *Олійник Т.* “Просвіти” на Україні. *Нова громада*. Харків. 1917. 30 листопада. С. 2.

Отрішко, 1919 – *Отрішко Я.* Робітниче Т-во “Просвіта” імені Т. Г. Шевченко. *Просвітянин-Кооператор.* 1919. Ч. 6–7. 30 серпня. С. 37.

Павліченко, Вдовиченко, 2025 – *Павліченко Богдан, Вдовиченко Георгій.* Вітчизняні культурно-мистецькі товариства на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: досвід та перспективи культурологічного аналізу. *Українські культурологічні студії.* 2025. Т. 1. № 16. С. 4–13.

Палій, 2013 – *Палій О.* Український драматичний театр у Ромнах (1918–1925 рр.). *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого.* 2013. Вип. 13. С. 49–66.

Пам’яти, 1919 – Пам’яти Д. М. Лисенко. *Известия Роменского Военно-Революционного комитета.* 1919. № 7. 16 декабря. С. 2.

Повітовий, 1917 – Повітовий З’їзд Просвіт. *Наша спілка*. 1917. № 78. 13 грудня. С. 4.

Повітовий, 1919 – Повітовий з’їзд Просвіт. *Просвітянин-Кооператор.* Ромен, 1919. Ч. 2. 24 травня. С. 8–10.

Просвітні, 1919 – Просвітні Товариства на Полтавщині і нова влада. *Просвітянин. Культурно-просвітний журнал*. 1919. №1. 11 березіля. С. 11–12.

Просвітня, 1917 – Просвітня робота. *Наша спілка*. 1917. № 81. 23 грудня. С. 3.

Просвітянин, 1919 – *Просвітянин. Культурно-просвітний журнал*. 1919. № 1. 11 березіля. 16 с.

Просвітянянин-Кооператор, 1919 – *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919.

Ремонт, 1919 – Ремонт памятника Т. Г. Шевченко. *Известия Исполнительного Комитета Роменського Совета рабочих и селянских депутатов*. 1919. № 33. 30 марта.

Роменець, 1919 – *Роменець [Микита Мищенко]*. Коротенька історія пам'ятника Т. Г. Шевченкові. *Просвітянин-Кооператор.* Ромен, 1919. Ч. 9–11. С. 22.

Роменський, 1918 – Роменський Повітовий з'їзд товариств "Просвіта". *Народное слово*. 1918. 26 июня. С. 2.

Роменський, 1920 – Роменський повітовий З'їзд представників Просвіт. *Просвітянин-Кооператор.* Ромен, 1920. Ч. 3–4. С. 58–61.

Торський, 1918 – *Торський В. [Коряк В.]*. Українська державність і нова роля «Просвіт». Вовчанськ, 1918. 72 с.

Українська, 1919a – Українська гімназія в м. Ромні. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 9–10–11. С. 25.

Українська, 1919b – Українська Радянська трупа при Роменській Просвіті. *Просвітянин-кооператор*. 1919. Ч. 1. 18 травня. С. 11

Федько, 2017 – *Федько О. В.* Живописні полотна Роменського осередку "Просвіти" в фондовій збірці ДІКЗ "Посулля" // Протокол Науково-методичної ради ДІКЗ "Посулля" за 2017 рік. № 8.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

References:

Artjuh, 2024 – *Artiukh, V.* (2024). Z'i'zdy "Prosvit" Romens'kogo povitu v 1917–1920 rr. [Congresses of "Prosvita" of Romny County in 1917–1920]. *Istoryko-krajeznavchi doslidzhennja: tradycii' ta innovacii': materialy VI Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' (Sumy, 8–9 grudnja 2023 r.).* U 2 ch. Ch. 1. Sumy: FOP C'oma S.P., 2024. S. 8–10. [in Ukrainian]

Vid viddilu, 1919 – Vid viddilu Narodn'oi Osvity pry Gubernijal'nomu Vykonavchomu Komiteti Poltavs'koi Rady Robitnychyh ta Seljans'kyh Deputativ [From the Department of Popular Education at the Gubernial Executive Committee of the Poltava Council of Workers' and Peasants' Deputies.]. *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnyj zhurnal*. Romen, 1919. № 1. 11 berezilja. S. 15–16. [in Ukrainian]

Vseukrains'kyj, 1918 – Vseukrains'kyj z'izd "Prosvit". Rezoljucii [All Ukrainian Congress "Prosvita". Resolutions]. *Vidrodzhennja*. 1918. 7 lystopada. S. 4. [in Ukrainian]

Golos, 1920 – *Golos seljanyna*. 1920. № 217. 7 sentjabrja. S. 4. [in Ukrainian]

Golubchenko, 2011 – *Golubchenko, V.* (2011). "Prosvita" Sumshhyny v konteksti formuvannja nacional'noi' samosvidomosti: istorija ta suchasnist' ["Prosvita" of Sumy region in the context of formation of national consciousness: history and present]. *Svitogljad-Filosofija-Religija: Zb. nauk. pr*. Sumy, 2011. № 1. S. 221–230. [in Ukrainian]

Gryn'ko, 1922 – *Gryn'ko, G.* (1922). Ocherk ystoryy y systeme polytprosveta [Essay on the history and system of political enlightenment]. *Put' prosveshhenyja*. 1922. № 2. S. 26. [in Russian]

Gurtok, 1922 – Gurtok im. Iv. Kotljarevs'kogo [Hurtok named after Iv. Kotliarevskyi]. *Yzvestyja. Organ Romenskogo Uparkoma y Uyspolkoma.* 1922. № 441. 22 yjunja. C. 2. [in Ukrainian]

DAPO – Derzhavnyj arhiv Poltavs'koi' oblasti.

DASO – Derzhavnyj arhiv Sums'koi' oblasti.

Dejatel'nost', 1922 – Dejatel'nost' Polytprosveta. Reorganyzacyja prosvyt [Activity of Political Education. Reorganization of Prosvity]. *Yzvestyja Romenskogo Yspolnytel'nogo Komyteta y Parkomu KPU*. 1922. 1 janvarja. S. 4. [in Russian]

Dibrova, 2018 – *Dibrova, Grygorij*. (2018). V oboroni ridnogo kraju (Z istorii' romens'koi' "Prosvity" 1917–1924 rr.) [In defense of the native land (From the history of Romny "Prosvita" 1917–1924)]. *Literaturno-mystec'ki ta istorychni konteksty formuvannja nacional'noi' derzhavnosti v dobu Ukrai'ns'koi' revoljucii' 1917-1921 rr. ta i'h pedagogichna interpretacija v suchasnij osvitnij dijal'nosti: materialy oblasnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' z on-lajn transljacijeju, 21 bereznja 2018 roku*. Sumy: KZ SOIPPO, 2018. C. 101–108. [in Ukrainian]

D-ko, 1919 – *D-ko.* Gurtok Kotljarevs'kogo v Romni [Kotliarevskyi circle in Romny]. *Prosvitjanyn-kooperator*. 1919. Ch. 6–7. 30 serpnja. S. 33–34. [in Ukrainian]

Do T-v, 1920 – Do T-v Prosvita. Statut [To the Prosvita Societies. Statute]. *Trudova osvita. Neperiodychnyj organ Ohtyrs'kogo povitovogo viddilu narodn'oi' osvity.* 1920. Serpen'. S. 7. [in Ukrainian]

Jevselevs'kyj, Faryna, 1998 – *Jevselevs'kyj L., Faryna S.* "Sovjetyzacija" ta zanepad tovarystv "Prosvita" v 1920–1923 rr. ["Sovietization" and the decline of "Prosvita" societies in 1920–1923]. *Chorna knyga Ukrai'ny*. K., 1998. S. 23–35. [in Ukrainian]

Zagal'ni, 1917 – Zagal'ni Zbory Romenskoi Ukr. Gromady [General Meeting of the Romny Ukrainian Community]. *Nasha spilka*. 1917. № 27. 13 lypnja. S. 3–4. [in Ukrainian]

Zolotoverhyj, 1961 – *Zolotoverhyj, I. D.* (1961). Stanovlennja ukrai'ns'koi' radjans'koi' kul'tury (1917–1920) [Formation of Ukrainian Soviet culture (1917–1920)]. K.: Vyd-vo AN URSR, 1961. 424 s. [in Ukrainian]

Yzvestyja, 1919 – *Yzvestyja Yspolnytel'nogo Komyteta Romenskogo Soveta rabochyh y seljanskyh deputatov*. 1919. 27 yjunja. [in Russian]

Kas'janov, 1992 – *Kas'janov, G.* (1992). Ukrai'ns'ka inteligencija 1920-h – 30-h rokiv: social'nyj portret ta istorychna dolja [Ukrainian intelligentsia of the 1920s–30s: social portrait and historical fate]. K.; Edmonton, 1992. 176 s. [in Ukrainian]

Knygarnja, 1919 – Knygarnja Romens'koi Prosvity [Bookshop of Romny Prosvita]. *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnyj zhurnal*. Romen, 1919. № 1. 11 berezilja. S. 13. [in Ukrainian]

Korjak, 1922 – *Korjak, V.* (1922). Prosvitjanstvo [Prosvitianstvo]. *Visti VUCVK*. 1922. № 34. 11 ljutogo. S. 1. [in Ukrainian]

Lens'kyj, 2013 – *Lens'kyj, O.* (2013). Pro pochatky tovarystva "Prosvita" na Sumshhyni [On the origins of the "Prosvita" society in Sumy region]. O. V. Lens'kyj. Istorija nacional'nogo prosvitnyctva na Sumshhyni. Sumy, 2013. S. 32–45. [in Ukrainian]

Lystok, 2024 – Lystok Romens'koi Prosvity [Lystok of Romny Prosvita]. 1918. Chyslo pershe. *Sums'kyj istorychnyj portal.* 2024. URL: https://history.sumy.ua/sources/newspaper-file/9827-lystok-romenskoi-prosvity-1918-1-27-zhovtnia.html [in Ukrainian]

Man'ko, 2010 – *Man'ko, M. O.* (2010). Sums'kyj ukrai'ns'kyj pidpil'nyj gurtok. Sums'kyj malorosijs'kyj gurtok ljubyteliv dramatychnogo i muzychnogo mystectv. Sums'ke tovarystvo "Prosvita" [Sumy Ukrainian underground circle. Sumy Little Russian circle of lovers of dramatic and musical arts. Sumy "Prosvita" society]. M. O. Man'ko. Sumy ta sumchany u dokumentah suchasnykiv. Knyga tretja (1655–2010). Sumy: VVP "Mrija-1" TOV, 2010. S. 87–98. [in Ukrainian]

Mel'nyk, 1923 – *Mel'nyk, D*. (1923). Polityko i kul'turno-osvitnja robota na Romenshhyni. Smert' "Prosvit" [Political and cultural educational work in Romny region. Death of "Prosvita"]. *Vlada praci*. 1923. 24 bereznja. S. 3. [in Ukrainian]

M. M., 1918a – *M. M. [Mykyta Myshhenko]*. (1918). Vystava-koncert Prosvity [Prosvita performance concert]. *Nashe slovo*. 1918. № 29. 14 nojabrja. S. 2. [in Ukrainian]

M. M, 1918b – *M. M. [Mykyta Myshhenko]*. (1918). Natalka Poltavka [Natalka Poltavka]. *Narodnoe slovo*. 1918. № 32. 29 maja. S. 2. [in Ukrainian]

M. M., 1919 – *M. M. [Mykyta Myshhenko*]. (1919). Dvohmisjachni regents'ko-rezhis'ors'ki kursy [Two month conducting directing courses]. *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnij zhurnal*. 1919. № 1. 11 berezilja. S. 12–13. [in Ukrainian]

Myshhenko, 1922 – *Myshhenko, M.* (1922). Zamisc' fel'jetona. Do chytachiv Prosvitjans'koi' biblioteky [Instead of a feuilleton. To the readers of the Prosvityan Library]. *Yzvestyja Romenskogo Uyspolkoma y Uparkoma KPU*. 1922. № 488. 9 dekabrja. S. 3. [in Ukrainian]

Mus', 1917 – *Mus', Prolisok.* (1917). Romens'ka Ukrains'ka Gromada [Romny Ukrainian Community]. *Nasha spilka.* 1917. № 19. 11 chervnja. S. 3–4. [in Ukrainian]

Nasha, 1917a – *Nasha spilka*. 1917. № 14. 24 travnja. [in Ukrainian]

Nasha, 1917b – *Nasha spilka*. 1917. № 45. 27 serpnja. [in Ukrainian]

Nashe, 1918 – *Nashe slovo*. 1918. № 59. 21 dekabrja. S. 3. [in Russian]

Nashi, 1919 – Nashi zavdannja [Our Tasks]. *Prosvitjanyn-Kooperator*. Romen, 1919. Ch. 1. 18 travnja. S. 5. [in Ukrainian]

Nesterenko, 2013 – *Nesterenko, V*. (2013). Tovarystva "Prosvita" na Sumshhyni v roky okupacii' (1941–1943 rr.) ["Prosvita" societies in Sumy region during the occupation (1941–1943)]. *Suspil'no-politychni procesy na ukrai'ns'kyh zemljah: zb. mater. II Vseukr. nauk.-prakt. konf.,* m. Sumy, 21 travnja 2013 r. Sumy: SumDU, 2013. S. 41–43. [in Ukrainian]

Nova, 1920 – Nova Prosvita [Nova Prosvita]. *Yzvestyja Romenskogo V.-Revoljucyonnogo komyteta.* 1920. № 69. 4 marta. [in Ukrainian]

Nova, 1917 – *Nova Rada*. 1917. 25 bereznja. S. 1. [in Ukrainian]

Novi, 1919 – Novi Vydannja Romens'koi Prosvity [New Publications of Romny Prosvita]. *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnyj zhurnal*. Romen, 1919. № 1. 11 berezilja. S. 13. [in Ukrainian]

Olijnyk, 1917 – *Olijnyk, T.* (1917). "Prosvity" na Ukrai'ni ["Prosvitas" in Ukraine]. *Nova gromada*. Harkiv. 1917. 30 lystopada. S. 2. [in Ukrainian]

Otrishko, 1919 – *Otrishko, Ja*. (1919). Robitnyche T-vo "Prosvita" imeni T. G. Shevchenko [Workers' Society "Prosvita" named after T. H. Shevchenko]. *Prosvitjanyn-Kooperator*. 1919. Ch. 6–7. 30 serpnja. S. 37. [in Ukrainian]

Pavlichenko, 2025 – *Pavlichenko, Bogdan, Vdovychenko, Georgij*. (2025). Vitchyznjani kul'turno-mystec'ki tovarystva na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah u 20-h – 30-h rr. XX st.: dosvid ta perspektyvy kul'turologichnogo analizu [Domestic cultural art societies in the Western Ukrainian lands in the 1920s–30s: experience and prospects of culturological analysis]. *Ukrai'ns'ki kul'turologichni studii'.* 2025. T. 1. № 16. S. 4–13. [in Ukrainian]

Palij, 2013 – *Palij, O.* (2013). Ukrai'ns'kyj dramatychnyj teatr u Romnah (1918–1925 rr.) [Ukrainian dramatic theatre in Romny (1918–1925)]. *Naukovyj visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu teatru, kino i telebachennja imeni I. K. Karpenka-Karogo*. 2013. Vyp. 13. S. 60. [in Ukrainian]

Povitovyj, 1917 – Povitovyj Z'izd Prosvit [County Congress of Prosvity]. *Nasha spilka*. 1917. № 78. 13 grudnja. S. 4. [in Ukrainian]

Povitovyj, 1919 – Povitovyj z'izd Prosvit [County Congress of Prosvitas]. *Prosvitjanyn-Kooperator*. Romen, 1919. Ch. 2. 24 travnja. S. 8–10. [in Ukrainian]

Prosvitni, 1919 – Prosvitni Tovarystva na Poltavshhyni i nova vlada [Prosvita Societies in Poltava region and the new authorities]. *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnyj zhurnal*. Romen, 1919. №1. 11 berezilja. S. 11–12. [in Ukrainian]

Prosvitnja, 1917 – Prosvitnja robota [Prosvita work]. *Nasha spilka*. 1917. № 81. 23 grudnja. S. 3. [in Ukrainian]

Prosvitjanyn, 1919 – *Prosvitjanyn. Kul'turno-prosvitnyj zhurnal*. Romen, 1919. № 1. 11 berezilja. [in Ukrainian]

Prosvitjanjanyn-Kooperator, 1919 – *Prosvitjanyn-Kooperator*. Romen, 1919. [in Ukrainian]

Remont, 1919 – Remont pamjatnyka T. G. Shevchenko [Repair of the T. H. Shevchenko monument]. *Yzvestyja Yspolnytel'nogo Komyteta Romens'kogo Soveta rabochyh y seljanskyh deputatov*. 1919. № 33. 30 marta. [in Russian]

Romenec', 1919 – *Romenec' [Mykyta Myshhenko]*. (1919). Koroten'ka istorija pam'jatnyka T. G. Shevchenkovi [A short history of the T. H. Shevchenko monument]. *Prosvitjanyn-Kooperator*. Romen, 1919. Ch. 9–11. S. 22. [in Ukrainian]

Romens'kyj, 1918 – Romens'kyj Povitovyj z'izd tovarystv "Prosvita" [Romny County Congress of "Prosvita" societies]. *Narodnoe slovo*. 1918. 26 yjunja. S. 2. [in Ukrainian]

Tors'kyj, 1918 – *Tors'kyj, V. [Korjak, V.]*. (1918). Ukrai'ns'ka derzhavnist' i nova rolja "Prosvit" [Ukrainian statehood and the new role of "Prosvita"]. Vovchans'k, 1918. 72 s. [in Ukrainian]

Ukrains'ka, 1919a – Ukrains'ka gimnazija v m. Romni [Ukrainian gymnasium in the city of Romny]. *Prosvitjanyn-Kooperator*. Romen, 1919. Ch. 9–10–11. S. 25. [in Ukrainian]

Ukrains'ka, 1919b – Ukrains'ka Radjans'ka trupa pry Romens'kij Prosviti [Ukrainian Soviet troupe at Romny Prosvita]. *Prosvitjanyn-kooperator*. 1919. Ch. 1. 18 travnja. S. 11. [in Ukrainian]

Fed'ko, 2017 – *Fed'ko, O.* V. (2017). Zhyvopysni polotna Romens'kogo oseredku "Prosvity" v fondovij zbirci DIKZ "Posullja" [Painted canvases of the Romny Prosvita circle in the collection of the State Historical and Cultural Preserve "Posullia"]. Protokol Naukovo-metodychnoi' rady DIKZ "Posullja" za 2017 rik. № 8. [in Ukrainian]

CDAVO Ukrai'ny – Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

CDAGO Ukrai'ny – Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' ta ukrai'niky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

*Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів та повідомляють, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 02.02.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 19.04.2026
Прийнято до друку 30.04.2026
Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 02.02.2026
Received in rceived form 19.04.2026
Accepted for publication 30.04.2026
Published online 22.06.2026

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.46

BOHDAN V. KYTSAK
Verkhovna Rada of Ukraine (the Parliament of Ukraine) (Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6048-9958

SELF-HELP COMMITTEES AS LOCAL MECHANISMS OF HUMANITARIAN ASSISTANCE TO THE POPULATION IN REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

Abstract. *The purpose of this study is to investigate the role of self-help committees in Reichskommissariat Ukraine as local mechanisms of humanitarian support for the population and to examine the peculiarities of their functioning under the conditions of the Nazi occupation regime.*

Scientific novelty. The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first comprehensive analysis of the activities of self-help committees in Reichskommissariat Ukraine as local mechanisms of humanitarian support for the population under Nazi occupation.

Conclusions. The author concludes that self-help committees were established by the occupation authorities as a controlled alternative to the dissolved organizations of the Ukrainian Red Cross. They became an important component of the system of humanitarian support for the population in the occupied territories. Their main areas of activity included the provision of financial, material, and medical assistance to local residents. The study demonstrates that the self-help committees operated under the constant supervision of the German administration and were integrated into the system of occupation governance. In addition to their humanitarian functions, they were used to maintain social stability, meet the economic needs of the Reich, and exert propaganda influence on the population. It has been established that the primary burden of financing the activities of the self-help committees was borne by local residents. Thus, the self-help committees served as important local mechanisms of humanitarian support for the population in Reichskommissariat Ukraine.

Keywords: *self-help committee, humanitarian support, local population, Nazi occupation, occupation administration, Reichskommissariat Ukraine, Second World War.*

Citation. Kytsak, B.V. (2026). Self-Help Committees as Local Mechanisms of Humanitarian Assistance to the Population in Reichskommissariat Ukraine. *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 46-58. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.46

КИЦАК Б.В.
Верховна Рада України (Київ, Україна)
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6048-9958

КОМІТЕТИ САМОДОПОМОГИ ЯК ЛОКАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДТРИМКИ НАСЕЛЕННЯ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ “УКРАЇНА”

Анотація. *Метою роботи є вивчення ролі комітетів самодопомоги в Райхскомісаріаті “Україна” як локальних механізмів гуманітарної підтримки населення, а також визначення особливостей їх функціонування в умовах нацистського окупаційного режиму.*

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше комплексно проаналізовано діяльність комітетів самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" як локальних механізмів гуманітарної підтримки населення в умовах нацистської окупації.

У результаті автор приходить до висновків, що комітети самодопомоги були створені окупаційною владою як контрольована альтернатива ліквідованим організаціям Українського Червоного Хреста. Вони стали важливим елементом системи гуманітарної підтримки населення на окупованих територіях. Основними напрямами діяльності комітетів самодопомоги мали бути надання фінансово-матеріальної та медичної допомоги населенню. Встановлено, що комітети самодопомоги перебували під постійним контролем німецької адміністрації та були інтегровані в систему окупаційного управління. Поряд із гуманітарними функціями вони використовувалися для підтримання соціальної стабільності, забезпечення економічних потреб Райху та здійснення пропагандистського впливу на населення. З'ясовано, що основний тягар фінансування діяльності комітетів самодопомоги покладався на місцевих жителів. Комітети самодопомоги виступали важливими локальними механізмами гуманітарної підтримки населення в Райхскомісаріаті "Україна".

Ключові слова: *комітет самодопомоги, гуманітарна підтримка, місцеве населення, нацистська окупація, окупаційна адміністрація, Райхскомісаріат "Україна", Друга світова війна.*

Цитування. Кицак, Б.В. (2026). Комітети самодопомоги як локальні механізми гуманітарної підтримки населення в Райхскомісаріаті "Україна". *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 46-58. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.46

Серед інституцій, які функціонували на окупованих нацистами землях, що ввійшли до складу Райхскомісаріату "Україна", важливе місце посідали комітети самодопомоги. Вони виникли після ліквідації організацій Українського Червоного Хреста та стали складовою системи гуманітарної опіки на окупованих територіях. В умовах Другої світової війни, руйнування звичних механізмів соціального забезпечення, зростання кількості нужденних комітети самодопомоги виконували важливі функції з надання фінансово-матеріальної та медичної допомоги. Водночас їхня діяльність відбувалася в межах окупаційної системи управління та перебувала під контролем німецької адміністрації. Через ці структури окупаційна влада прагнула не лише забезпечити мінімальний рівень соціальної підтримки населення, а й реалізовувати власні адміністративні, господарські та пропагандистські завдання.

В історіографії комітети самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" не виступали предметом комплексного дослідження. Водночас окремі аспекти їх функціонування висвітлювалися у працях, присвячених вивченню проявів нацистського окупаційного режиму та повсякденного життя населення в деяких регіонах окупованої України. Зокрема, С. Стельникович розглядав роль комітетів самодопомоги у сфері соціального захисту населення на території Житомирської та Вінницької областей (Стельникович, 2013; Стельникович, 2015), а С. Іванов – на Волині (Іванов, 2017). Л. Дударчук у контексті дослідження культурно-освітніх процесів у Генеральному окрузі "Волинь-Поділля" звертав увагу на вплив місцевих комітетів самодопомоги на розвиток освітнього та культурного життя регіону (Дударчук, 2023a; Дударчук, 2023b). М. Уракін під час вивчення проблем колабораціонізму порушував питання їх функціонування в Житомирському генеральному окрузі (Уракін, 2025). Окремі аспекти, пов'язані з діяльністю комітетів самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна", також розглядалися у наших попередніх роботах, присвячених нацистській окупаційній політиці у сфері медичного обслуговування населення (Кицак, 2021). Епізодичну увагу комітетам самодопомоги в Генеральному окрузі "Житомир" та

Райхскомісаріаті "Україна" приділяли західні дослідники В. Лауер (Лауер, 2010: 74) та К. Беркгоф (Беркгоф, 2011: 144). Відтак діяльність комітетів самодопомоги як локальних механізмів гуманітарної підтримки населення в Райхскомісаріаті "Україна" залишається недостатньо дослідженою.

Мета статті полягає у вивченні ролі комітетів самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" як локальних механізмів гуманітарної підтримки населення, а також визначення особливостей їх функціонування в умовах нацистського окупаційного режиму.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в Райхскомісаріаті "Україна" активізувалася діяльність організацій, що надавали гуманітарну підтримку місцевому населенню. Серед них важливе місце посідав Український Червоний Хрест, який розпочав розбудову власної мережі та формування обласних осередків. Як зазначає С. Стельникович, німецька окупаційна влада, побоюючись розширення цієї мережі та її можливого використання як осередку українського національного руху, здатного вийти з-під контролю німецької адміністрації, припинила діяльність організації (Стельникович, 2015: 261). Уже 22 лютого 1942 р. з'явилося розпорядження окупаційної адміністрації, у якому наголошувалося: "Створення місцевих об'єднань або комітетів Українського Червоного Хреста або інших об'єднань забороняється. Місцеві комітети Українського Червоного Хреста мають бути розпущені" (ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 456: 66).

Після заборони Українського Червоного Хреста в Райхскомісаріаті "Україна" окупаційна влада ініціювала формування підконтрольних їй місцевих комітетів самодопомоги. Водночас німецька адміністрація прагнула усунути з публічного використання саму назву "Український Червоний Хрест". Зокрема, 7 травня 1942 р. штадткомісар Житомира заборонив місцевій газеті "Голос Волині" використовувати цю назву. Натомість для позначення гуманітарних організацій він рекомендував вживати термін "українська самодопомога" (ДАЖО. Ф. Р-1156. Оп. 1. Спр. 35: 102).

Комітети самодопомоги мали функціонувати на регіональному рівні без створення загальноукраїнського керівного центру. Порядок їх формування визначався розпорядженням райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга. Основні завдання та напрями діяльності цих організацій були окреслені райхскомісаром України Е. Кохом (Стельникович, 2015: 260) в інтерв'ю (бесіді) "Німецька розбудова в Україні забезпечує незалежність Європи", опублікованому 18 серпня 1942 р. в газеті "Deutsche Ukraine-Zeitung" (ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 145: 13–14; Deutsche Ukraine-Zeitung, 1942: 1–2). Згодом цей матеріал був передрукований українською мовою в деяких окупаційних виданнях.

Інтерв'ю Е. Коха, приурочене до першої річниці його перебування на посаді райхскомісара, мало програмний характер. У ньому не лише підбивалися підсумки діяльності цивільної адміністрації, а й окреслювалися основні напрями її подальшої політики на окупованих українських територіях. Значне місце в інтерв'ю відводилося порядку створення комітетів (організацій) самодопомоги (Einheimisches Selbsthilfewerk, ESW), які розглядалися німецькою владою як важливий елемент системи соціального забезпечення населення. Е. Кох зауважував, що комітети самодопомоги створювалися як наступники ліквідованих організацій Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Райхскомісар також окреслив їх структуру, яка передбачала наявність двох основних напрямів роботи. Перший напрям охоплював надання матеріальної допомоги населенню, зокрема забезпечення продовольством, одягом, взуттям, предметами домашнього вжитку, організацію громадських їдалень, допомогу сиротам та вирішення житлових проблем. Другий напрямок діяльності був пов'язаний із медичною сферою та включав створення й функціонування лікарень, санаторіїв, лікувальних закладів, пунктів допомоги потерпілим від нещасних випадків, а також підготовку медичних сестер та іншого допоміжного

медичного персоналу (Deutsche Ukraine-Zeitung, 1942: 2). Водночас практична діяльність комітетів самодопомоги виявилася значно вужчою за визначені Е. Кохом напрями роботи.

Зміст інтерв'ю Е. Коха свідчить, що діяльність комітетів самодопомоги розглядалася нацистською адміністрацією не лише як гуманітарний захід. Одним із ключових завдань новостворених структур мало стати підтримання працездатності місцевого населення, яке окупаційна влада розглядала як важливий трудовий ресурс. Не випадково комітети самодопомоги перебували під безпосереднім контролем німецької адміністрації та підпорядковувалися гебітскомісарам (штадткомісарам) (Deutsche Ukraine-Zeitung, 1942: 2).

Зважаючи на це, можна стверджувати, що місцеві комітети самодопомоги мали не лише гуманітарне, а й господарсько-прагматичне значення. Вони виступали складовою системи окупаційного управління, яка спрямовувалася на забезпечення економічних потреб Райху та підтримання соціальної стабільності на підконтрольних територіях. Через комітети самодопомоги, створені з ініціативи та за активної участі окупаційної адміністрації, турбота про нужденне населення фактично покладалася на місцеві громади. Водночас для підвищення авторитету цих структур серед населення та їх кращого сприйняття в офіційних назвах нерідко використовувалися українські національні маркери. До назв часто включався прикметник "український" (наприклад, "Петриківський український комітет самодопомоги" (Новий час, 1943: 2)), а окремі комітети самодопомоги, зокрема в Дніпропетровську (Дніпропетровська газета, 1943a: 4) та Кам'янському (Кам'янські вісті, 1943b: 2), носили ім'я Тараса Шевченка. Використання прикметника "український" та імені Тараса Шевченка мало сприяти формуванню позитивного образу комітетів самодопомоги та залученню населення до їхньої діяльності.

Найбільш активно комітети самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" створювалися у другій половині 1942 р., коли відбувалося формування їхньої мережі в різних генеральних округах. Окремі випадки заснування таких структур фіксуються і в першій половині 1943 р. (Світлий промінь, 1943: 4). Їхня діяльність поширювалася не лише на українські території, а й на білоруські землі, включені до складу Райхскомісаріату "Україна" (Голос, 1944: 3; Дударчук, 2022: 44–49).

Нацистська адміністрація прагнула тримати місцеву ініціативу під постійним наглядом, унеможливлюючи її перехід у русло широкої громадської активності. Відповідно до розпорядження райхсміністра А. Розенберга, ініціатива щодо створення комітетів самодопомоги мала надходити від гебітскомісарів. Гебітскомісари водночас мали здійснювати політичний нагляд над діяльністю комітетів. Додатковий контроль над ними також покладався на відділи здоров'я і суспільної опіки при генеральних комісаріатах (Дзвін волі, 1942: 2). Із цією ж метою в окремих регіонах проводилася реорганізація та централізація вже існуючих гуманітарних організацій. У Луцьку, як і в деяких інших населених пунктах, відповідно до розпорядження окупаційної влади український допомоговий комітет було реорганізовано в український комітет самодопомоги (Український голос, 1942: 4). Хоча нова структура у Луцьку, а також в інших населених пунктах Генерального округу "Волинь-Поділля" і далі виступала під назвою "Український допомоговий комітет" (Дударчук, 2023a: 202–210).

Аналогічні процеси відбувалися і в інших регіонах. 27 вересня 1942 р. дунаєвецький гебітскомісар через місцеву газету закликав населення долучитися до створення "Української організації самодопомоги", яка мала розпочати діяльність 1 жовтня 1942 р. на базі вже існуючих українського комітету та комітету самодопомоги (Урядові дунаєвецькі вісті, 1942a: 4). Завдання реорганізованих інституцій фактично не різнилися від тих завдань, які виконували попередні гуманітарні організації. Тому такі дії окупаційної влади були спрямовані насамперед на уніфікацію мережі гуманітарних структур та посилення адміністративного контролю над їхньою діяльністю.

Максимально комітети самодопомоги поширювали свою діяльність на територію відповідного району, гебітскомісаріату або міста (штадткомісаріату). Часто, незважаючи на те, що до гебітскомісаріату входили кілька колишніх радянських районів, такі комітети називалися районними або окружними (тобто діяли на рівні гебітскомісаріату – "округу"). Водночас при них могли функціонувати місцеві осередки на рівні сіл (сільських управлінь). Організаційну структуру комітетів самодопомоги можна простежити на прикладі комітету Апостолівського району Дніпропетровської області та його сільських осередків, створених наприкінці 1942 р. Відповідно до "Тимчасового положення українського комітету самодопомоги Апостолівського району" був створений відповідний осередок комітету самодопомоги в районному центрі як центральний, а на території кожного сільського управління створювалися сільські комітети самодопомоги як його осередки (ДАДО. Ф. Р-2311. Оп. 1. Спр. 3: 15).

Здебільшого членами комітетів самодопомоги могли бути повнолітні місцеві жителі. Як правило, вони сплачували членські внески на утримання комітетів. До прикладу: станом на 17 березня 1943 р. кількість членів комітету самодопомоги в Дніпропетровську становила 8 080 осіб. Із них 102 особи через скрутне матеріальне становище були звільнені від сплати членських внесків на постійній або тимчасовій основі (Дніпропетровська газета, 1943b: 4).

Навіть на рівні вимог до членства в комітетах самодопомоги простежувався антисемітизм, який залишався важливим елементом ідеології та адміністративної політики нацистського окупаційного режиму. Подібні обмеження фіксуються навіть на завершальному етапі нацистської окупації, коли більшість єврейського населення вже була знищена внаслідок реалізації політики Голокосту. Так, наприкінці травня 1943 р. у петриківській окружній газеті "Новий час" зазначалося, що членами комітетів самодопомоги не могли бути не лише євреї, а й особи, одружені з євреями: "Жиди та одружені з жидами не мають права членства" (Новий час, 1943: 2).

Антисемітизм також простежується в газетних матеріалах, присвячених діяльності комітетів самодопомоги. Це виявлялося через використання характерних для нацистської пропаганди ідеологем, зокрема поняття "жидобільшовизм", а також через ототожнення радянського комуністичного режиму та його керівництва з єврейством. Зокрема, у повідомленні про початок діяльності комітету самодопомоги, створеного 5 січня 1943 р. у Павлограді, опублікованому в місцевій "Павлоградській газеті", містилася апеляція до постаті Сталіна та відбувалося його пов'язування з єврейством як ворожим елементом: "Сталіну український та й ніякий народ не потрібний. Йому важливо утриматись на престолі та врятувати своїх жидів" (Павлоградська газета, 1943: 2).

Важливу роль у діяльності комітетів самодопомоги відігравали жінки. У Пінську, який входив до складу Генерального округу "Волинь-Поділля", при Українському допомоговому комітеті (місцевий комітет самодопомоги) діяла жіноча секція. Серед її завдань восени 1942 р. були "завдання заопікуватися безробітними українськими жінками в Пинську" та збір одягу для дитячого притулку (Гадяцька газета, 1942: 3). У Кам'янському на Дніпропетровщині діяльність комітету помітно активізувалася після долучення до його роботи жінок, які раніше працювали в Жіночій службі Україні. У місцевій газеті "Кам'янські вісті" від 18 травня 1943 р. зазначалося: "Це цілком природньо, бо серце жінки скоріше й чутливіше відгукується на страждання безпомічних й безпорадних інвалідів, сиріт й удов" (Кам'янські вісті, 1943a: 2). За участі жіночої секції у Кам'янському були організовані курси медичних сестер, бухгалтерські та друкарські курси, курси крою і шиття, а також художня майстерня та майстерня з виробництва дитячих іграшок (Кам'янські вісті, 1943b: 2). У луцькому комітеті самодопомоги, де також існувала окрема жіноча секція, працювали "переважно жінки, які сумлінно виконують взяті на себе обов'язки" (Український голос, 1944: 8).

Структурно комітети самодопомоги, якщо і не мали чітко окреслених відділів, здебільшого працювали відповідно до завдань у двох напрямках: суспільної опіки та медичної підтримки місцевого населення. Іноді комітети самодопомоги могли поділятися на більшу кількість відділів. Так, комітет самодопомоги у Луцьку мав відділи (секції): суспільної опіки, фінансову, санітарну, опіки над майном, жіночу (Український голос, 1944: 8).

Одним із головних напрямів діяльності комітетів самодопомоги була фінансова та матеріальна підтримка нужденних категорій населення. Більш детально простежимо це на прикладі діяльності комітету самодопомоги в Запоріжжі. Його представники наголошували на необхідності першочергової допомоги людям з інвалідністю, особам похилого віку, які втратили працездатність і не мали засобів для існування, а також родинам, що втратили годувальників. Після подання заяви та перевірки матеріального становища таким особам призначалася постійна допомога залежно від складу сім'ї, але не менше 150 крб на місяць. На початку червня 1943 р. її на постійній основі отримували 325 родин. Окрім того, працюючим особам, які через хворобу, нещасний випадок чи інші обставини опинилися у скрутному матеріальному становищі, могли надаватися разова допомога або довготермінова позика. В окремих випадках поряд із фінансовою допомогою нужденні отримували продукти харчування (Нове Запоріжжя, 1943a: 4). Комітет самодопомоги у Золотоноші, створений 6 березня 1943 р., своїм головним завданням проголосив "подавати матеріальну допомогу особам, що опинилися у важкому матеріальному стані, а саме: інвалідам, хворим, сиротам, бездоглядним дітям" (Золотоніські вісті, 1943: 4).

Діяльність комітетів самодопомоги не обмежувалася наданням фінансової та матеріальної підтримки. У Дніпропетровську людям з інвалідністю пропонувалася робота відповідно до стану їхнього здоров'я (Дніпропетровська газета, 1943c: 4). Районний комітет самодопомоги у П'ятихатках у першій половині 1943 р. надав фінансову допомогу на суму 4 тис. крб 22 особам, які постраждали від стихійного лиха (П'ятихатська газета, 1943: 4). Окрему увагу комітети приділяли багатодітним сім'ям. У середині 1943 р. комітет самодопомоги в Дніпропетровську розпочав надавати таким родинам допомогу коштами, вугіллям та продуктами харчування за умови утримання п'ятьох і більше дітей (Дніпропетровська газета, 1943e: 4).

В окремих випадках комітети самодопомоги декларували підтримку дітей осіб, які зазнали репресій з боку радянської влади (Нове українське слово, 1943: 4). Подібна діяльність набувала виразного пропагандистського спрямування. Через надання допомоги таким категоріям населення окупаційна адміністрація прагнула підкреслити злочинний характер радянського режиму та продемонструвати нібито власну турботу про його жертв. У такий спосіб соціальна допомога поєднувалася з інформаційно-пропагандистською роботою, спрямованою на формування лояльного ставлення місцевого населення до окупаційної влади та посилення антирадянських настроїв.

Подекуди місцеві комітети самодопомоги переглядали попередні радянські рішення про надання інвалідності. Так, комітет самодопомоги в Антонінах на Черкащині створив спеціальну медичну комісію, яка здійснила перевірку осіб з інвалідністю та встановила відповідні групи інвалідності (Світлий промінь, 1943: 4). У Дніпропетровську при комітеті самодопомоги діяли так звані "квартальні уповноважені", які займалися виявленням нужденних мешканців міста, обстеженням їхнього матеріального становища та визначенням потреб у допомозі (Дніпропетровська газета, 1943a: 4).

Фактично політика окупаційної влади в роки Другої світової війни спрямовувалася на те, щоб місцеві комітети самодопомоги забезпечували не лише підтримку нужденних осіб, а й утримували соціальні заклади. Насамперед йшлося про дитячі будинки, будинки для інвалідів та осіб літнього віку, а подекуди і про окремі медичні установи. Передача

таких закладів під опіку комітетів самодопомоги в основному розпочалася в 1943 р. У такий спосіб окупаційна адміністрація намагалася перекласти значну частину соціального забезпечення населення на місцеві гуманітарні структури та громади.

Про масштаби цієї діяльності свідчать окремі регіональні приклади. У березні 1943 р. на утриманні комітету самодопомоги Білої Церкви перебувало майже 300 дітей у трьох дитячих будинках та одному дитячому садку, 43 інваліди та особи похилого віку, 250 непрацездатних міщан і 350 сімей біженців (Дзвін волі, 1943: 4). Станом на середину 1943 р. під опікою комітету самодопомоги в Дніпропетровську перебували 2 516 нужденних дітей та осіб з інвалідністю, які розміщувалися в двох будинках інвалідів, 15 дитячих садках, двох дитячих комбінатах, п'яти дитячих яслах і чотирьох дитячих будинках. Одним із важливих напрямів роботи дніпропетровського комітету також стала організація мережі їдалень для нужденних (Дніпропетровська газета, 1943d: 4). Окрім того, ще наприкінці 1942 р. штадткомісар Дніпропетровська розпорядився передати на утримання міського комітету самодопомоги 5-ту міську поліклініку та всі зубопротезні майстерні (Дніпропетровська газета, 1942: 4). У цей же час комітет самодопомоги у Нікополі утримував будинок інвалідів, дитячий садок, надавав допомогу сирітським будинкам (Голос, 1943a: 4).

Подальше розширення функцій комітетів самодопомоги простежується і в інших частинах Райхскомісаріату "Україна". У Кам'янському, відповідно до розпорядження штадткомісара, із 1 серпня 1943 р. на утримання місцевого комітету самодопомоги були передані всі дитячі будинки міста, в яких перебувало близько 600 вихованців (Кам'янські вісті, 1943b: 2). У Запоріжжі під опікою комітету самодопомоги знаходилися два сирітські будинки, будинок для осіб похилого віку, 11 дитячих садків, троє дитячих ясел та грязе-водо-електролікарня. На утримання цих закладів та інші види допомоги нужденним станом на серпень 1943 р. комітет самодопомоги витратив 1 695 тис. крб (Нове Запоріжжя, 1943b: 3), що свідчить про значні масштаби його соціальної діяльності.

В окремих регіонах комітети самодопомоги надавали обмежену підтримку радянським військовополоненим. Так, у травні 1943 р. комітет самодопомоги у Звенигородці на Черкащині поряд із підтримкою інвалідів, осіб похилого віку, сиріт та вдів проголосив допомогу військовополоненим одним із напрямів своєї діяльності (Рідне слово, 1943: 3). Водночас така підтримка не мала системного характеру та залишалася доволі обмеженою. Зокрема, комітет самодопомоги у Вінниці впродовж 1 квітня – 1 листопада 1943 р. надав радянським військовополоненим допомогу на суму 90 тис. крб (Голос, 1943b: 2). Однак подібні ініціативи не могли суттєво вплинути на становище військовополонених, які перебували в надзвичайно складних умовах табірного утримання. Показово, що окупаційна влада не видавала спеціальних розпоряджень, які б передбачали системне залучення комітетів самодопомоги до підтримки радянських військовополонених.

Додатковим напрямом діяльності місцевих комітетів самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" з весни 1943 р. стала підтримка евакуйованого населення та біженців (здебільшого колаборантів), кількість яких зростала внаслідок наступу Червоної армії та відступу німецьких військ. На початку березня 1943 р. через місцеву газету "Дзвін волі" комітет самодопомоги у Білій Церкві повідомляв, що поряд із підтримкою інвалідів, дітей-сиріт та інших нужденних категорій населення він надає допомогу також біженцям (Дзвін волі, 1943: 4). Станом на 16 травня 1943 р., за звітом комітету самодопомоги Шепетівщини, на підтримку 81 евакуйованої особи було витрачено 8 750 крб (Нова Шепетівщина, 1943: 4).

У міру наближення фронту масштаби такої діяльності зростали. Вище згадувалося про те, що вінницький комітет самодопомоги за період від 1 квітня по 1 листопада 1943 р. надав радянським військовополоненим підтримку на суму 90 тис. крб; за цей же час на

потреби евакуйованих та біженців було виділено близько 130 тис. крб (Голос, 1943b: 2). На початку грудня 1943 р. дунаєвецька організація самодопомоги звернулася до населення із закликом підтримати евакуйованих шляхом добровільної здачі одягу та взуття. Для проведення цієї кампанії в селах гебітскомісаріату передбачалося створення спеціальних комісій зі збору речей (Дунаєвецькі вісті, 1943: 4).

Функціонування комітетів самодопомоги забезпечувалося насамперед за рахунок членських внесків, а також грошових та матеріальних пожертв місцевого населення. Водночас окремі комітети запроваджували обов'язкові відрахування на свою користь, які поширювалися на підприємства, установи та населення. Як-от: для поповнення фінансового й матеріального фондів організація самодопомоги в Дунаївцях, окрім добровільних пожертв, усі робітники та службовці мали відраховувати 3 % від заробітної плати, кооперативні організації – 2 % від товарообігу, а селяни – 2 % натурою від продукції, отриманої за трудодні (Урядові дунаєвецькі вісті, 1942b: 4).

Показовим є приклад Запоріжжя, де станом на серпень 1943 р. комітет самодопомоги отримав 784 тис. крб членських внесків. Додатковими джерелами надходжень були кошти, зібрані за підписними листами (250 тис. крб), спеціальні збори серед населення міста (76 тис. крб), націнки на театральні та кіно-квитки (205 тис. крб), відрахування від діяльності комісійних магазинів (160 тис. крб), а також прибутки від проведення лотерей (238 тис. крб) (Нове Запоріжжя, 1943b: 3).

Як свідчать фінансові звіти комітету самодопомоги в Запоріжжі (Нове Запоріжжя, 1943b: 3), а також відомості про діяльність аналогічних організацій в інших регіонах Райхскомісаріату "Україна" одним із додаткових джерел їхнього фінансування були спеціальні благодійні речові лотереї (Голос, 1943b). Їх проведення мало на меті залучення додаткових коштів та матеріальних ресурсів для підтримки соціальних закладів та надання допомоги нужденним категоріям населення.

Поширеним способом залучення додаткових коштів на користь комітетів самодопомоги було проведення благодійних театральних вистав. Так, 11 квітня 1943 р. театральний колектив Нікополя здійснив постановку оперети "Майська ніч", а отримані від її проведення 3 645 крб були передані місцевому комітету самодопомоги (Промінь, 1943a: 4). 15 серпня 1943 р. Овруцький драматичний театр представив виставу "Безталання", прибуток від якої у сумі 3 960 крб було спрямовано на підтримку комітету самодопомоги в Овручі (Овручські вісті, 1943: 4).

До підтримки комітетів самодопомоги долучалися й церковно-релігійні організації. Зокрема, для комітету самодопомоги у Шепетівці духовенство організувало збір пожертв у храмах. Зі 134 тис. крб, зібраних на потреби комітету впродовж 20 березня – 1 травня 1943 р., 9 тис. крб надійшло від церковних зборів, а ще 5,5 тис. крб було зібрано в громадах євангельських християн (Нова Шепетівщина, 1943: 4). У Нікополі станом на травень 1943 р. на потреби місцевого комітету самодопомоги прихожани Свято-Преображенського собору зібрали понад 6,5 тис. крб, а прихожани Слав'янської церкви – понад 2 тис. крб. (Промінь, 1943b: 4). Подібна практика була поширеною і в інших регіонах Райхскомісаріату "України" (Звягельське слово, 1943: 4). Але в цьому випадку фактична допомога комітетам самодопомоги надходила від місцевих жителів – прихожан тієї або іншої конфесії.

Подекуди фінансову та матеріальну підтримку комітетам самодопомоги надавали й окупаційні органи влади. Такі кроки мали подвійне значення. З одного боку, вони сприяли підтриманню мінімальної соціальної стабільності на окупованих територіях, а з іншого – виконували важливу пропагандистську функцію, оскільки подібні акції регулярно висвітлювалися на сторінках місцевої преси. Так, із 21 червня 1943 р. міське управління Дніпропетровська почало виділяти кошти місцевому комітету самодопомоги для підтримки осіб, які постраждали внаслідок бомбардувань (Дніпропетровська газета,

1943e: 4). У червні 1943 р. гебітскомісар Гайсина передав на потреби місцевого комітету самодопомоги ліжка, ковдри, одяг та інші матеріальні ресурси (Гайсинська газета, 1943: 3). У Смілі комітет самодопомоги щомісячно отримував від районного фінансового відділу 30 тис. крб. (Нове українське слово, 1943: 4). Незважаючи на наявність таких випадків, допомога з боку окупаційної адміністрації переважно мала епізодичний характер та не змінювала загальної тенденції, за якої основний тягар фінансування діяльності комітетів самодопомоги покладався на місцеве населення.

Водночас відкритим залишається питання щодо реальних фінансових та матеріальних можливостей місцевого населення підтримувати діяльність комітетів самодопомоги. Значна частина мешканців окупованих територій сама перебувала у складному соціально-економічному становищі, зумовленому війною, окупаційною політикою та загальним погіршенням умов життя. Це певною мірою позначалося і на рівні підтримки гуманітарних організацій. Наприкінці лютого 1943 р. заступник голови комітету самодопомоги Дніпропетровська констатував: "Громадськість міста ще не досить гаряче й енергійно допомагає нашому Комітетові в здійсненні його заходів, що їх вимагає життя" (Дніпропетровська газета, 1943a: 4). Водночас наведене свідчення не означало повної відсутності підтримки з боку населення. Навпаки, у подальшому масштаби надходжень зросли. Лише впродовж 11–15 квітня 1943 р. на користь дніпропетровського комітету самодопомоги було зібрано 124 125 крб. (Дніпропетровська газета, 1943c: 4).

Окрім членських внесків і пожертв населення, до підтримки комітетів самодопомоги подекуди долучалися організації та підприємства. Вони надавали як фінансову допомогу, так і матеріальні ресурси, необхідні для забезпечення діяльності соціальних закладів та підтримки нужденних категорій населення. Це дозволяло комітетам частково компенсувати нестачу власних ресурсів і розширювати обсяги соціальної допомоги. Так, у Нікополі місцеві організації та підприємства надавали комітету самодопомоги і фінансову, і матеріальну підтримку (Промінь, 1943b: 4). Земельне управління для підтримки хворих передавало борошно, молоко та інші продукти харчування (Голос, 1943a: 4).

Окремі комітети самодопомоги володіли власними господарськими об'єктами, що дозволяло їм отримувати додаткові кошти для здійснення соціальної діяльності. Показовим у цьому контексті є комітет самодопомоги в Кам'янському, який мав у своєму розпорядженні кілька підприємств: завод із виробництва безалкогольних напоїв, заїжджий двір, содово-парфумерну фабрику, більярдну та три комісійно-скупочні крамниці. Отримані прибутки надходили до фондів комітету та використовувалися для підтримки нужденного населення. Завдяки такій активності, а також членським внескам та добровільним пожертвам комітетом самодопомоги у Кам'янському до початку серпня 1943 р. на утримання дитячих ясел було витрачено понад 25 тис. крб, будинку інвалідів – близько 17 тис. крб, а грошову допомогу на загальну суму понад 133 тис. крб отримали 2 972 особи. Крім того, на майже 26,5 тис. крб було видано талони на безкоштовне харчування, профінансовано поховання 14 осіб на суму 980 крб, а 1 600 мешканцям міста розподілено 16 т картоплі (Кам'янські вісті, 1943b: 2).

Іноді джерелом матеріального забезпечення комітетів самодопомоги були земельні ділянки, які використовувалися для вирощування сільськогосподарської продукції. Вона могла використовуватися як для забезпечення соціальних закладів, так і для надання допомоги нужденним категоріям населення. Власне підсобне господарство площею 8 га, де вирощували картоплю, кукурудзу, соняшник, квасолю та інші сільськогосподарські культури, мав комітет самодопомоги в Кам'янському (Кам'янські вісті, 1943b: 2). Навесні 1943 р. для потреб комітету самодопомоги П'ятихатського району сільські управління засіяли зерновими культурами та городиною 25 га землі (П'ятихатська газета, 1943: 4). У Смілі районне управління виділило місцевому комітету самодопомоги 3,8 га землі для посіву ячменю, вівса, проса та посадки городини (Українські новини, 1943: 4).

Через діяльність місцевих комітетів самодопомоги окупаційна влада прагнула не лише розв'язувати соціальні проблеми, а й впливати на суспільні настрої. Ці структури використовувалися для поширення пропагандистських наративів, підтримки розпоряджень окупаційної адміністрації та формування лояльності населення до німецького режиму. У цьому контексті показовим є продовження створення нових комітетів самодопомоги навесні – влітку 1943 р., коли радянські війська вже розпочали активний наступ. За таких умов їх поява мала не лише практичне, а й пропагандистське значення, оскільки окупаційна влада прагнула продемонструвати турботу про місцеве населення та зберегти його прихильність.

Із цією метою соціальна допомога подекуди приурочувалася до нацистських пам'ятних дат. Подібні акції дозволяли поєднувати надання матеріальної підтримки з пропагандистською демонстрацією нібито піклування окупаційної влади про соціально незахищені категорії населення. Так, до дня народження Гітлера 20 квітня 1943 р. комітет самодопомоги в Дніпропетровську планував видати інвалідам першої та другої груп по 500 г пшона та 300 г солі (Дніпропетровська газета, 1943c: 4).

Подекуди місцеві комітети самодопомоги використовувалися окупаційною владою як інструмент пропаганди відправки населення на роботу до Німеччини. Комітет самодопомоги у Звенигородці серед своїх завдань, оприлюднених у місцевій газеті "Рідне слово", називав фінансову та господарську підтримку "старих і непрацездатних батьків, діти яких працюють в Німеччині" (Рідне слово, 1943: 3). Подібні заяви мали продемонструвати, що родини працівників у Райху не залишаються без опіки, а тому виконували не лише соціальну, а й пропагандистську функцію.

Отже, місцеві комітети самодопомоги в Райхскомісаріаті "Україна" були створені окупаційною владою як контрольована альтернатива ліквідованим організаціям Українського Червоного Хреста. Вони стали основою системи гуманітарної підтримки на окупованих територіях, надаючи фінансову та матеріальну допомогу нужденним, а також утримуючи окремі соціальні й медичні установи. Поряд із виконанням гуманітарних функцій комітети самодопомоги були інтегровані в систему окупаційного управління та перебували під контролем німецької адміністрації. Вони використовувалися для підтримки соціальної стабільності, забезпечення економічних потреб Райху та здійснення пропагандистського впливу. За окремими винятками основний тягар фінансування діяльності комітетів покладався на місцевих жителів. Водночас комітети самодопомоги стали важливими локальними механізмами гуманітарної підтримки населення в умовах нацистського окупаційного режиму.

Література:

Беркгоф, 2011 – *Беркгоф К.* Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 456 с.

Гадяцька газета, 1942 – Гадяцька газета (Гадяч). 1942. Ч. 69. 4 с.

Гайсинська газета, 1943 – Гайсинська газета (Гайсин). 1943. № 24. 4 с.

Голос, 1943a – Голос (Берлін). 1943. Ч. 26. 4 с.

Голос, 1943b – Голос (Берлін). 1943. Ч. 52. 4 с.

Голос, 1944 – Голос (Берлін). 1944. Ч. 13. 4 с.

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області. URL: https://dp.archives.gov.ua/images/stories/Pohmury_svitanok/55_2311_1_3_15.jpg (дата звернення: 18.03.2026).

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

Дзвін волі, 1942 – Дзвін волі (Біла Церква). 1942. Ч. 52. 2 с.

Дзвін волі, 1943 – Дзвін волі (Біла Церква). 1943. Ч. 18. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1942 – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1942. № 242. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1943a – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1943. № 18. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1943b – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1943. № 25. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1943c – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1943. № 33. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1943d – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1943. № 51. 4 с.

Дніпропетровська газета, 1943e – Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1943. № 52. 4 с.

Дударчук, 2022 – *Дударчук Л.* Культурні процеси на Берестейщині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Літопис Волині*. 2022. Ч. 27. С. 44–49. DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07

Дударчук, 2023a – *Дударчук Л. В.* Культурно-освітні процеси в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Дис. … д-фа філософії: 032 Історія та археологія. Луцьк, 2023. 279 с.

Дударчук, 2023b – *Дударчук Л.* Діяльність Українського допомогового комітету у Луцьку в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність. Збірник матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, м. Луцьк, 25 травня 2023 р.* Луцьк, 2023. С. 90–92.

Дунаєвецькі вісті, 1943 – Дунаєвецькі вісті (Дунаївці). 1943. Ч. 96. 4 с.

Звягельське слово, 1943 – Звягельське слово (Звягель). 1943. № 9. 4 с.

Золотоніські вісті, 1943 – Золотоніські вісті (Золотоноша). 1943. Ч. 21. 4 с.

Іванов, 2017 – *Іванов С. І.* Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.). Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Острог, 2017. 242 с.

Кам'янські вісті, 1943a – Кам'янські вісті (Кам'янське). 1943. Ч. 57. 2 с.

Кам'янські вісті, 1943b – Кам'янські вісті (Кам'янське). 1943. Ч. 92. 2 с.

Кицак, 2021 – *Кицак Б. В.* Нацистська окупаційна політика у сфері медичного обслуговування населення в Райхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.). Житомир: Бук-Друк, 2021. 192 с.

Лауер, 2010 – *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

Нова Шепетівщина, 1943 – Нова Шепетівщина (Шепетівка). 1943. № 36. 4 с.

Нове Запоріжжя, 1943a – Нове Запоріжжя (Запоріжжя). 1943. № 44. 4 с.

Нове Запоріжжя, 1943b – Нове Запоріжжя (Запоріжжя). 1943. № 67. 4 с.

Нове українське слово, 1943 – Нове українське слово (Київ). 1943. № 222. 4 с.

Новий час, 1943 – Новий час (Петриківка). 1943. № 36. 2 с.

Овручські вісті, 1943 – Овручські вісті (Овруч). 1943. № 3. 4 с.

П'ятихатська газета, 1943 – П'ятихатська газета (П'ятихатки). 1943. № 3. 4 с.

Павлоградська газета, 1943 – Павлоградська газета (Павлоград). 1943. № 4. 2 с.

Промінь, 1943a – Промінь (Нікополь). 1943. № 28. 4 с.

Промінь, 1943b – Промінь (Нікополь). 1943. № 37. 4 с.

Рідне слово, 1943 – Рідне слово (Звенигородка). 1943. № 48. 4 с.

Світлий промінь, 1943 – Світлий промінь (Антоніни). 1943. Ч. 58. 4 с.

Стельникович, 2013 – *Стельникович С.* Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць.* 2013. Вип. 73. С. 40–42.

Стельникович, 2015 – *Стельникович С. В.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.

Український голос, 1942 – Український голос (Луцьк). 1942. Ч. 43. 4 с.

Український голос, 1944 – Український голос (Луцьк). 1944. Ч. 1. 8 с.

Українські новини, 1943 – Українські новини (Сміла). 1943. № 43. 4 с.

Уракін, 2025 – *Уракін М. Г.* Колабораціонізм на території Житомирсько-Вінницького регіону у роки нацистської окупації, 1941–1944 рр. Дис. … д-фа філософії: 032 Історія та археологія. Київ, 2025. 266 с.

Урядові дунаєвецькі вісті, 1942a – Урядові дунаєвецькі вісті (Дунаївці). 1942. № 72. 4 с.

Урядові дунаєвецькі вісті, 1942b – Урядові дунаєвецькі вісті (Дунаївці). 1942. № 74. 4 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

Deutsche Ukraine-Zeitung, 1942 – Deutsche Ukraine-Zeitung (Luzk). 1942. № 178. 8 s.

References:

Berkhof, 2011 – *Berkhof, K.* (2011). Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu [Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule]. Kyiv: Krytyka. 456 s. [in Ukrainian].

Hadiatska hazeta, 1942 – Hadiatska hazeta [Hadiach Newspaper] (Hadiach). 1942. Ch. 69. 4 s. [in Ukrainian].

Haisynska hazeta, 1943 – Haisynska hazeta [Haisyn Newspaper] (Haisyn). 1943. № 24. 4 s. [in Ukrainian].

Holos, 1943a – Holos [Voice] (Berlin). 1943. Ch. 26. 4 s. [in Ukrainian].

Holos, 1943b – Holos [Voice] (Berlin). 1943. Ch. 52. 4 s. [in Ukrainian].

Holos, 1944 – Holos [Voice] (Berlin). 1944. Ch. 13. 4 s. [in Ukrainian].

DADO – Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk Oblast]. URL: https://dp.archives.gov.ua/images/stories/Pohmury_svitanok/55_2311_1_3_15.jpg (data zvernennia: 18.03.2026). [in Ukrainian].

DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Oblast]. [in Ukrainian].

Dzvin voli, 1942 – Dzvin voli [Bell of Freedom] (Bila Tserkva). 1942. Ch. 52. 2 s. [in Ukrainian].

Dzvin voli, 1943 – Dzvin voli [Bell of Freedom] (Bila Tserkva). 1943. Ch. 18. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1942 – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1942. № 242. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1943a – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1943. № 18. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1943b – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1943. № 25. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1943c – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1943. № 33. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1943d – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1943. № 51. 4 s. [in Ukrainian].

Dnipropetrovska hazeta, 1943e – Dnipropetrovska hazeta [Dnipropetrovsk Newspaper] (Dnipropetrovsk). 1943. № 52. 4 s. [in Ukrainian].

Dudarchuk, 2022 – *Dudarchuk, L.* (2022). Kulturni protsesy na Beresteishchyni v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Cultural Processes in the Brest Region under Nazi Occupation (1941–1944)]. *Litopys Volyni.* Ch. 27. S. 44–49. DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07 [in Ukrainian].

Dudarchuk, 2023a – *Dudarchuk, L.V.* (2023). Kulturno-osvitni protsesy v heneralnii okruzi "Volyn-Podillia" v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Cultural and Educational Processes in the Volhynia-Podolia General District during the Nazi Occupation (1941–1944)]. Dys. … d-fa filosofii: 032 Istoriia ta arkheolohiia. Lutsk. [in Ukrainian].

Dudarchuk, 2023b – *Dudarchuk, L.* (2023). Diialnist Ukrainskoho dopomohovoho komitetu u Lutsku v period natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [The Activities of the Ukrainian Relief Committee in Lutsk during the Nazi Occupation (1941–1944)]. *Ukraina u svitovomu prostori: mynule i suchasnist. Zbirnyk materialiv II Vseukr. nauk.-prakt. konf. studentiv ta aspirantiv, m. Lutsk, 25 travnia 2023 r. Lutsk.* S. 90–92. [in Ukrainian].

Dunaievetski visti, 1943 – Dunaievetski visti [Dunaivtsi News] (Dunaivtsi). 1943. Ch. 96. 4 s. [in Ukrainian].

Zviahelske slovo, 1943 – Zviahelske slovo [Zviahel Word] (Zviahel). 1943. № 9. 4 s. [in Ukrainian].

Zolotoniski visti, 1943 – Zolotoniski visti [Zolotonosha News] (Zolotonosha). 1943. Ch. 21. 4 s. [in Ukrainian].

Ivanov, 2017 – *Ivanov S.I.,* (2017). Stanovyshche naselennia Volyni v period nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [The Situation of the Population in Volhynia during the German Occupation (1941–1944)]. Dys. … kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Ostroh. 242 s. [in Ukrainian].

Kamianski visti, 1943a – Kamianski visti [Kamianske News] (Kamianske). 1943. Ch. 57. 2 s. [in Ukrainian].

Kamianski visti, 1943b – Kamianski visti [Kamianske News] (Kamianske). 1943. Ch. 92. 2 s. [in Ukrainian].

Kytsak, 2021 – *Kytsak, B.V.* (2021). Natsystska okupatsiina polityka u sferi medychnoho obsluhovuvannia naselennia v Raikhskomisariati "Ukraina" (1941–1944 rr.) [Nazi Occupation Policy in the Sphere of Medical Care for the Population in Reichskommissariat Ukraine (1941–1944)]. Zhytomyr: Buk-Druk. 192 s. [in Ukrainian].

Lauer, 2010 – *Lauer, V.* (2010). Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini [Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine]. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu. 368 s. [in Ukrainian].

Nova Shepetivshchyna, 1943 – Nova Shepetivshchyna [New Shepetivka Region] (Shepetivka). 1943. № 36. 4 s. [in Ukrainian].

Nove Zaporizhzhia, 1943a – Nove Zaporizhzhia [New Zaporizhzhia] (Zaporizhzhia). 1943. № 44. 4 s. [in Ukrainian].

Nove Zaporizhzhia, 1943b – Nove Zaporizhzhia [New Zaporizhzhia] (Zaporizhzhia). 1943. № 67. 4 s. [in Ukrainian].

Nove ukrainske slovo, 1943 – Nove ukrainske slovo [New Ukrainian Word] (Kyiv). 1943. № 222. 4 s. [in Ukrainian].

Novyi chas, 1943 – Novyi chas [New Time] (Petrykivka). 1943. № 36. 2 s. [in Ukrainian].

Ovruchski visti, 1943 – Ovruchski visti [Ovruch News] (Ovruch). 1943. № 3. 4 s. [in Ukrainian].

Piatykhatska hazeta, 1943 – Piatykhatska hazeta [Pyatykhatky Newspaper] (Piatykhatky). 1943. № 3. 4 s. [in Ukrainian].

Pavlohradska hazeta, 1943 – Pavlohradska hazeta [Pavlohrad Newspaper] (Pavlohrad). 1943. № 4. 2 s. [in Ukrainian].

Promin, 1943a – Promin [Ray] (Nikopol). 1943. № 28. 4 s. [in Ukrainian].

Promin, 1943b – Promin [Ray] (Nikopol). 1943. № 37. 4 s. [in Ukrainian].

Ridne slovo, 1943 – Ridne slovo [Native Word] (Zvenyhorodka). 1943. № 48. 4 s. [in Ukrainian].

Svitlyi promin, 1943 – Svitlyi promin [Bright Ray] (Antoniny). 1943. Ch. 58. 4 s. [in Ukrainian].

Stelnykovych, 2013 – *Stelnykovych, S.* (2013). Sotsialnyi zakhyst naselennia na Zhytomyrshchyni u period natsystskoi okupatsii [Social Protection of the Population in the Zhytomyr Region during the Nazi Occupation]. *Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 73. S. 40–42. [in Ukrainian].

Stelnykovych, 2015 – *Stelnykovych, S.V.* (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [The Zhytomyr and Vinnytsia Region in the Conditions of the Nazi Occupation (1941–1944)]. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok. 592 s. [in Ukrainian].

Ukrainskyi holos, 1942 – Ukrainskyi holos [Ukrainian Voice] (Lutsk). 1942. Ch. 43. 4 s. [in Ukrainian].

Ukrainskyi holos, 1944 – Ukrainskyi holos [Ukrainian Voice] (Lutsk). 1944. Ch. 1. 8 s. [in Ukrainian].

Ukrainski novyny, 1943 – Ukrainski novyny [Ukrainian News] (Smila). 1943. № 43. 4 s. [in Ukrainian].

Urakin, 2025 – *Urakin, M.H.* (2025). Kolaboratsionizm na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu u roky natsystskoi okupatsii, 1941–1944 rr. [Collaborationism in the Zhytomyr–Vinnytsia Region during the Nazi Occupation, 1941–1944]. Dys. … d-fa filosofii: 032 Istoriia ta arkheolohiia. Kyiv. 266 s. [in Ukrainian].

Uriadovi dunaievetski visti, 1942a – Uriadovi dunaievetski visti [Government Dunaivtsi News] (Dunaivtsi). 1942. № 72. 4 s. [in Ukrainian].

Uriadovi dunaievetski visti, 1942b – Uriadovi dunaievetski visti [Government Dunaivtsi News] (Dunaivtsi). 1942. № 74. 4 s. [in Ukrainian].

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [In Russian].

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. [In Russian].

Deutsche Ukraine-Zeitung, 1942 – Deutsche Ukraine-Zeitung (Luzk). 1942. № 178. 8 s. [In German].

*Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Автор також повідомляє, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 21.01.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 12.04.2026
Прийнято до друку 20.04.2026
Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 21.01.2026
Received in rceived form 12.04.2026
Accepted for publication 20.04.2026
Published online 22.06.2026

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

LYUDMILA I. ROZHKOVA[1], NATALIA M. KUZMENKO[2]
[1, 2]Sumy National Agrarian University (Sumy, Ukraine)
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9994-0961
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6728-240X

ACTIVITIES OF THE SUMY SOCIETY "MEMORIAL" IN RESPECT OF HONORING THE MEMORY OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION

Abstract. *The purpose of the article. The authors of this article set out to analyze the activities of the Sumy Memorial Society in preserving the memory of the political repressions of the communist totalitarian regime. The research methodology. In the process of research, the authors used general and special methods of historical research. In particular, the principle of historicism made it possible to consider the activities of the Memorial Society in accordance with specific historical circumstances, in their interrelationship.*

The use of the chronological method allowed us to present the material in chronological sequence, the periodization method made it possible to identify changes in the activities of the public organization and establish the moments of these changes. The method of objectivity was used to analyze the facts related to the activities of the Memorial Society, the method of the social approach allowed us to consider the activities of the society taking into account the interests of various social groups.

The retrospective method helped to restore the details of the biographies of the repressed according to the identified typical features. The use of the generalization method made it possible to systematize information about the activities of "Memorial", identify trends and patterns, and outline the prospects for the further development of the society. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis and periodization of the activities of the Sumy society "Memorial". The contribution of the organization "Memorial" to the study, collection, systematization of materials about residents of Sumy region - victims of political repressions, search for information about the repressed, historical and educational activities, preparation of the regional volume of the scientific and documentary publication "Rehabilitated by History. Sumy Region", participation in memorial events. Based on the memories of the repressed, certain aspects of the daily life of political prisoners in the Gulag system were reconstructed. In order to achieve the set goal, we used documents stored in the State Archives of Sumy Region (fund 7710, collection of documents of public organizations, associations and political parties), publications in local periodicals, and for the first time, documents located in the archives of the Sumy Memorial Society were brought into scientific circulation.

Conclusions. Established in 1989, the Sumy society "Memorial", overcoming resistance from the communist authorities, launched systematic research, educational and human rights activities. It contributed to the condemnation of the crimes of the totalitarian communist regime, the restoration of historical justice and the rehabilitation of the repressed. The result of the ascetic work of the Sumy Society was the formation of a collection of documents, which includes information about the repressed, memories, and photo documents. The materials about the repressed collected by the "Memorial" were used in the preparation of the regional house "Rehabilitated by History. Sumy Region". On the initiative of the "Memorial" in Sumy, a monument was erected in honor of the victims of political repressions of the communist totalitarian regime. Members of the Society participate in the work of the regional rehabilitation commission and public events dedicated to honoring the memory of the victims of political repressions.

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

***Keywords**: perestroika, informal organizations, Memorial Society, Sumy, political repressions, memories, memory.*

Citation. Rozhkova, L.I., Kuzmenko, N.M. (2026). Activities of the Sumy society "Memorial" in respect of honoring the memory of victims of political repression. *Sumy Historical and Archival Journal. X*LVI, 59-70. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

РОЖКОВА Л.І.[1], КУЗЬМЕНКО Н.М.[2]
[1, 2]Сумський національний аграрний університет (Суми, Україна)
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9994-0961
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6728-240X

ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО ТОВАРИСТВА "МЕМОРІАЛ" ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

***Анотація.** Авторки даної статті ставлять за мету проаналізувати діяльність Сумського товариства "Меморіал" щодо збереження пам'яті про політичні репресії комуністичного тоталітарного режиму. Методологія дослідження. У процесі дослідження були використані загальні та спеціальні методи історичного дослідження. Зокрема, принцип історизму дав змогу розглянути діяльність товариства "Меморіал" відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Використання хронологічного методу дозволило викласти матеріал у хронологічній послідовності, метод періодизації дав можливість виявити зміни у діяльності громадської організації і встановити моменти цих змін. Метод об'єктивності був застосований для аналізу фактів, пов'язаних з діяльністю товариства "Меморіал", метод соціального підходу дозволив розглянути діяльність товариства з урахуванням інтересів різних соціальних груп. Ретроспективний метод допоміг відновити деталі біографій репресованих за виявленими типовими ознаками. Використання методу узагальнення дало змогу систематизувати інформацію про діяльність "Меморіалу", виявити тенденції та закономірності, накреслити перспективи подальшого розвитку товариства. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі та періодизації діяльності Сумського товариства "Меморіал". Зазначено вклад організації "Меморіал" у вивчення, збирання, систематизацію матеріалів про мешканців Сумщини – жертв політичних репресій, пошук інформації про репресованих, історико-просвітницьку діяльність, підготовку обласного тому науково-документального видання "Реабілітовані історією. Сумська область", участь у меморіальних заходах. На основі спогадів репресованих реконструйовано окремі аспекти повсякдення політичних в'язнів у системі ГУЛАГу. З метою досягнення поставленої мети нами використані документи, які зберігаються у Державному архіві Сумської області (фонд–7710, колекція документів громадських організацій, об'єднань і політичних партій), публікації у місцевих періодичних виданнях, а також уперше до наукового обігу залучено документи, що знаходяться в архіві Сумського товариства "Меморіал".*

Висновки. Створене 1989 р. сумське товариство "Меморіал", долаючи опір з боку компартійної влади, розгорнуло системну дослідницьку, просвітницьку та правозахисну діяльність. Вона сприяла засудженню злочинів тоталітарного комуністичного режиму, відновленню історичної справедливості та реабілітації репресованих. Результатом подвижницької роботи Сумського товариства стало формування колекції документів, яка включає відомості про репресованих, спогади, фотодокументи. Зібрані "Меморіалом" матеріали про репресованих використовувалися при підготовці обласного дому "Реабілітовані історією. Сумська область". З ініціативи "Меморіалу" в Сумах було встановлено пам'ятний знак, згодом – споруджено пам'ятник на честь жертв політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму. Члени товариства беруть участь у роботі регіональної комісії з реабілітації, публічних заходах, присвячених вшануванню пам'яті жертв політичних репресій.

Ключові слова: *перебудова, неформальні організації, товариство "Меморіал", Суми, політичні репресії, спогади, пам'ять.*

Цитування. Рожкова, Л.І., Кузьменко, Н.М. (2026). Діяльність Сумського товариства "Меморіал" щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій. *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 59-70. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

В умовах російсько-української війни на окупованих Російською Федерацією територіях України відбуваються масові злочини проти цивільного населення, здійснюються переслідування і розправи над громадськими активістами, знищується українська ідентичність. Характерно, що у РФ організація "Меморіал", незважаючи на міжнародне визнання (Нобелівська премія 2022 р.), оголошена "іноземним агентом" і юридично заборонена. Для України історична пам'ять, зокрема, пам'ять про політичні репресії комуністичного режиму, є важливим чинником захисту ідентичності та питанням національної безпеки. У такому контексті аналіз діяльності українського "Меморіалу", визначення його ролі у формуванні та реалізації політики пам'яті, зокрема і в локальному вимірі, сприятиме глибшому усвідомленню минулого, засудженню тоталітарних практик і недопущенню їх повернення в майбутньому.

Метою даної статті є проаналізувати діяльність Сумського товариства "Меморіал" щодо збереження пам'яті про політичні репресії комуністичного тоталітарного режиму. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань: розкрити передумови створення та процесу формування Сумського товариства "Меморіал"; висвітлити обставин протистояння "Меморіалу" з органами компартійно-державної влади наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років; проаналізувати установчі документи: програму, статут організації; охарактеризувати лідерів та активістів товариства; розглянути основні напрями діяльності "Меморіалу" на Сумщині; протягом усього періоду його існування; визначити здобутки та проблеми у діяльності товариства; зробити висновок про роль "Меморіалу" у поширенні знань про політичні репресії комуністичного режиму та вшануванні пам'яті їх жертв.

Діяльність неформальних об'єднань знайшла висвітлення у працях, присвячених процесам перебудови в Україні (Гарань, 1993; Бойко, 2002; Бажан, 2010: 68-77). Трансформаційні процеси на Сумщині у зазначений період висвітлено у дисертаційному дослідженні Б. Філатова (Філатов, 2020) та окремих статті цього автора (Філатов, 2018: 68-71). Значну увагу автор приділив протистоянню між неформальними організаціями та місцевими владними структурами. Окремі аспекти діяльності Сумського товариства "Меморіал" розглядала одна із авторок даної статті (Рожкова, 2021: 353-358). Важливе значення для дослідження теми мають опубліковані джерела, зокрема, двохтомний збірник документів і матеріалів "Інакодумство на Сумщині". Перший том зазначеного видання, опублікований 2012 р., вміщує резолюцію установчої конференції Сумського добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал", а також документи, які характеризують протистояння обкому КПУ місцевим неформальним об'єднанням (Інакодумство на Сумщині, 2012: 209-246). Лідери "Меморіалу" та інших самодіяльних організацій в офіційних документах охарактеризовані як "екстремістські, антисоціалістичні елементи", а діяльність очолюваних ними організацій – як "негативні явища". У першому томі видання опубліковано документи, які дають уявлення про засоби, до яких вдавалися члени "Меморіалу" в умовах ретельного контролю з боку партійних та силових органів. У вступній статті упорядники акцентують увагу на опозиційності неформальних організацій, зокрема, "Меморіалу", до правлячої компартії та характеризують їх лідерів як "людей з прагматичною жагою влади, політичної діяльності" (Інакодумство на

Сумщині, 2012: 18). 2025 р. вийшов друком другий том збірника. Тут вміщено фотокопії газети "Движение" – періодичного друкованого органу сумських неформальних об'єднань (Інакодумство на Сумщині, 2025:212).

Відзначаючи здобутки інших авторів, слід зауважити, що в історіографії бракує як комплексного аналізу діяльності товариства "Меморіал", так і висвітлення діяльності організації у локальному вимірі. Автори проаналізованих вище праць основну увагу зосереджували на утворенні неформальних організацій у період перебудови, тим часом, як діяльність "Меморіалу" протягом 1990-х – початку 2000-х років практично не досліджувалася. Недостатньо вивчені такі аспекти проблеми, як біографії активістів Сумського "Меморіалу", зусилля щодо збереження пам'яті про політичні репресії та вшанування їх жертв.

Суспільно-політичні реформи в СРСР, розпочаті у середині 1980-х років під гаслами "перебудови", призвели до підвищення громадянської активності як у союзному центрі, так і в республіках. Поширення гласності, зняття заборон на висвітлення раніше замовчуваних подій, зумовили зростання інтересу до історичного минулого радянської епохи. У 1987-1988 рр. з ініціативи групи діячів культури, а також відомого вченого та правозахисника Андрія Сахарова, спершу у Москві, а згодом – в багатьох містах СРСР почали створюватися ініціативні групи "Меморіал". Суми, порівняно з Києвом та Львовом, не були центром дисидентського руху в радянській Україні, однак і тут жили та діяли інакодумці, які у різний спосіб протистояли авторитаризму. У другій половині 1980-х роках в Сумах та області почали виникати неформальні організації та групи: культурно-просвітницьке товариство "Спадщина", Товариство української мови ім. Т. Шевченка, "Зелений світ" та інші (Інакодумство на Сумщині, 2012: 235-236).

Сумські активісти підтримали ініціативу Андрія Сахарова щодо створення місцевих організацій товариства "Меморіал". На початку 1989 р. у Москві відбулася зустріч, під час якої Олена Сенченко, Павло Головченко, Володимир Майборода, передали А.Сахарову список членів Сумської організації, а також заяву до Верховного Суду СРСР про притягнення КПРС до кримінальної відповідальності за численні злочини, скоєні у період існування комуністичного тоталітарного режиму (Криганова, 2009: 2). У зустрічі взяв участь культурний діяч Лесь Танюк.

На початку березня 1989 р. у Києві відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал", яка на федеративних засадах увійшла до Всесоюзного "Меморіалу" (Гарань, 1993:35). Утворення республіканської організації стало значною подією у суспільно-політичному житті України, почали створюватися місцеві організації.

Виходячи з історичних умов, суспільно-політичної ситуації в Сумській області, завдань організації, авторки виокремлюють кілька періодів у діяльності Сумського товариства "Меморіал". Перший період, з 1989 до 1992 року – період створення, організаційного оформлення товариства, позиціонування "Меморіалу" як об'єднання, яке підтримує політику перебудови і протистоїть місцевим владним структурам, що намагаються контролювати діяльність неформальних організацій.

Ініціаторами створення громадської організації "Меморіал" у Сумах виступили члени спілки архітекторів на чолі з головним архітектором міста Юрієм Кобиляковим, спілки письменників та журналістів УРСР, співробітники відділення Українського фонду культури, міської бібліотеки ім. Т.Г. Шевченка та обласного краєзнавчого музею, викладачі. 5 березня 1989 року ініціативна група спільно з учасниками екологічного руху провела в центрі Сум пам'ятну акцію з нагоди річниці смерті Й. Сталіна. Учасники зібрання розповсюджували листівки, де викривався сталінізм, роз'яснювали мету створення Народного Руху України за перебудову, а також проводили збір підписів громадян щодо

вирішення нагальних суспільно-політичних та екологічних проблем. У листівці, йшлося про те, що сталінізм як метод управління глибоко вкоренився і справляє вплив на політичну свідомість керівників держави донині. "Злочини сталінізму величезні, він загубив понад 30 мільйонів людей… Ми відповідальні за майбутнє країни і маємо зробити все, аби сталінізм не повторився" (Інакодумство, 2012: 222-223).

У червні 1989 р. за участі 80 делегатів в обласному центрі відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал". Конференція ухвалила резолюцію та статут організації, основною метою якої було визначено ліквідацію наслідків тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя, утвердження демократії, відродження гуманізму, відновлення історичної справедливості щодо жертв політичних репресій. Основні завдання Товариства полягали у збереженні й увічненні пам'яті про жертви репресій; наданні допомоги репресованим та їх сім'ям, захисті інтересів репресованих у державних та громадських організаціях; сприянні у виконанні державних рішень з відшкодування заподіяних репресованим збитків; поширенні історичної правди про злочини тоталітаризму; активній участі в демократичних перетвореннях та розбудові незалежної Української держави (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.5: 1-2)

Зазначимо, що окремі ініціативи, задекларовані "Меморіалом" під час установчої конференції, згодом набули законодавчого оформлення і практичної реалізації. У резолюції конференції наголошувалося, зокрема, на необхідності "…ліквідувати топоніми з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій" (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.5: 1-2). Зауважимо, що на той час – 1989 рік, коли зберігалася монополія на владу з боку компартії, дана пропозиція свідчила про неприховану опозиційність "Меморіалу" до компартії, що все ще зберігала монополію на владу. Лише протягом 2006-2013 рр. в Сумах були повернуті історичні назви кільком вулицям – Воскресенській, Іллінській, Троїцькій та іншим (Артюх, 2022). Керівним органам Товариства доручалося створити секцію з дослідження так званих "білих плям історії" (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр. 4:2). Делегати конференції обрали координаційну раду у складі одинадцяти осіб та трьох співголів товариства "Меморіал": педагога Володимира Майбороду, викладачів Сумської філії Харківського політехнічного інституту історика Леоніда Мордовця та філософа Ірину Предборську. Секретарем обрали Емму Новобранцеву. У подальшому сумське товариство очолювали Алла Криганова, Катерина Білолюбська. Було сформовано дві секції товариства: історико-просвітницьку у складі тридцяти осіб та секцію реабілітації репресованих, що налічувала тридцять шість осіб (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.4:9).

З перших кроків своєї діяльності організація зустріла серйозний опір з боку органів влади за критику комуністичної партії. У документах Сумського міськкому КПУ "Меморіал" був названий "екстремістською та антисоціалістичною" (Інакодумство, 2012: 234–235). Через бюрократичні перепони товариству не вдалося відкрити свій рахунок у банку, організація не мала власного приміщення. На вулиці Фрунзе, 14 було створено штаб організації, який розпочав роботу зі збору інформації про сумчан і мешканців області – колишніх в'язнів сталінського ГУЛАГу. Усі заходи відбувалися, як правило, у приміщенні міської бібліотеки ім. Т. Шевченка та її філіях.

Конфронтація між неформальними громадськими організаціями та органами влади набувала досить серйозних форм. Так, великий резонанс у Сумах на початку жовтня 1989 р. викликало голодування перед приміщенням обкому компартії співголови "Меморіалу" Володимира Майбороди та робітника Олега Тарасенка. Причиною стала відмова міськвиконкому на проведення чергового мітингу неформалів.

Незважаючи на опір з боку органів компартійно-радянської влади, організація продовжувала свою діяльність, співпрацювала з іншими громадськими об'єднаннями – Сумським союзом сприяння перебудові, організаціями "Просвіта", "Зелений світ" тощо. У листопаді 1989 р. В. Майборода організував випуск газети "Движение" – органу сумських неформальних організацій на підтримку перебудови. У кожному номері з'являлися матеріали, підготовлені активістами товариства "Меморіал".

З ініціативи "Меморіалу" у 1990 р. поблизу Центрального міського кладовища – місця масових розстрілів наприкінці 1930-х років, було встановлено пам'ятний знак жертвам репресій. Це згуртувало усі демократичні сили обласного центру. Під час заходів, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, відбувалися зустрічі репресованих з молоддю, влаштовувалися виставки документів. Зокрема, у сквері ім. Т. Шевченка була організована виставка "Сумчани – жертви репресій", проведено музичний фестиваль "Воскресла пісня": виконувалися пісні, лунали спогади репресованих, їх рідних і близьких (Бабинець, 1992: 2).

У квітні 1991 р. сумська делегація взяла участь у Всеукраїнській конференції "Меморіалу", рішенням якої український "Меморіал" став самостійною організацією, правління очолили Лесь Танюк, Володимир Маняк, Владлен Кузнецов. Організації було присвоєно ім'я українського поета Василя Стуса, політичного в'язня, який загинув 1985 р. у мордовських таборах, а також затверджено прапор "Меморіалу": на білому фоні терновий вінець з двома літерами "УМ" – Український Меморіал. На час створення Сумське товариство "Меморіал" об'єднувало близько ста осіб. Міська організація фактично представляла всю область. Робота на місцях відбувалася через товариство репресованих (увійшло до складу "Меморіалу" на правах колективного члена на початку 1990 р.). Було сформовано дві секції: історико-просвітницьку та реабілітації. З ухваленням у квітні 1991 р. Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій" члени товариства на громадських засадах долучилися до роботи комісій з реабілітації, які були створені при облвиконкомі та в районах області.

Після проголошення незалежності України та ухвалення 1992 р. Закону України "Про об'єднання громадян" (втратив чинність з січня 2013 р. у зв'язку з прийняттям нового Закону України "Про громадські об'єднання") розпочався другий період функціонування Сумського товариства "Меморіал", позначений найбільшою активністю. Основу організації склали колишні політв'язні Борис Блінер, Марія Ярова, Дмитро Моїсеєнко, подружжя Пащишинських, члени родин репресованих Емма Новобранцева (понад 20 років працювала беззмінним секретарем Товариства), Ігор Єлфімов, Алла Криганова, Дмитро Ракітін.

Протягом 1990-х – початку 2000-х років діяльність організації здійснювалася за пошуковим та історико-просвітницьким напрямами. Завдяки "Меморіалу" суспільство дізнавалося про жертв сталінського терору – діячів культури та мистецтва, зокрема, уродженців Сумщини письменників Миколу Хвильового, Остапа Вишню, Якова Мамонтова, художника, засновника Сумського краєзнавчого та художнього музею Ніканора Онацького, архітектора Федора Ернста, археолога Миколу Макаренка.

У 1990-х роках організація "Меморіал" набула міжнародного статусу. У багатьох країнах, колишніх республіках СРСР існували товариства, діяльність яких була спрямована на збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими. У вересні 1994 р. делегація Сумського товариства "Меморіал" взяла участь у Міжнародній конференції історико-просвітницького, благодійного, правозахисного товариства "Меморіал". У роботі конференції взяли участь делегації з Польщі, США, Казахстану, Білорусі та інших країн. Були розглянуті проблеми у діяльності організації, заслухані доповіді "Меморіал" і проблеми реабілітації", "Українське та російське законодавство про реабілітацію жертв

політичних репресій", "Меморіал" і органи влади", "Меморіал" та національні і соціальні конфлікти". Особливий інтерес делегатів викликав виступ заступника генерального прокурора Польської держави Станіслава Снежко про спільну пошукову роботу харківської та польської організацій "Меморіал" щодо розкриття злочинів комуністичного режиму у знищенні польських офіцерів у 1941 р. у районі Харківського лісопарку. Значний інтерес в учасників конференції викликали виступи представників "Меморіалу" у Казахстані та республіці Комі. З доповіддю про діяльність Сумської організації виступила голова товариства Алла Криганова (Салманова, 1994: 2).

На основі вивчення документів Державного архіву Сумської області та архіву обласного управління Служби Безпеки України членами організації був складений "Мартиролог" (книга реєстрації репресованих), який вміщує дані про 611 осіб: дата та місце народження, національність, місце роботи або служби, дата арешту та винесення вироку, міра покарання, чи був реабілітований. Інформацію про репресованих сумчан конкретизовано за окремими галузями, підприємствами, закладами: "Завод ім. Фрунзе" (58 осіб), "Цукровий завод" (21 особа), "Суконна фабрика" (23 особи), "Залізниця" (15 осіб), "Торгівля" (17 осіб), "Медпрацівники" (15 осіб), "Вчителі шкіл, викладачі пединституту, артучилища та інших навчальних закладів" (39 осіб), "Сумський міськвиконком та облвиконком" (23 особи), "Директори підприємств" (9 осіб), "Червона Армія" (36 осіб), "Культові служителі" (12 осіб). Окремо складено список репресованих євреїв (65 осіб). Щонайменше кілька осіб з цього списку згадувалися у звіті заступника начальника УНКВС у Харківській області Л.Й. Рейхмана наркому внутрішніх справ І.М. Леплевському про оперативно-слідчу роботу станом на 10 січня 1938 р.: "У Сумах викрито сіоністську організацію. Учасники проводили націоналістичну пропаганду у середовищі єврейських трудящих… Систематично відправляли до Палестини листи про становище євреїв в СРСР. Організація орієнтувалася на інтервенцію, повалення радянської влади" (Великий терор в Україні, 2010: 309).

Як відомо, найбільшою масовою операцією "Великого терору" стала операція за таємним наказом НКВС №00447 "Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів" від 30 липня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ М. Єжова (Великий терор в Україні, 2010: 72-73). Після виходу наказу маховик репресій було запущено на повні оберти, захоплюючи різні суспільні верстви. Окрім основної соціальної групи, проти якої спрямовувалися репресії – селян, арештам були піддані також інші категорії. Ознайомлення з сумським "Мартирологом" дозволяє зробити висновок про те, що більшість вироків "ВМП" (вища міра покарання) було винесено позасудовими органами (так званими "трійками") в 1937-1938 рр., розстрілювали засуджених у Харкові та Сумах.

На "карті ГУЛАГу" позначені місця, про які згадували сумчани. За підрахунками "Меморіалу", мешканці області відбували покарання у 44 таборах Ухтпечлаг, Воркутлаг (Республіка Комі), Сиблаг (Західний та Східний Сибір), Карлаг (Казахстан), і, звичайно ж, Колима (Севостлаг).

Ще одним напрямом діяльності сумського "Меморіалу" був пошук інформації про репресованих сумчан і мешканців області. Зокрема, товариство зверталося із запитом до МВС Узбецької РСР щодо Генріха Варшавяка, інструктора сумської суконної фабрики, заарештованого 1937 р. і звинуваченого у "контрреволюційній діяльності". Незважаючи на те, що обвинувальний висновок не містив жодних питомих аргументів, Г. Варшавяк був засуджений на десять років до ув'язнення, з якого не повернувся. Незважаючи на реабілітацію 1958 р., про долю репресованого родину не повідомили. Лише 1991 р. Єлизавета Варшавяк за участю "Меморіалу" намагалася дізнатися про долю батька. Згідно з отриманою від МВС Узбецької РСР відповіддю, смерть Г. Варшавяка у таборі 1944 р.

не підтвердилися. За ініціативи єврейської громади Сум у рамках проєкту "Остання адреса" в листопаді 2023 р. була встановлена пам'ятна табличка за місцем проживання Г. Варшавяка (Приймач, 2024: 52).

Колишні політв'язні і члени їх родин ділились цінними особистими документами та спогадами. Зокрема, Емма Новобранцева залишила спогади про свого батька, Василя Новобранцева. Він народився 1907 р. у Сумах в родині кустаря. Здобув середню технічну освіту, працював слюсарем на машинобудівному заводі. Василь Тимофійович мав хист організатора, брав активну участь у створенні спортивних товариств та виставах самодіяльного театру "Синя блуза", писав вірші. Згодом був направлений на навчання до військової школи червоних старшин, з 1929 р. по квітень 1937 р. служив у лавах Червоної Армії, був заступником командира 223 стрілецького полку 75 стрілецької дивізії, яка базувалася у м. Пирятин. Під час проведення політзаняття старшого лейтенанта В. Новобранцева було заарештовано, у квітні 1937 р. військовим трибуналом засуджено, як "ворога народу" за ст. 54[10] ("антирадянська пропаганда та агітація") до позбавлення волі на шість років. Покарання відбував на Колимі, де загинув 1942 р. Посмертно реабілітований 1961 р. В архіві "Меморіалу" зберігаються фотодокументи родини Новобранцевих, літературні твори репресованого командира. У 1989 р. до сумського "Меморіалу" доєднався Дмитро Ракітін. Уродженець Тростянецького району, з раннього дитинства виявляв літературні та мистецькі здібності. Під час навчання у сьомому класі був заарештований за вірш про голодомор 1930-х років і засуджений Харківським військовим трибуналом за статею 54. Під час заслання працював на будівництві залізниці у Нижньоамурському районі (територія Хабаровського краю РФ). Після реабілітації у 1950-х роках повернувся на Батьківщину, здобув освіту, працював вчителем. В архіві – товариства "Меморіал" зберігається виконаний у 1990-х роках малюнок Дмитра Ракітіна, що зображує табір ГУЛАГу: господарські будівлі, бараки для засуджених, місця їх праці. Згадуються інші уродженці Сумщини, також позначено місце, де Дмитро Ракітін 1937 р. зустрівся з заарештованим авіаконструктором Андрієм Туполєвим.

Серед членів "Меморіалу" були уродженці інших областей та республік, на Сумщині вони опинилися внаслідок "поразки у правах" та заборони повертатися на батьківщину. Зокрема, Григорій Пащишинський народився у 1912 р. у Львові, був сиротою, змалку працював у наймах, на будівництві. У 1943 р. вступив в Українську Повстанську Армію. У 1945 р. був заарештований та засуджений військовим трибуналом у м. Луцьку до двадцяти років виправних робіт та п'яти років "позбавлення прав". Покарання відбував у Воркуті, працював у шахті, отримав каліцтво. У 1955 р. справу Г. Пащишинського було переглянуто, Григорія Васильовича звільнили. Перебуваючи на вільному поселенні, одружився з Ганною Коритник. Уродженка Івано-Франківщини, Г. Коритник, також під час нацистської окупації перебувала у лавах УПА. Заарештована за доносом у 1948 р., під час допитів зазнала катувань. Засуджена до двадцяти п'яти років позбавлення волі, відправлена до Воркути, 24 березня 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР справу Г. Коритник було переглянуто, Ганну Михайлівну звільнено. 1962 р. подружжя переїхало до Сум, працювали на підприємствах міста. Григорій Васильович та Ганна Михайлівна одними із перших вступили до товариства "Меморіал", проводили просвітницьку роботу у навчальних закладах. За "зв'язок з бандерівцями" також була засуджена у 1949 р. уродженка Рівненщини 18-річна Ганна Сулим (Цвар). Вирок – 25 років позбавлення волі, – відбувала у таборах "Норильлага". Після перегляду справи у 1956 р. була звільнена, а 16 липня 1975 р. – реабілітована рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР.

Легендарною постаттю на Лебединщині був священик Іван Дмитрович Приходько (1900-1997 рр.). Здобувши вищу богословську освіту, мав енциклопедичні знання і покликання педагога. Вчителював у селі Битиця. У перше був заарештований у 1923 р.

та звинувачений, за власними спогадами, у "неправильних методах роботи, за непокірність та непідкорення відділу освіти…". У подальшому заарештовувався владою ще п'ять разів (Оліцький, 2018: 18) Покарання відбував у Норильську. У 1954 р. був реабілітований і повернувся на Батьківщину. Наприкінці 1980-х – у 1990-х роках долучився до відновлення зруйнованих храмів Сумщини. Заощадження власної родини та пожертви громадян вкладав у відбудову церков, за його сприяння було відроджено 12 храмів. Отець Іван вступив до Сумського "Меморіалу" і, як згадувала Е. Новобранцева, "був нашим духовним наставником".

Цінним особовим документом, що характеризує атмосферу повсякдення політв'язнів ГУЛАГу, є спогади сумчанина Бориса Блінера (1914-1993). Народився він у Білорусії, навчався в єврейській школі, згодом вступив до Мінського юридичного інституту, однак, навчання виявилося нетривалим. Про обставини арешту згадував, що коли навчався на першому курсі, студентська група була дружня, весела. Часто збиралися у гуртожитку, сперечались, жартували. Хтось придумав гру – конкурс на найкоротший та найдотепніший анекдот. Рік був 1936, анекдоти сипалися різноманітні. Борис видав: "Що таке МТС?... – могила товариша Сталіна". Вже наступного вечора Б. Блінера було заарештовано НКВС. Спецколегія Верховного Суду БРСР звинуватила в антирадянській пропаганді та агітації, засуджений до семи років позбавлення волі і п'яти років "поразки в правах". Відбував покарання на Колимі, працював на копальнях, будівництві доріг. Наслідком праці на колимських морозах стала ампутація відморожених пальців обох рук. У таборі Б. Блінер познайомився з політв'язнями – сумчанами Леонідом Бовою, Павлом Скринником та іншими, тому після десятирічки "морозного пекла", У 1947 р. прибув до Сум, у 1963 р. реабілітований. Б. Блінер брав активну участь у роботі Сумського товариства "Меморіал" – виступав на телебаченні, писав статті та нариси для преси, відгукнувся на пропозицію О. Солженіцина щодо участі репресованих у доповненні та уточненні фактів, викладених у праці "Архіпелаг ГУЛАГ". Залишив спогади "Дорога туди", "Дати і зустрічі", "Дорога назад". Рукопис, що зберігається в архіві сумського "Меморіалу", вміщує детальний опис повсякдення політв'язнів, а також стислі відомості про "цікавих людей", з якими автора звела доля.

Члени сумського "Меморіалу" підтримували зв'язки з робочою групою обласного тому науково-документального видання "Реабілітовані історією. Сумська область" і взяли участь у підготовці нарисів. У першій книзі видання, опублікованій у 2005 р., було вміщено фрагмент спогадів Бориса Блінера "Морозне пекло" про його колимське заслання, нариси Алли Криганової "Постріл у спину" про заступника командира роти старшого лейтенанта Василя Новобранцева, О.В. Кравченка "Мій батько" про вчителя Миропільської середньої школи Віктора Олександровича Коноваленка, заарештованого у 1937 р. за доносом одного з вчителів (Реабілітовані історією, 2005:125-147). У 2013 р. побачила світ друга книга "Реабілітовані історією. Сумська область" з відомостями про репресованих по семи районах та двох містах обласного підпорядкування (Реабілітовані історією, 2013); 2015 р. опубліковано першу частину книги третьої обласного тому про політичні репресії громадян Сумщини (Реабілітовані історією, 2015).

Як зазначалося вище, найбільш активну діяльність сумське товариство "Меморіалу" здійснювало протягом 1990-х років. Проте, згодом з об'єктивних причин (активістами були репресовані та члени їх родин, здебільшого, люди літнього віку) діяльність організації як у Сумах, так і в кількох інших областях фактично призупинилася.

Новий етап у діяльності товариства розпочався після Революції Гідності, яка створила умови для системних змін в політиці пам'яті. У серпні 2014 р. відбулася Всеукраїнська конференція товариства "Меморіал", яка ухвалила рішення відновити діяльність організації. Делегати конференції обрали керівником "Меморіалу" Степана

Кубіва (1962-2026 рр.). Делегатами від Сумщини були Катерина Білолюбська та Світлана Ревякіна (Криганова, 2014: 3). З їх ініціативи на початку вересня 2014 р. відбулася обласна конференція, учасники якої обрали правління "Меморіалу" у кількості дев'яти осіб, головою організації було обрано С. Ревякіну. Ухвалені у квітні 2015 р. Закони України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті", "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", "Про доступ до архіві репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 рр." створили правову основу для остаточного відходу від практик та наслідків тоталітарного режимів, а також змінили процедуру реабілітації жертв політичних репресій (Рожкова, 2018: 22-25).

18 травня 2015 р., у День пам'яті жертв політичних репресій, у Сумах на вулиці Герасима Кондратьєва було відкрито пам'ятник у формі меморіального хреста, оповитого символічним колючим дротом та табірними гратами як нагадування про злочини тоталітарного комуністичного режиму (автор проєкту пам'ятника – архітектор В. Биков). Після затвердження нової редакції Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій" (2018 р.) розпочала діяльність Національна комісія з реабілітації та регіональні (обласні) комісії, на які покладаються функції відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, які зазнали необґрунтованих репресій. До складу сформованої у травні 2019 р. комісії з реабілітації при Сумській обласній державній адміністрації увійшла С. Ревякіна та інші члени "Меморіалу".

Отже, створене 1989 р. сумське товариство "Меморіал", долаючи опір з боку компартійної влади, розгорнуло системну дослідницьку, просвітницьку та правозахисну діяльність. Вона сприяла засудженню злочинів тоталітарного комуністичного режиму, відновленню історичної справедливості та реабілітації репресованих. Результатом подвижницької роботи Сумського товариства стало створення колекції документів, яка включає відомості про репресованих, спогади, фотодокументи. Зібрані "Меморіалом" матеріали про репресованих були використані при підготовці обласного дому "Реабілітовані історією. Сумська область". Члени товариства беруть участь у роботі регіональної комісії з реабілітації, публічних заходах, присвячених вшануванню пам'яті жертв політичних репресій.

Література:

Артюх, 2022 – *Артюх В.* Наймасштабніші перейменування сумських вулиць. *Сумський історичний портал*. URL: https://history.sumy.ua/actually/9576-naimasshtabnishi-pereimenuvannia-sumskykh-vulyts.html (дата звернення: 25.05.2026).

Бабинець, 1992 – *Бабинець Т.* "Меморіал" імені Василя Стуса. Сумщина. 1992. 31 січня. С. 2.

Бажан, 2010 – *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період "горбачовської перебудови". *Наукові записки.* 2010. Т. 104: Історичні науки. С. 68–77.

Бойко, 2002 – *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ: ПіЕНД, 2002. 306 с.

Великий терор в Україні, 2010 – Великий терор в Україні. "Куркульська операція" 1937–1938 рр. Ч. 1. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010. 614 с.; Ч. 2. 598 с.

Гарань, 1993 – *Гарань О.* Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 200 с.

ДАСО – Державний архів Сумської області

Інакодумство на Сумщині, 2012 – Інакодумство на Сумщині Збірник документів та матеріалів (1955–1980 роки). [Упор. В.О.Артюх, Г.М.Іванущенко, В.О.Садівничий] Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2012. 300 с.

Інакодумство на Сумщині, 2025 – Інакодумство на Сумщині Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). Суми: Триторія, 2025. Т. 2. 319 с.

Криганова, 2009 – *Криганова А.* Сумському товариству "Меморіал" – 20 років. *Ярмарок*. 2009. № 35 (450). 27 серпня. С. 2.

Криганова, 2014 – *Криганова А.* Відродження товариства "Меморіал". *Ярмарок*. 2014. № 38 (712). 18 вересня. С. 3.

Оліцький, 2018 – *Оліцький В.* Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки). Суми: Триторія, 2018. 242 с.

Приймач, 2024 – *Приймач О.* Реабілітовані посмертно. Політичні репресії щодо євреїв міста Суми у 1937–1938 роках. Суми: Корпункт, 2024. 144 с.

Рожкова, 2018 – *Рожкова Л.* Законодавче регулювання процесу реабілітації жертв політичних репресій тоталітарного режиму. *Приватне та публічне право.* 2018. № 2. С. 22–25.

Рожкова, 2021 – *Рожкова Л.* Сумське товариство "Меморіал" та пам'ять про політичні репресії. *Сіверщина в історії України.* 2021. Вип. 14. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. С. 380–385.

Реабілітовані історією. Сумська область, 2005 – Реабілітовані історією. Сумська область, у 3 кн. Кн. 1. Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005. 756 с.

Реабілітовані історією. Сумська область, 2013 – Реабілітовані історією. Сумська область, у 3 кн. Кн. 2. Суми: ВВП "Мрія-1", 2013. 756 с.

Реабілітовані історією, Сумська область, 2015 – Реабілітовані історією, Сумська область: у 3 кн. Кн. 3. Ч. 1. Суми: ВВП "Мрія-1", 2015. 496 с.

Салманова, 1994 – *Салманова М.* Міжнародний форум "Меморіалу". *Добрий день.* 1994. № 40 (30 вересня). С. 2.

Філатов, 2018 – *Філатов Б.* Створення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини.* 2018. № 4 (20). С. 68–71.

Філатов, 2020 – *Філатов Б.* Суспільно-політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2020. 224 с.

References

Artiukh, 2022 – *Artiukh, V.* (2022). Naimasshtabnishi pereimenuvannia sumskykh vulyts [The largest renaming of streets in Sumy]. *Sumskyi istorychnyi portal.* URL: https://history.sumy.ua/actually/9576-naimasshtabnishi-pereimenuvannia-sumskykh-vulyts.html (accessed: 25.05.2026) [in Ukrainian].

Babynets, 1992 – *Babynets, T.* (1992). "Memorial" imeni Vasylia Stusa [The Vasyl Stus Memorial Society]. Sumshchyna. January 31. P. 2 [in Ukrainian].

Bazhan, 2010 – *Bazhan, O.* (2010). KDB URSR ta neformalni obiednannia v period "horbachovskoi perebudovy" [The KGB of the Ukrainian SSR and informal associations during Gorbachev's perestroika]. *Naukovi zapysky*. Vol. 104: Istorychni nauky. Pp. 68–77 [in Ukrainian].

Boiko, 2002 – *Boiko, O.* (2002). Ukraina v 1985–1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku [Ukraine in 1985–1991: Main Trends of Socio-Political Development]. Kyiv: PiEND. 306 p. [in Ukrainian].

Velykyi teror v Ukraini, 2010 – Velykyi teror v Ukraini. "Kurkulska operatsiia" 1937–1938 rr. [The Great Terror in Ukraine. "Kulak Operation" of 1937–1938]. Part 1. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". 614 p.; Part 2. 598 p. [in Ukrainian].

Haran, 1993 – *Haran, O.* (1993). Ubyty drakona: 3 istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy [To Kill the Dragon: Three Stories of the Rukh and New Political Parties of Ukraine]. Kyiv: Lybid. 200 p. [in Ukrainian].

DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Ukrainian]

Inakodumstvo na Sumshchyni, 2012 – Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1980 roky) [Dissent in Sumy Region. Collection of Documents and Materials (1955–1980)]. Sumy: VVP "Mriia-1" TOV, 2012. 300 s. [in Ukrainian]

Inakodumstvo na Sumshchyni, 2025 – Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1990 roky) [Dissent in Sumy Region. Collection of Documents and Materials (1955–1990)]. Sumy: Trytoriia, 2025. T. 2. 319 s. [in Ukrainian]

Kryhanova, 2009 – *Kryhanova, A.* (2009). Sumskomu tovarystvu "Memorial" – 20 rokiv [20 Years of the Sumy Memorial Society]. *Yarmarok*. № 35 (450). 27 August. P. 2. [in Ukrainian]

Kryhanova, 2014 – *Kryhanova, A.* (2014). Vidrodzhennia tovarystva "Memorial" [Revival of the Memorial Society]. *Yarmarok*. № 38 (712). 18 September. P. 3. [in Ukrainian]

Olitskyi, 2018 – *Olitskyi, V.* (2018). Blazhenni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky) [Blessed Are Those Persecuted for Righteousness: Repressions against the Orthodox Church in Sumy Region in the 1920s–1930s]. Sumy: Trytoriia. 242 p. [in Ukrainian]

Pryimach, 2024 – *Pryimach, O.* (2024). Reabilitovani posmertno. Politychni represii shchodo yevreiv mista Sumy u 1937–1938 rokakh [Rehabilitated Posthumously. Political Repressions against the Jews of Sumy in 1937–1938]. Sumy: Korpunkt. 144 p. [in Ukrainian]

Rozhkova, 2018 – *Rozhkova, L.* (2018). Zakonodavche rehuliuvannia protsesu reabilitatsii zhertv politychnykh represii totalitarnoho rezhymu [Legislative Regulation of the Rehabilitation Process of Victims of Political Repressions under the Totalitarian Regime]. *Pryvatne ta publichne pravo*. № 2. P. 22–25. [in Ukrainian]

Rozhkova, 2021 – *Rozhkova, L.* (2021). Sumske tovarystvo "Memorial" ta pamiat pro politychni represii [The Sumy Memorial Society and the Memory of Political Repressions]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vol. 14. Hlukhiv–Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. P. 380–385. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2005 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 1 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 1]. Sumy: VVP "Mriia-1" TOV, 2005. 756 s. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2013 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 2 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 2]. Sumy: VVP "Mriia-1", 2013. 756 s. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2015 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 3. Ch. 1 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 3. Part 1]. Sumy: VVP "Mriia-1", 2015. 496 s. [in Ukrainian]

Salmanova, 1994 – *Salmanova, M.* (1994). Mizhnarodnyi forum "Memorialu" [International Forum of Memorial]. *Dobryi den*. № 40 (30 September). P. 2. [in Ukrainian]

Filatov, 2018 – *Filatov, B.* (2018). Stvorennia ta diialnist neformalnykh tovarystv na Sumshchyni v 1987–1991 rr. [Creation and Activities of Informal Associations in Sumy Region in 1987–1991]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny*. No 4 (20). P. 68–71. [in Ukrainian]

Filatov, 2020 – *Filatov, B.* (2020). Suspilno-politychni transformatsiini protsesy na Sumshchyni v roky perebudovy (kviten 1985 – serpen 1991 rr.) [Socio-Political Transformation Processes in Sumy Region during Perestroika (April 1985 – August 1991)] (PhD dissertation). Chernihiv: Nizhyn Mykola Hohol State University. 224 p. [in Ukrainian]

*Авторки заявляють про відсутність конфлікту інтересів, а також повідомляють, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 01.03.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 30.05.2026
Прийнято до друку 10.06.2026
Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 01.03.2026
Received in rceived form 30.05.2026
Accepted for publication 10.06.2026
Published online 22.06.2026

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.71

NATALIA M. PETRENKO
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
(Hlukhiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3781-6372

PRESERVATION OF UKRAINE'S CULTURAL HERITAGE DURING THE WAR: HISTORICAL, POLITICAL, AND CIVIC DIMENSIONS

Abstract. *The purpose of this study is to analyze the specific features of preserving Ukraine's cultural heritage during wartime, to determine the role of state institutions and civil society in protecting historical memory and national identity, and to examine decolonization processes as a component of contemporary cultural heritage protection policy. The paper analyzes the main threats to Ukraine's cultural heritage resulting from Russian aggression, including the destruction of architectural monuments, religious buildings, and museums, as well as the illegal transfer of museum collections and appropriation of cultural property. The concept of military urbicide is highlighted as the deliberate destruction of the urban environment and cultural sites aimed at undermining historical memory and cultural identity. The study characterizes state policy in the field of cultural heritage protection, focusing on documenting losses, evacuating museum collections, implementing international mechanisms for safeguarding cultural property, developing digital technologies for heritage preservation, and attracting international support. Considerable attention is paid to the activities of non-governmental organizations, volunteer initiatives, academic institutions, and local communities engaged in documenting destruction, digitally archiving cultural objects, and promoting historical and cultural heritage.*

The scientific novelty of the study lies in its comprehensive examination of the issue of preserving Ukraine's cultural heritage during the Russian-Ukrainian war through the integration of historical-political, cultural, and civic dimensions. It is argued that the protection of cultural heritage in contemporary conditions extends beyond the purely cultural sphere and becomes an important instrument for preserving historical memory, countering informational and cultural aggression, and strengthening Ukrainian national identity. The study concludes that the Russian-Ukrainian war has transformed cultural heritage into one of the key objects of confrontation, while its preservation has become a crucial factor in safeguarding Ukraine's historical memory and national distinctiveness. Effective responses to contemporary threats are possible only through the combined efforts of the state, international partners, and civil society. Particular significance is attached to digital technologies for documenting and reconstructing heritage sites, international legal mechanisms for the protection of cultural property, and the decolonization of cultural space aimed at affirming Ukrainian historical narratives and preserving cultural heritage for future generations.

Keywords: *cultural heritage, Russian-Ukrainian war, historical memory, historical policy, civil society, cultural property, cultural heritage preservation, decolonization.*

Citation. Petrenko, N. M. (2026). Preservation of Ukraine's Cultural Heritage During the War: Historical, Political, and Civic Dimensions. *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 71-82. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.71

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

ПЕТРЕНКО Н.М.
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Глухів, Україна)
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-3781-6372

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ВИМІРИ

Анотація. *Метою дослідження є аналіз особливостей збереження культурної спадщини України в умовах війни, визначення ролі державних інституцій та громадянського суспільства у захисті історичної пам'яті й національної ідентичності, а також вивчення деколонізаційних процесів як складової сучасної політики охорони культурної спадщини. У роботі проаналізовано основні форми загроз культурній спадщині України в умовах російської агресії, зокрема руйнування пам'яток архітектури, культових споруд, музеїв, незаконне переміщення музейних колекцій та привласнення культурних цінностей. Висвітлено концепцію військового урбіциду як цілеспрямованого знищення міського середовища та культурних об'єктів з метою руйнування історичної пам'яті й культурної ідентичності. Охарактеризовано державну політику у сфері охорони культурної спадщини, спрямовану на документування втрат, евакуацію музейних фондів, впровадження міжнародних механізмів захисту культурних цінностей, розвиток цифрових технологій збереження пам'яток та залучення міжнародної підтримки. Значну увагу приділено діяльності громадських організацій, волонтерських ініціатив, наукових установ і місцевих громад, які здійснюють фіксацію руйнувань, цифрове архівування культурних об'єктів та популяризацію історико-культурної спадщини.*

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному розгляді проблеми збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни через поєднання історико-політичного, культурологічного та громадянського вимірів. Обґрунтовано, що захист культурної спадщини в сучасних умовах виходить за межі суто культурної сфери та стає важливим інструментом збереження історичної пам'яті, протидії інформаційній і культурній агресії, а також утвердження української національної ідентичності. Зроблено висновок, що російсько-українська війна перетворила культурну спадщину на один із ключових об'єктів протистояння, а її збереження стало важливим чинником захисту історичної пам'яті та національної самобутності України. Ефективна протидія сучасним загрозам можлива лише за умови поєднання зусиль держави, міжнародних партнерів і громадянського суспільства. Особливого значення набувають цифрові технології документування та відтворення пам'яток, міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей, а також процеси деколонізації культурного простору, спрямовані на утвердження українських історичних наративів і збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Ключові слова: *культурна спадщина, російсько-українська війна, історична пам'ять, історична політика, громадянське суспільство, культурні цінності, збереження культурної спадщини, деколонізація.*

Цитування. Петренко, Н.М. (2026). Збереження культурної спадщини України в умовах війни: історико-політичний та громадянський виміри. *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 71-82. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.71

У сучасних умовах російсько-української війни особливої актуальності набуває проблема збереження культурної спадщини як важливого складника національної ідентичності та історичної пам'яті українського народу. Культурна спадщина охоплює матеріальні й нематеріальні цінності, які формувалися протягом століть і відображають історичний досвід, традиції та світогляд суспільства. Руйнування пам'яток архітектури,

музейних колекцій, культових споруд та інших об'єктів культурної спадщини завдає непоправної шкоди не лише культурному надбанню держави, а й процесам збереження історичної пам'яті та національної самобутності.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну супроводжується системними загрозами культурній спадщині, що проявляються у фізичному знищенні історико-культурних об'єктів, незаконному вивезенні культурних цінностей з окупованих територій та спробах нав'язування чужих історичних наративів. У цьому контексті захист культурної спадщини набуває не лише культурного, а й історико-політичного значення, стаючи важливим елементом протидії інформаційній та культурній агресії. Збереження пам'яток історії та культури виступає складовою державної політики пам'яті та сприяє зміцненню національної єдності українського суспільства.

Водночас важливу роль у збереженні культурної спадщини відіграють інститути громадянського суспільства, волонтерські ініціативи, наукові установи, університети, культурні організації та місцеві громади. Їхня діяльність спрямована на документування втрат, цифрове архівування культурних цінностей, популяризацію історико-культурної спадщини та привернення уваги міжнародної спільноти до проблем її захисту. За таких умов дослідження історико-політичних та громадянських аспектів збереження культурної спадщини України є важливим для розуміння сучасних викликів і перспектив її охорони в умовах війни.

Мета статті полягає в аналізі особливостей збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни крізь призму історико-політичних процесів та діяльності інститутів громадянського суспільства, а також визначенні їхньої ролі у захисті історичної пам'яті та національної ідентичності.

За останні п'ять років питання захисту та збереження культурної спадщини в умовах російсько-української війни набуло особливої актуальності. Різним аспектам цієї проблематики присвятили свої дослідження О. Рішняк, О. Семенюк, В. Циганчук, Ж. Бучко, А. Стецюк, М. Акімов, І. Похиленко та інші науковці. Водночас ця тема не втрачає своєї актуальності, оскільки російська агресія супроводжується систематичним руйнуванням об'єктів культурної спадщини України. Щодня держава, органи місцевого самоврядування, громадські організації, волонтери та місцеві громади здійснюють заходи із документування пошкоджень, консервації, цифрового збереження та відновлення пам'яток. Саме тому питання захисту культурної спадщини залишається не лише предметом наукових досліджень, а й важливим практичним завданням держави та громадянського суспільства.

Руйнування культурної спадщини як складова російської агресії проти України. Російсько-українська війна продемонструвала, що культурна спадщина стала одним із об'єктів протистояння у сфері історичної політики. Поряд із воєнними діями відбувається боротьба за право інтерпретації історичного минулого, формування національних наративів та збереження культурної самобутності України. Спроби привласнення української культурної спадщини, поширення історичних міфів та заперечення окремішності української історії є складовими ширшої політики, спрямованої на підрив української національної ідентичності. За таких умов захист культурної спадщини стає важливим інструментом протидії культурній та інформаційній агресії.

Наукова спільнота, зокрема Бучко Ж., Стецюк А., Мезенцев К., Мезенцев О., форму цілеспрямованого руйнування міського середовища та об'єктів культурної спадщини в умовах війни окреслюють явищем "військового урбіциду" (Бучко, Стецюк, 2023: 21). Дослідники підкреслюють, що російсько-українська війна стала наймасштабнішою загрозою для українських міст і пам'яток культури з часу завершення Другої світової війни. На їхню думку, агресор прагне не лише завдати матеріальних збитків, а й знищити історичну пам'ять та культурну ідентичність українського народу через руйнування

архітектурних пам'яток, історичних споруд, релігійних об'єктів, музейних колекцій і символічного простору міст.

Виокремлюють кілька вимірів урбіциду. Прямий урбіцид проявляється у фізичному знищенні культурної спадщини та міської забудови. Непрямий урбіцид пов'язаний із руйнуванням міської ідентичності через окупацію територій, примусове переміщення населення та привласнення культурних цінностей. Відкладений урбіцид полягає у створенні умов, які унеможливлюють повернення мешканців до рідних міст через втрату інфраструктури, культурних орієнтирів і соціального середовища. Науковці наголошують, що навмисне знищення культурної спадщини є порушенням норм міжнародного гуманітарного права та може розглядатися як воєнний злочин. У цьому контексті особливого значення набуває документування фактів руйнування пам'яток культури, що є необхідною передумовою для притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності (Бучко, Стецюк, 2023: 21).

Інтенсивні бойові дії, що супроводжують російсько-українську війну, суттєво підвищили рівень небезпеки для об'єктів культурної спадщини, проте не змінили основних мотивів їх знищення. Одним із найяскравіших прикладів цілеспрямованих атак на культурні об'єкти, які не вписуються в ідеологію "русского мира", стало знищення літературно-меморіального музею Григорія Сковороди на Харківщині. Частина таких нападів має демонстративний характер і покликана засвідчити силу агресора. Саме таким став авіаудар по будівлі Донецького академічного обласного драматичного театру в Маріуполі, де на момент бомбардування перебували сотні мирних жителів, які використовували підвальні приміщення як укриття.

Водночас руйнування культурних пам'яток часто є наслідком прагнення окупаційних військ досягти воєнної переваги та знищити будь-які прояви української культурної присутності на захоплених територіях. Масовані артилерійські обстріли, авіаудари та застосування заборонених видів озброєння спричинили значні втрати культурної спадщини в різних регіонах України. Зокрема, на Донеччині було пошкоджено споруди Святогірської лаври та знищено низку скитів; на Київщині та Житомирщині внаслідок пожеж згоріли дерев'яні храми; у Чернігові зазнали руйнувань архітектурні комплекси Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, а в Одесі ракетні удари пошкодили Воронцовський палац і будівлю художнього музею. (Рішняк, 2022: 168). На Сумщині зруйновано церкву Різдва Пресвятої Богородиці в Юнаківці (На Сумщині знищено, 2026). Такі дії свідчать про системний характер загроз українській культурній спадщині в умовах війни.

Культурна спадщина як об'єкт історичної політики в умовах війни. Культурна спадщина є важливим елементом історичної пам'яті та національної ідентичності, оскільки відображає історичний досвід суспільства, його традиції, цінності та світоглядні орієнтири. Матеріальні й нематеріальні об'єкти культурної спадщини формують уявлення про минуле та забезпечують спадкоємність історичного розвитку народу. У зв'язку з цим культурна спадщина виступає не лише об'єктом охорони, а й важливим інструментом історичної політики, через який держава та суспільство конструюють і транслюють колективну пам'ять.

В умовах війни культурна спадщина набуває особливого значення, оскільки стає одним із ключових символів державності та національної самобутності. Збройні конфлікти нерідко супроводжуються цілеспрямованими спробами знищення історико-культурних об'єктів, що мають на меті послаблення культурної основи нації та руйнування її історичної пам'яті. Руйнування пам'яток архітектури, музеїв, архівів, культових споруд та інших об'єктів культурної спадщини є не лише матеріальними втратами, а й засобом впливу на суспільну свідомість та історичну пам'ять населення.

Агресія Росії проти України триває вже більше десятиліття. Після окупації Криму у 2014 році Росія продовжила практику привласнення української культурної спадщини, що розпочалася же за часів СРСР. Під її контроль потрапили понад 12,6 тис. пам'яток культурної спадщини та майно 26 музеїв, фонди яких налічували понад 1,2 млн експонатів. Лише протягом одного археологічного сезону з території Херсонесу було вивезено близько 200 тис. унікальних артефактів, а картини Івана Айвазовського, незаконно вилучені з українських музейних колекцій, згодом з'являлися на аукціонах у Москві. Такі дії свідчать про систематичні спроби не лише заволодіти культурними цінностями, а й витіснити українську культурну спадщину зі світового культурного простору.

Повномасштабне вторгнення 2022 року значно посилило масштаби цієї політики. Під час окупації Херсона російські військові вивезли з Херсонського художнього музею понад 15 тис. музейних предметів, серед яких були картини, ікони, скульптури та твори декоративно-ужиткового мистецтва. Аналогічно з музеїв Маріуполя було викрадено роботи Архипа Куїнджі, Івана Айвазовського та колекцію ікон кінця XIX ст., подальше місцезнаходження яких залишається невідомим. Ці факти демонструють, що культурні цінності стали одним із об'єктів цілеспрямованої політики Росії, спрямованої на послаблення історичної пам'яті та культурної самобутності України (Акімов, Похиленко, 2025: 15).

Станом на кінець травня 2026 р. внаслідок російської збройної агресії в Україні зафіксовано пошкодження або руйнування 1913 об'єктів культурної спадщини та 2573 об'єктів культурної інфраструктури. Такі втрати становлять серйозну загрозу для збереження історико-культурного надбання держави та актуалізують питання його документування, охорони й відновлення. Серед постраждалих об'єктів культурної спадщини 168 пам'яток мають статус національного значення, 1549 — місцевого значення, а 196 належать до категорії щойно виявлених об'єктів. При цьому 46 пам'яток зазнали повного знищення, що призвело до безповоротної втрати частини матеріального культурного надбання України. Географія руйнувань охоплює 18 областей України та 346 територіальних громад. Зокрема, у Сумській області пошкодження об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури зафіксовано в межах 39 територіальних громад, що свідчить про значний негативний вплив воєнних дій на культурний ландшафт регіону (Росіяни пошкодили 1913 пам'яток, 2026).

Державна політика у сфері охорони культурної спадщини в умовах російсько-української війни спрямована на мінімізацію втрат культурних цінностей та забезпечення їхнього збереження для майбутніх поколінь. Важливими напрямами цієї політики стали вдосконалення нормативно-правової бази, організація евакуації музейних фондів із небезпечних територій та залучення міжнародної підтримки. Особлива увага приділяється створенню ефективних механізмів реагування на загрози, спричинені бойовими діями.

За результатами виїзного засідання підкомітету з питань інформаційної політики та європейської інтеграції Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, що відбулося у Дніпрі, було наголошено на важливості реалізації державних заходів щодо захисту культурної спадщини. Зокрема, в Україні сформовано нормативну базу, яка регламентує евакуацію музейних фондів із територій, наближених до зони бойових дій, а для комунальних закладів культури процедуру переміщення цінностей спрощено через механізм ухвалення рішень обласними військовими адміністраціями. Серед пріоритетів державної політики також визначено створення належних умов для зберігання евакуйованих експонатів, розвиток цифрових технологій документування культурної спадщини, підготовку законодавчих змін щодо тимчасового

вивезення культурних цінностей за кордон та розширення міжнародного співробітництва для фінансування відновлювальних робіт і забезпечення безпеки закладів культури (Збереження культурної спадщини, 2026).

Збереження культурної спадщини в умовах війни є складовою державної політики пам'яті та важливим чинником консолідації суспільства. Документування втрат, охорона пам'яток, цифрове архівування культурних цінностей і популяризація історико-культурної спадщини сприяють зміцненню національної свідомості та формуванню стійкості суспільства перед зовнішніми загрозами. У цьому контексті культурна спадщина постає не лише як свідчення минулого, а й як важливий ресурс збереження історичної тяглості та утвердження української державності.

Україна стала першою державою, яка під час активної фази війни почала впроваджувати нові міжнародні механізми захисту культурної спадщини. Зокрема, йдеться про застосування положень Другого протоколу до Гаазької конвенції 1954 р., що передбачає посилений захист культурних цінностей у зонах збройних конфліктів. Важливим кроком стало також маркування пам'яток спеціальним розпізнавальним знаком "Блакитний щит", який має сигналізувати про їхній особливий статус та необхідність збереження. За оцінками експертів, український досвід є унікальним для світової практики охорони спадщини, оскільки нові механізми захисту впроваджуються не після завершення конфлікту, а безпосередньо під час бойових дій. Держава спільно з міжнародними організаціями, насамперед ЮНЕСКО, здійснює документування пошкоджень, евакуацію музейних колекцій, цифрову фіксацію об'єктів та розробку правових інструментів для їхнього збереження. Такі заходи спрямовані не лише на фізичний захист пам'яток, а й на збереження історичної пам'яті та культурної ідентичності України в умовах російської агресії (Україна першою під час війни, 2026).

У 2025 р. Міністерством культури та стратегічних комунікацій України було започатковано Український фонд культурної спадщини – спеціалізовану інституцію, покликану забезпечити довгострокову фінансову підтримку заходів зі збереження, консервації та відновлення об'єктів культурної спадщини, які зазнали пошкоджень або руйнувань унаслідок російської агресії. Основною метою діяльності фонду є формування ефективного фінансового механізму для реалізації масштабних і тривалих проєктів у сфері охорони культурної спадщини, виконання яких виходить за межі можливостей короткострокових грантових програм. У такий спосіб створюються передумови для системного підходу до відновлення культурних цінностей та історико-культурного середовища України (Горлач, 2026).

Пріоритетними напрямами діяльності фонду визначено проведення досліджень та оцінки стану пошкоджених об'єктів, підготовку проєктної документації, здійснення реставраційних і консерваційних робіт, а також підготовку та підвищення кваліфікації фахівців у галузі реставрації та охорони культурної спадщини. З міркувань безпеки та з метою розширення можливостей міжнародної співпраці фонд тимчасово зареєстровано в Брюсселі. Такий формат функціонування сприяє залученню фінансової та експертної підтримки міжнародних партнерів для реалізації проєктів із відновлення культурної спадщини України.

Громадянське суспільство у справі захисту культурної спадщини України. В умовах російсько-української війни важливу роль у збереженні культурної спадщини України відіграє громадянське суспільство, яке стало одним із ключових суб'єктів захисту історико-культурних цінностей. Поряд із діяльністю державних органів до процесу охорони пам'яток активно долучилися громадські організації, волонтерські об'єднання, університети, науковці, музейні працівники та представники місцевих громад. Їхня діяльність спрямована

не лише на збереження окремих об'єктів культурної спадщини, а й на захист історичної пам'яті та культурної ідентичності українського народу в умовах збройної агресії.

З початком повномасштабного вторгнення особливого значення набули волонтерські ініціативи, спрямовані на документування пошкоджень і руйнувань пам'яток історії та культури. Громадські активісти спільно з науковими установами та міжнародними організаціями здійснюють фото- та відеофіксацію наслідків бойових дій, створюють цифрові архіви та бази даних пошкоджених об'єктів. Такі заходи не лише сприяють збереженню інформації про втрачені пам'ятки, а й формують доказову базу для майбутнього притягнення Російської Федерації до відповідальності за завдані збитки культурній спадщині України.

Важливим напрямом діяльності громадянського суспільства стало впровадження сучасних цифрових технологій для збереження культурних цінностей. В Україні активно реалізуються проєкти зі створення тривимірних моделей архітектурних пам'яток, цифрового архівування музейних колекцій та оцифрування історичних документів. Подібні ініціативи дозволяють зберегти культурну спадщину навіть у разі фізичного пошкодження чи знищення об'єктів, а також забезпечують доступ до культурних надбань для широкого кола дослідників і громадськості.

Наприклад, упродовж червня–жовтня 2025 р. у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка за підтримки Українського культурного фонду реалізовано два проєкти, спрямовані на цифрове збереження культурної спадщини історичної Глухівщини. Їхньою метою стало створення цифрових копій пам'яток для убезпечення від можливої втрати внаслідок воєнних дій та забезпечення широкого доступу до них через онлайн-ресурси.

У межах проєкту "Глухівщина крізь століття: цифрова колекція пам'яток історії й архітектури" (керівник А. Гриценко) створено лазерні 3D-моделі п'яти пам'яток національного значення у м. Глухів: Трьох-Анастасіївської та Спасо-Преображенської церков, а також гуманітарно-просвітницького комплексу, до складу якого входять будинок Глухівського учительського інституту, чоловіча гімназія та її пансіон. Крім того, за старовинними світлинами відтворено шість втрачених об'єктів, серед яких Анастасіївська каплиця, Трьохсвятительська церква, дзвіниця Спасо-Преображенської церкви та споруди Гамаліївського монастирського комплексу (Гриценко, 2026: 68).

У рамках проєкту "Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів та традицій" (керівник О. Курок) виконано лазерне сканування та створено 3D-моделі Миколаївської церкви, Київської брами Глухівських міських укріплень і церкви Священномученика Харалампія Гамаліївського монастиря. Також на основі історичних світлин і креслень відтворено шість втрачених пам'яток, зокрема Анастасіївську гетьманську церкву, Троїцький собор, його дзвіницю, Радний майдан, Михайлівську церкву та палац Розумовського (Гриценко, 2026: 69).

У межах обох проєктів створено вебплатформи для зберігання та демонстрації цифрових колекцій, а також 3D-турів існуючими й втраченими пам'ятками. Усі моделі розміщено на платформі Sketchfab, що відкриває можливості їх використання в наукових, освітніх і реставраційних цілях.

Збереження культурної спадщини в умовах війни є не лише завданням державних інституцій та профільних організацій, а й сферою активної участі громадянського суспільства. Важливу роль у фіксації та документуванні втрат можуть відігравати окремі представники місцевих громад, використовуючи сучасні цифрові технології. Їхня діяльність сприяє не лише збереженню інформації про зруйновані пам'ятки, а й формуванню доказової бази для майбутніх наукових досліджень, реставраційних проєктів та міжнародних правових процесів.

Показовим прикладом такої громадської ініціативи стала діяльність сумського архітектора Ігоря Титаренка, який після руйнування російським ударом садиби Хрущових у селі Лифине створив її тривимірну цифрову модель методом фотограмметрії. Незважаючи на складні безпекові умови та обмежений доступ до об'єкта, фахівцю вдалося оперативно зафіксувати стан пам'ятки та відтворити її у цифровому форматі. Створена 3D-модель стала не лише засобом документування руйнувань, а й важливим елементом доказової бази для міжнародної криміналістики, а також основою для подальших досліджень, консервації та потенційної реставрації пам'ятки. Крім того, цифрова реконструкція дозволяє популяризувати об'єкт на міжнародному рівні та привертати увагу до проблеми збереження культурної спадщини України в умовах війни (Ювко, 2025).

Цифрові технології стали важливим інструментом формування суспільної відповідальності за культурну спадщину та розширення можливостей її популяризації. Створення відкритих електронних архівів, інтерактивних карт і віртуальних екскурсій забезпечує широкий доступ до культурних надбань України як для громадян держави, так і для міжнародної спільноти. Таким чином, цифрові ініціативи громадянського суспільства не лише компенсують ризики втрати культурних цінностей в умовах війни, а й формують нові підходи до збереження та осмислення історико-культурної спадщини в цифрову епоху.

Не менш важливою є діяльність громадських організацій та місцевих громад у сфері популяризації культурної спадщини й привернення уваги міжнародної спільноти до проблем її збереження. Українські активісти беруть участь у міжнародних форумах, інформаційних кампаніях та проєктах культурної дипломатії, спрямованих на висвітлення фактів руйнування пам'яток і необхідності їхнього захисту. Таким чином, громадянське суспільство України стало важливим партнером держави у сфері охорони культурної спадщини, демонструючи високий рівень самоорганізації та відповідальності за збереження історико-культурного надбання для майбутніх поколінь.

Російсько-українська війна засвідчила, що збереження культурної спадщини більше не є виключною сферою відповідальності державних органів. Масштаби руйнувань та загроз культурним цінностям зумовили активне залучення до цього процесу громадських організацій, волонтерів, науковців, представників культурних установ і місцевих громад. У результаті захист пам'яток історії та культури перетворився на важливий напрям громадянської активності, спрямований на збереження національної пам'яті та культурної самобутності України.

Сьогодні громадянське суспільство виступає повноправним партнером держави у сфері охорони культурної спадщини. Представники громадськості здійснюють моніторинг стану пам'яток, документують наслідки руйнувань, реалізують цифрові проєкти зі збереження культурних цінностей та привертають увагу міжнародної спільноти до проблем української спадщини. Така взаємодія державних інституцій і громадянського суспільства сприяє формуванню спільної відповідальності за збереження історико-культурного надбання та демонструє високий рівень суспільної консолідації в умовах війни.

Деколонізація культурного простору як складова збереження спадщини. Російсько-українська війна актуалізувала питання деколонізації культурного простору України як важливої складової збереження національної культурної спадщини та історичної пам'яті. Упродовж тривалого часу російська імперська та радянська політика була спрямована на формування уявлення про українську культуру як частину "спільного" російського культурного простору, що супроводжувалося привласненням українських культурних надбань, маргіналізацією національної історії та поширенням імперських

історичних наративів. У сучасних умовах деколонізація розглядається як процес подолання наслідків такої політики та відновлення українського культурного й історичного контексту.

Одним із проявів деколонізаційних процесів стало переосмислення символічного простору міст і населених пунктів. Демонтаж пам'ятників діячам Російської імперії та СРСР, перейменування вулиць, площ та інших топонімічних об'єктів спрямовані на усунення символів, які тривалий час репрезентували колоніальне минуле. Водночас ці процеси супроводжуються поверненням до суспільного простору імен українських державних, культурних та громадських діячів, що сприяє відновленню історичної справедливості та зміцненню національної пам'яті.

У межах державної політики деколонізації та дерусифікації публічного простору на Сумщині перейменували понад 300 об'єктів топонімії. У Сумах зокрема востаннє у 2024 р. було перейменовано 11 об'єктів топонімії. Зокрема, відповідно до розпорядження Сумської обласної військової адміністрації, вулиця Донська отримала назву Семена Сапуна, вулиця Ковпака стала вулицею Сумської тероборони, вулиця Чайковського – вулицею Івана Огієнка, а вулиця Чекаліна – вулицею Симона Петлюри. Також Прокоф'євський міст перейменували на міст Свободи, Курський шляхопровід – на Залізничний, а Прокоф'євський шляхопровід – на Роменський. Зміни торкнулися і міських скверів, назви яких були приведені у відповідність до сучасної української історичної пам'яті та національних цінностей (На Сумщині, 2024). По області перейменування ще відбувалися.

Паралельно з перейменуванням топонімів Сумська ОВА рекомендувала демонтувати або вилучити з публічного простору об'єкти, що містять символіку російської імперської та радянської політики. До переліку потрапили пам'ятник Антону Макаренку, пам'ятник Сидору Супруну, окремі елементи меморіального комплексу "Вічна слава" та монумента "Слава героям Сумщини", а також низка братських могил і пам'ятних знаків радянського періоду. Такі заходи спрямовані на очищення культурного простору від символів колоніального минулого та утвердження української національної ідентичності в міському середовищі (У Сумах, 2024).

У 2025 р. Сумська міська рада запровадила мораторій на перейменування топонімів до завершення воєнного стану. Причиною такого рішення стало різке зростання кількості ініціатив щодо присвоєння вулицям імен загиблих військових, що нерідко призводило до пропозицій повторного перейменування вже нещодавно змінених назв. На думку представників влади та експертів, мораторій має тимчасово зупинити хаотичні зміни в топонімічному просторі та забезпечити більш системний підхід до меморіалізації й деколонізації. Водночас фахівці наголошують, що процес усунення залишків радянської та імперської спадщини в міській топоніміці ще не завершено, тому після скасування обмежень питання перейменувань потребуватиме комплексного та виваженого розгляду (Кріцька, 2025).

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України стала випробуванням не лише для української держави, а й для всієї системи міжнародного захисту культурної спадщини, виявивши недосконалість існуючих правових механізмів її охорони в умовах війни. Значні масштаби руйнувань та навмисний характер атак на об'єкти культури актуалізували потребу в розробці ефективних стратегій протидії сучасним загрозам. За цих обставин особливого значення набуває впровадження інноваційних підходів до збереження культурної спадщини, зокрема використання цифрових технологій для документування втрат, фіксації воєнних злочинів, створення цифрових та віртуальних копій пам'яток з метою їх подальшої відбудови. Реалізація таких завдань потребує підготовки висококваліфікованих фахівців у сфері культури та охорони спадщини,

здатних працювати в нових умовах. Не менш важливим залишається питання формування національної доктрини захисту культурної спадщини – своєрідної "дорожньої карти", яка б визначала пріоритети, механізми та інструменти реагування на загрози воєнного часу. Попри складні умови війни, діяльність культурних установ, зокрема релокованих, та їхніх працівників відіграє важливу роль у збереженні як матеріальної, так і нематеріальної спадщини, а також у підтримці національної пам'яті та української ідентичності (Головач, 2025: 45).

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що російсько-українська війна перетворила культурну спадщину на один із ключових об'єктів протистояння. Руйнування пам'яток, викрадення музейних колекцій та спроби привласнення українського культурного надбання є складовими ширшої політики, спрямованої на підрив історичної пам'яті та національної ідентичності українського народу. За таких умов захист культурної спадщини набуває не лише культурного, а й суспільно-політичного значення, стаючи важливим елементом збереження історичної тяглості та державності України.

Важливу роль у протидії цим загрозам відіграють державні інституції, які здійснюють документування втрат, удосконалюють механізми охорони пам'яток, впроваджують міжнародні практики захисту культурних цінностей та залучають міжнародну підтримку для їхнього збереження й відновлення. Водночас важливою складовою сучасної політики пам'яті є деколонізація культурного простору, що сприяє утвердженню українських історичних наративів, переосмисленню символічного простору та подоланню наслідків тривалої імперської й радянської спадщини.

Досвід останніх років засвідчив, що збереження культурної спадщини стало спільною справою держави та громадянського суспільства. Громадські організації, волонтери, науковці, заклади освіти й місцеві громади активно долучаються до документування руйнувань, цифрового архівування та популяризації культурних цінностей. Така взаємодія не лише сприяє збереженню історико-культурного надбання для майбутніх поколінь, а й демонструє високий рівень суспільної консолідації у відстоюванні культурної самобутності та історичної пам'яті України в умовах війни.

Література:

Акімов, Похиленко, 2025 – *Акімов М., Похиленко І.* Захист культурної спадщини України в умовах агресивної війни проти її ідентичності. *Law & Society*. 2025. № 11. С. 13–20.

Бучко, Стецюк, 2023 – *Бучко Ж., Стецюк А.* Об'єкти історико-культурної спадщини України в умовах війни: урбіцид та його наслідки. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2023. Т. 47. С. 20-27. DOI: https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.20-27

Головач, 2025 – *Головач Н.* Збереження культурної спадщини України в умовах воєнного стану: формування національної стратегії. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2025. № 4. С. 39–45. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.4.2025.351832

Горлач, 2026 – *Горлач П.* Український фонд культурної спадщини – як він працює та чим буде займатися: Ольга Сагайдак. *Суспільне культура*. 2026. URL: https://suspilne.media/culture/1238502-ukrainskij-fond-kulturnoi-spadsini-ak-vin-pracue-ta-cim-bude-zajmatisa-olga-sagajdak/ (дата звернення: 14.05.2026).

Гриценко, 2026 – *Гриценко А.* Використання можливостей 3d-моделей та 3d-турів видатних пам'яток культурної спадщини історичної Глухівщини в освітньому процесі. *Матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції "Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства, громадянської освіти та географії"* (Харків, 20 листопада 2025 р.). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2026. С. 66–72.

Збереження культурної спадщини, 2026 – Збереження культурної спадщини в умовах війни: відбулося виїзне засідання підкомітету з питань інформаційної політики та європейської інтеграції. *РАДА*. 2026. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/272657.html (дата звернення: 14.05.2026).

Кріцька, 2025 – *Кріцька В.* У Сумах тепер мораторій на перейменування топонімів. Що ж робити з імперськими й радянськими вулицями. *ЦУКР*. 2025. URL: https://cukr.city/city/2025/moratoriy-na-pereymenuvannia/ (дата звернення: 14.05.2026).

На Сумщині знищено, 2026 – На Сумщині знищено унікальний історичний храм, що існував понад 200 років. *МЕДІА.ХАБ*. 2026. URL: https://war.hab.media/241415-

na_cumshchini_znishcheno_unikaljnij_istorichnij_hram_shcho_isnuvav_ponad_200_rokiv (дата звернення: 14.05.2026).

На Сумщині, 2024 – На Сумщині в межах декомунізації перейменували понад 300 об'єктів топонімії. *ZMINA*. 2024. URL: https://zmina.info/news/na-sumshhyni-u-mezhah-dekomunizacziyi-perejmenuvaly-ponad-300-obyektiv-toponimiyi/ (дата звернення: 14.05.2026).

Рішняк, 2022 – Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. №4. С. 159–173. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159

Росіяни пошкодили 1913 пам'яток, 2026 – Росіяни пошкодили 1913 пам'яток культурної спадщини та 2573 об'єкти культурної інфраструктури. *Міністерство культури України.* 2026. URL: https://mincult.gov.ua/news/rosiyany-poshkodyly-1913-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2573-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/ (дата звернення: 14.05.2026).

У Сумах, 2024 – У Сумах деколонізували ще 11 топонімів. *Інформаційний портал Сумської міської ради.* 2024. URL: https://smr.gov.ua/uk/novini/miske-gospodarstvo/31666-u-sumakh-dekolonizuva ly-shche-11-toponimiv.html (дата звернення: 14.05.2026).

Україна першою під час війни, 2026 – Україна першою під час війни застосувала нові механізми захисту культурної спадщини – експертка. *ZMINA*. 2026. URL: https://zmina.info/news/ukrayina-pershoyu-pid-chas-vijny-zastosuvala-novi-mehanizmy-zahystu-kulturnoyi-spadshhyny-ekspertka/ (дата звернення: 14.05.2026).

Ювко, 2025 – *Ювко З.* Сумський архітектор створив 3D-модель пошкодженої росіянами садиби в селі Лифине. *ЦУКР.* 2025. URL: https://cukr.city/news/2025/sumskyy-arkhitektor-stvoryv-model-zruynovanoi-sadyby-v-seli-lyfyne/ (дата звернення: 14.05.2026).

References:

Akimov, Pokhylenko, 2025 – *Akimov, M., & Pokhylenko, I.* (2025). Zakhyst kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh ahresyvnoi viiny proty yii identychnosti [Protection of Ukraine's cultural heritage in the context of an aggressive war against its identity]. *International Journal "Law & Society",* (11), 13–20. [in Ukrainian]

Buchko, Stetsiuk, 2023 – *Buchko, Z., & Stetsyuk, A.* (2023). Obiekty istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny: urbitsyd ta yoho naslidky [Historical and Cultural Heritage Objects of Ukraine in the Conditions of War: Urbicide and Its Consequences]. *Modern Historical and Political Issues*, (47), 20–27. DOI: https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.20-27 [in Ukrainian]

Golovach, 2025 – *Golovach, N.* (2025). Zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh voiennoho stanu: formuvannia natsionalnoi stratehii [Preserving Ukraine's Cultural Heritage under Martial Law: Formulating a National Strategy]. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 39–45. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.4.2025.351832 [in Ukrainian]

Horlach, 2026 – *Horlach, P.* Ukrainskyi fond kulturnoi spadshchyny – yak vin pratsiuie ta chym bude zaimatysia: Olha Sahaidak [The Ukrainian Cultural Heritage Fund — how it works and what it will do: Olga Sagaydak]. *Suspilne kultura.* 2026. URL: https://suspilne.media/culture/1238502-ukrainskij-fond-kulturnoi-spadsini-ak-vin-pracue-ta-cim-bude-zajmatisa-olga-sagajdak/ [in Ukrainian]

Hrytsenko, 2026 – *Hrytsenko, A.* Vykorystannia mozhlyvostei 3d-modelei ta 3d-turiv vydatnykh pamiatok kulturnoi spadshchyny istorychnoi Hlukhivshchyny v osvitnomu protsesi [Using the capabilities of 3D models and 3D tours of outstanding cultural heritage monuments of the historical Glukhiv region in the educational process]. *Materialy XVII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Aktualni problemy metodyky navchannia istorii, pravoznavstva, hromadianskoi osvity ta heohrafii"* (Kharkiv, 20 lystopada 2025 r.). Kharkiv: KhNPU imeni H.S. Skovorody, 2026. S. 66-72. [in Ukrainian]

Zberezhennia kulturnoi spadshchyny, 2026 – Zberezhennia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny: vidbulosia vyizne zasidannia pidkomitetu z pytan informatsiinoi polityky ta yevropeiskoi intehratsii [Preservation of cultural heritage in times of war: an off-site meeting of the subcommittee on information policy and European integration took place]. RADA. 2026. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/272657.html [in Ukrainian]

Kritska, 2025 – *Kritska, V.* U Sumakh teper moratorii na pereimenuvannia toponimiv. Shcho zh robyty z imperskymy y radianskymy vulytsiamy [There is now a moratorium on renaming toponyms in Sumy. What to do with imperial and Soviet streets]. *TsUKR*. 2025. URL: https://cukr.city/city/2025/moratoriy-na-pereymenuvannia/ [in Ukrainian]

Na Sumshchyni znyshcheno, 2026 – Na Sumshchyni znyshcheno unikalnyi istorychnyi khram, shcho isnuvav ponad 200 rokiv [A unique historical temple that existed for over 200 years was destroyed in Sumy region]. *MEDIA.KhAB*. 2026. URL: https://war.hab.media/241415-na_cumshchini_znishcheno_unikaljnij_istorichnij_hram_shcho_isnuvav_ponad_200_rokiv [in Ukrainian]

Na Sumshchyni, 2024 – Na Sumshchyni v mezhakh dekomunizatsii pereimenuvaly ponad 300 obiektiv toponimii [In Sumy region, over 300 toponymic objects were renamed as part of decommunization]. *ZMINA*. 2024. URL: https://zmina.info/news/na-sumshhyni-u-mezhah-dekomunizacziyi-perejmenuvaly-ponad-300-obyektiv-toponimiyi/ [in Ukrainian]

Rishniak, 2022 – *Rishniak, O.* (2022). Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. ta ukrainska diisnist [Cultural Heritage in a Military Conflict: International

Experience of the Second Half of the Twentieth – the Beginning of the Twenty-First Centuries and the Ukrainian Present Time]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, (4), 159–173. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159 [in Ukrainian]

Rosiiany poshkodyly 1913 pamiatok, 2026 – Rosiiany poshkodyly 1913 pamiatok kulturnoi spadshchyny ta 2573 obiekty kulturnoi infrastruktury [Russians damaged 1,913 cultural heritage sites and 2,573 cultural infrastructure facilities]. *Ministerstvo kultury Ukrainy*. 2026. URL: https://mincult.gov.ua/news/rosiyany-poshkodyly-1913-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2573-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/ [in Ukrainian]

U Sumakh, 2024 – U Sumakh dekolonizuvaly shche 11 toponimiv [11 more toponyms were decolonized in Sumy]. *Informatsiinyi portal Sumskoi miskoi rady*. 2024. URL: https://smr.gov.ua/uk/novini/miske-gospodarstvo/31666-u-sumakh-dekolonizuvaly-shche-11-toponimiv.html [in Ukrainian]

Ukraina pershoiu pid chas viiny, 2026 – Ukraina pershoiu pid chas viiny zastosuvala novi mekhanizmy zakhystu kulturnoi spadshchyny – ekspertka [Ukraine was the first to apply new mechanisms for protecting cultural heritage during the war – expert]. *ZMINA*. 2026. URL: https://zmina.info/news/ukrayina-pershoyu-pid-chas-vijny-zastosuvala-novi-mehanizmy-zahystu-kulturnoyi-spadshhyny-ekspertka/ [in Ukrainian]

Yuvko, 2025 – *Yuvko, Z.* Sumskyi arkhitektor stvoryv 3D-model poshkodzhenoi rosiianamy sadyby v seli Lyfyne [Sumy architect created a 3D model of a manor house damaged by Russians in the village of Lyfyne]. *TsUKR*. 2025. URL: https://cukr.city/news/2025/sumskyy-arkhitektor-stvoryv-model-zruynovanoi-sadyby-v-seli-lyfyne/ [in Ukrainian]

*Авторка заявляє про відсутність конфлікту інтересів, а також повідомляє, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 14.03.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 02.06.2026
Прийнято до друку 10.06.2026
Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 14.03.2026
Received in rceived form 02.06.2026
Accepted for publication 10.06.2026
Published online 22.06.2026

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.83

ANATOLII V. HONCHARENKO
Sumy State University (Sumy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4281-8735

THE GENESIS OF THE PRICE REVOLUTION IN EUROPE (15th–17th CENTURIES)

Abstract. *The article examines the genesis of the Price Revolution in Europe during the fifteenth to seventeenth centuries. It identifies the preconditions and causes of this phenomenon in European civilization and highlights the specific features of its development throughout the period under study. The chronological framework of the Price Revolution is analysed within the broader European context, and its geographical scope is characterized.*

The Price Revolution in Europe was a global phenomenon that spread throughout the emerging capitalist world-system, encompassing its core, semi-peripheries, and peripheries. The new world economy was profoundly affected by the Price Revolution at the very beginning of its formation, while its structural characteristics also contributed to the persistence of inflationary processes. However, the developing world-system itself initially generated the Price Revolution. Contrary to the still widespread thesis that attributes the phenomenon primarily to the massive influx of American gold and silver, the unprecedented inflation was largely determined by internal factors, including demographic growth and social transformations, the reorientation of European trade routes, the expansion of silver and copper mining within Europe, and broader structural changes in market relations.

At first glance, it may seem surprising that the Price Revolution developed more slowly in Spain than in several other European countries. Nevertheless, contrary to the traditional interpretation, the phenomenon did not originate solely from the inflow of New World treasure. The forms and impact of both monetary and real economic factors varied considerably across European states, depending on local economic conditions.

Undoubtedly, the inflow of precious metals from the Americas had a significant effect on the development of inflationary processes. However, its influence was primarily catalytic, contributing to the prolonged duration of the phenomenon and generating a synergistic effect. Following the development of the major mining centres of Potosн, Zacatecas, and other sources of precious metals, Europe experienced an even stronger inflationary upsurge.

With regard to the starting point of the Price Revolution, it should be noted that between 1516 and 1520 inflationary processes began to acquire a truly continental scale compared with earlier periods. Nevertheless, the trend toward an accelerated increase in consumer prices had already emerged at the beginning of the sixteenth century.

Keywords*: Price Revolution, Europe, Middle Ages, capitalism, inflation.*

Citation. Honcharenko, A.V. (2026). **T**he genesis of the Price Revolution in Europe (15th–17th centuries). *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 83-93. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.83

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

ГОНЧАРЕНКО А.В.
Сумський державний університет (Суми, Україна)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4281-8735

ГЕНЕЗИС "РЕВОЛЮЦІЇ ЦІН" В ЄВРОПІ (XV–XVII СТ.)

Анотація. *В статті досліджено генезис "революції цін" в Європі в XV–XVII ст. З'ясовано передумови та причини цього феномену Європейської цивілізації. Висвітлено особливості перебігу та характеру "революції цін" протягом періоду, що вивчається. Проаналізовано хронологічні рамки цього явища в загальноєвропейському контексті. Охарактеризовано локалізацію "революції цін".*

"Революція цін" в Європі – це глобальний феномен, яких поширився всією територією капіталістичної світосистеми, що формувалася: починаючи від центру, закінчуючи напівпериферіями та периферіями. Нова світоекономіка відчула ґрунтовний вплив "революції цін" на початку свого становлення, одночасно впливаючи на безперервну інфляцію своїми стійкими специфічними особливостями. Тим не менш, саме нова світосистема, що розвивається, спочатку формувала "революцію цін", оскільки всупереч все ще популярної тези про першопричинність величезного припливу американського золота та срібла, небувала інфляція була детермінована внутрішніми факторами: демографічним зростанням та соціальними трансформаціями; торгівельною переорієнтацією Європи; континентальним проривом у видобутку срібла та міді; внутрішніми європейськими передумовами, пов'язаними із кон'юнктурними змінами структур ринкових відносин.

Може здатися дивним, що "революція цін" більш повільно відбувалася в Іспанії, ніж в інших країнах Європи. Проте, всупереч найбільш відомій тези про "революцію цін", це явище не розпочалося внаслідок притоку «скарбів Нового Світу». Очевидно, що форми та вплив різних грошових і реальних сил, відрізнялися в європейських країнах через зміну локальної економічної ситуації.

Безумовно, приплив дорогоцінного металу з Американського континенту серйозно вплинув на розвиток інфляційних процесів. Проте, цей вплив каталізував більшу тривалість цього феномену, а також проявився в формі синергічного ефекту, оскільки саме після розвитку Потосі, Сакатекасу та інших джерел дорогоцінного металу в Європі відчули ще більше інфляційне піднесення.

Стосовно початкової точки "революції цін", треба зазначити, що саме в 1516–1520 рр. інфляційні процеси починають набирати глобальних показників у порівнянні з попередніми періодами. Проте, тенденція щодо прискорення підвищення індексу споживчих цін формується на початку XVI ст.

Ключові слова: *"революція цін", Європа, Середньовіччя, капіталізм, інфляція.*

Цитування. Гончаренко, А.В. (2026). Генезис "Революції цін" в Європі (XV–XVII ст.). *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 83-93. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.83

Історія європейської цивілізації в XIV–XVIII ст. тісно пов'язана з різноманітними екстраординарними процесами, подіями та кризами, які детермінували формування сучасного світу. У цьому контексті цікавими є дослідження, присвячені становленню капіталізму як соціально-економічної системи, яка сформувала підґрунтя європейської цивілізації та проникла у всі сфери її діяльності. Одним із найбільш цікавих феноменів тієї доби, який пов'язаний з формуванням капіталістичного світоустрою є "революції цін" в Європі.

Історіографія порушеної нами проблематики багаточисельна. Одним із перших дослідників "революції цін" був американський історик-економіст Е. Гамільтон, який у своїй праці "Американський скарб та революція цін в Іспанії" висвітлив основні тенденції та причини цього феномену в Європі (Hamilton, 1934). Ідеї Е. Гамільтона були предметом гострої критики щодо причин "революції цін". Серед представників цього напрямку,

перш за все, необхідно відзначити Д. Фелікс, Дж. Неф (Felix, 1956; Nef, 1964). Важливе значення для вивчення порушеної проблематики має 3-х томна праця одного з провідних представників французької "школи Анналів" Ф. Броделя "Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст." (Бродель, 1995; Бродель, 1997; Бродель, 1998). Вельми цікавою в теоретико-методологічному контексті є робота засновника "школи світосистемного аналізу" І. Валлерстайна (Валлерстайн, 2006). Сучасний американський дослідник Дж. Мунро більш ґрунтовно підійшов до перегляду концепції Е. Гамільтона, відкинув головний кількісний постулат теорії грошей, а також переглянув вплив збільшення припливу дорогоцінних металів до Європи (Munro, 2008). В українській історичній науці "революція цін" практично не вивчалася. Окремі аспекти цієї тематики були розглянуті А. Гончаренком і Я. Стаценком (Гончаренко, 2024; Стаценко, 2025).

Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що в науковій літературі присутній фактичний матеріал з поставлених у роботі проблем, окреслені основні напрямки "революції цін" у XVI–XVII ст. Проте дослідники не приділяють достатньої уваги передумовам, перебігу та локалізації "революції цін" в Європі.

Саме тому, мета цієї статті – дослідити генезис "революції цін" в Європі в XV–XVII ст., її передумови, характер, хронологічні рамки та локалізацію.

Французький історик Ф. Бродель ділив "довге" XVI ст. відповідно до принципів формування нової світоекономіки: "Я скептично ставлюся... до сприйняття XVI століття як певної єдності без уточнення, це одне століття чи кілька. Я уявляю "наше" століття розділеним на два, як це робили Люсьєн Февр і мій чудовий учитель Анрі Озер: "перше" XVI століття починається близько 1450 року і закінчується близько 1550 року, коли починається "друге" XVI століття, яке триває до 1620 чи 1640 року" (Braudel, 1953: 73). Формування цієї системи передбачало посилення позицій капіталізму. Тому, перш за все, необхідно зрозуміти простір загальної світосистеми. Світоекономічний простір не завжди збігається з географією місцевості. В нашому контексті, в XV–XVII ст. система включала території країн Північної та Західної Європи, Середземноморського узбережжя, Центральної та Східної Європи. У процесі колонізаційної експансії до світоекономіки приєдналися Нова Іспанія, Антили, а також ніші володіння Іспанії та Португалії.

Для того, щоб зрозуміти феномен "революції цін" в Європі, необхідно з'ясувати декілька важливих факторів: передумови цього процесу; основні складові моменти: точка початку відліку цього явища та його тривалість; локалізація: регіональна чи континентальна.

Після закінчення пандемії чуми у середині XIV – середині XV ст. Європа переходить у стагнаційну фазу свого розвитку. "Чорна смерть" знищила близько третини населення Західної Європи. Ситуація також ускладнювалася наслідками "Великого голоду" (1315–1317 рр.), унаслідок якого померло за різними даними близько чверті населення континенту. На думку французької історика Ж. Ле Гоффа, чума перетворила звичайний спад на демографічну катастрофу, яка спричинила кризу робочого потенціалу населення та визначила хід історичного процесу на найближчу сотню років (Ле Гофф, 2005: 294-298).

Можна стверджувати, що розвиток економічної сфери життя європейського соціуму в Середньовіччя частково зупинився. У середині XIV ст. почалася стагнація у розвитку так званої "комерційної революції", феномен якої був досліджений істориком-економістом А. Грейфом (Greif, 2012: 3-7), оскільки соціальна структура суспільства не дозволяла розвиватися капіталістичним відносинам прискореними темпами.

Проте економіка Європи почала повільну регенерацію на початку 70-х роках XIV ст. Про це свідчать два показники. По-перше, заробітна плата у виробничих сферах мала тенденцію до зростання. Підставою для цього є дані, наведені Д. Нуупом і Г. Передуа щодо індексу заробітних плат англійських мулярів. Зазначений показник збільшився з 94 (у 1350-х роках) до 122 (у 1380–1390-х роках) (Knoop, 1933; Гончаренко, 2022: 207). Ж.

Ле Гофф зазначав, що це явище мало загальноєвропейський характер, наводячи статистичні дані щодо Східної Нормандії, в якій зарплата робітника у 1320–1450-х роках збільшилася в середньому в 2-3 рази (Ле Гофф, 2010: 156-157). По-друге, хоча ціни на продукти виробничого характеру залишалися майже без змін, природним наслідком світової демографічної кризи стало зниження цін на товари першої необхідності.

У середині XV ст. усі соціально-економічні структури життя західноєвропейського середньовічного світу почали реконструюватись. Наслідки демографічної катастрофи вже не мали потужного глобального впливу на суспільне життя. Формувалося глибше відновлення економіки та розвивалася попередня стадія ринкових форм – "приватних ринків" (Бродель, 1997: 12-24), в яких діяли виключно професійні торговці, які не виробляли нічого власноруч. І хоча спроби реставрації ринкової системи були і раніше, проте масового характеру вони набули саме до середини XV ст.

Ще однією можливою причиною цього явища був початок колоніальної експансії країн Піренейського півострова і, відповідно, втрата Венецією та Генуєю основних торгівельних привілеїв зі Сходом. Епоха панування цих міст Апеннінського півострова, початком якої можна вважати суперечку за острів Корчула (1298 р.) та Кьоджу (1379–1380 рр.), завершилась у середині XV ст. після захоплення Османською імперією столиці Візантії Константинополя в 1453 р. (Гончаренко, 2022: 207-208). Проте, в 1454 р. Венеція домовилася про торговельно-економічну взаємодопомогу з Портою, оскільки це було необхідно дожу і султану. Це був той випадок "ворогів, що взаємодоповнюють один одного" (Бродель, 1998: 108-112).

Наприкінці XV ст. Венеція стрімко втрачає свої позиції центру світоекономіки, що зумовлювалося не слабкістю великого торгового італійського міста, а змінами в соціально-економічному житті Європи. Саме в цей час боротьбу за панівне становище в європейській світоекономіці розгорнули країни, які були об'єднані прагненням щодо звільнення своїх земель від завойовників-мусульман. Однак ситуація на півдні від Піренеїв до середини XV ст. значно відрізнялася. Якщо Португалія змогла відвоювати свої землі ще у XIII в. (1253 р.), то Іспанія досягла цього результату лише наприкінці XV ст. (1492 р.). Відповідно, португальці мали на один вільний зовнішньополітичний напрямок більше (Гончаренко, 2022: 208).

Саме тому ще в першій третині XV ст. Лісабон активізував свою колоніальну експансію на півночі Африки. Першим великим успіхом Португалії було захоплення Сеути під командуванням Генріха (Енріке) Мореплавця. Наступні успіхи португальців у галузі освоєння та приєднання земель відбулися незабаром – Мадейра (1420 р.), Азорські острови (1427 р., 1430 р.) та інші території до відкриття Васко да Гама прямого шляху до Індії у 1495–1497 рр.

Всі ці колоніальні захоплення мали значний вплив на економіку Середньовічної Європи загалом і окремої країни зокрема. Португалія незабаром стала головним постачальником дешевої пшениці, тростинного цукру для Західної Європи. Завдяки їй відбулось збільшено притоку малагеттів, золотого піску, слонової кістки. Саме Португалія в останні десятиліття XV ст. була фаворитом щодо інших європейських країн (Гончаренко, 2022: 209).

Проте центром європейської світоекономіки стає Іспанія, а не Португалія. Причиною цього став курс, обраний португальським королем Жуаном II Досконалим, який був запропонований Б. Діашем, а не Х. Колумбом. Саме це дозволило правителям Іспанії Фердинанду та Ізабеллі скористатися шансом, який вивів Мадрид уперед у суперечці з Лісабоном.

Отже, наприкінці XV ст. в Європі сформувалася сприятлива ситуація для розвитку інфляційних процесів. Основними причинами цього явища були:

1) остаточний вихід із кризи, яку було спричинено демографічною катастрофою середини XIV ст.;

2) завоювання нових земель Португалією та Іспанією, що призвело до переорієнтації центру світоекономіки.

На думку П. Шоню на початку виникнення та розвитку "революції цін" світосистема передбачала співвідношення трьох складових: християнського Середземномор'я, Північно-Західної та Східної Європи. Відповідно, цінова пропорція на початку XV ст. складала – 100-77-16, а наприкінці XVI ст. – 100-76-25 (Chaunu, 1979: 67-93).

Циклічна модель варіювання цін у 1450–1550 рр. характеризувалась неоднозначністю. Цю модель у загальних рисах можна уявити щодо ціни на пшеницю в такому вигляді:

Таблиця 1. Еволюція ціни на пшеницю (Джерело: Slicher, 1960: 130-153; Slicher, 1963: 324-331)

Рік	Характер
бл. 1160 – бл. 1260	швидке зростання цін
бл. 1260 – бл. 1320	високі ціни з елементами стагнації в деяких регіонах
бл. 1320 – 1470–1480	послідовне падіння
бл. 1480 – бл. 1640	високі ціни
бл. 1640 – середина XVIII ст.	рецесія

Американський учений А. Фінкельштейн вважає хронологічний початком "революції цін" 70–80-ті роки XV ст. унаслідок підвищення цін в Європі. Щоб краще зрозуміти цей феномен, він пропонує гіпотетичний приклад: "В Англії, наприклад, жінка, що народилася в 1500 році, вийшла заміж в 1525 році, почула б як її мати скаржиться на подвоєні ціни на продукти харчування під час закупівлі товарів для її весільного бенкету, а потім ті самі скарги перейшли на період, коли заміж виходить її донька в 1550. Всі вважали, що ціни зростали після поганих урожаїв і зменшувалися після гарних, але це були тимчасові коливання, а інфляція була невблаганна… Онуки та правнуки нашої англійки, зрештою, не розуміють статичної економіки" (Finkelstein, 2006: 3-7). Це вельми яскравий приклад, враховуючи той факт, що ціни зростали на всі товари практично безперервно.

Питання датування "революції цін" і сьогодні викликає гострі дискусії серед дослідників. Хтось підтримує погляди А. Фінкельштейна, інші вважають, що вона розпочалася на початку XVI ст., частина стверджує, що "революція цін" починається в 10–20-х роках XVI ст., деякі припускають, що вона активізувалася в 80-х роках XVI ст. Позиція прибічників останньої тези досить сумнівна і ґрунтується лише на тому, що в 80-х роках XVI ст. розпочалося максимальне ввезення до Європи золота і срібла з Нового Світу (Данн, 2011: 144-151). Погляди Р. Данна та інших прихильні цього твердження легко спростовуються згадкою про те, що динаміка цін набула небувалих масштабів задовго до вказаної точки відліку.

Американський історик-економіст Е. Гамільтон обґрунтував тезу про важливе значення для "революції цін" припливу дорогоцінних металів до Європи. Проте, як правильно зазначають його опоненти, збільшення притоку іспано-американського срібла не могло бути початковою причиною цього тривалого та стійкого процесу інфляції, оскільки вона почалася не в Іспанії, а також задовго до завезення великої кількості срібла, тобто, пізніше (у 1550-х роках). Однак, багато дослідників, які не згодні з думкою Е. Гамільтона, не завжди правильно виокремлюють головними детермінантами "революції цін" у Європі соціально-економічні фактори, оскільки цей принцип не встановлює повної картини економічної складової економічної кон'юнктури Європейського континенту в XVI ст.

Крім притоку золота і срібла, американський дослідник виділяє інші фінансові чинники, виокремивши ще дві головні причини:

1) зростання видобутку срібла та міді в Південній Німеччині (1460–1535 рр.), яке досягло максимальних показників у 1530-х рр.;

2) структурні зміни у торгівлі в Середземномор'ї унаслідок завоювань Османської імперії (Hamilton, 1934).

До цих двох основних причин "революції цін" Е. Гамільтон пропонує прирівняти чинник демографічного приросту та трансформації структури соціальних взаємовідносин у Західній Європі в XVI ст., яка передбачала прагнення до організації відносно вільної праці. Проте обґрунтовуванням цього не може бути рівняння обміну – MV=PY (або рівняння готівкового рівноваги – Mk=PY), яке запропонував американський учений, оскільки приріст населення, разом із багатьма іншими факторами, мав вплив на реальну змінну Y (обсяг товарів і послуг) і, таким чином, на здібності або можливості економіки розширитися у відповідь на підвищення перетвореного в гроші сукупного попиту.

Дж. Голдстоун і П. Ліндерт опонували Е. Гамільтону щодо демографічно-індукованих структурних змін, а точніше їх впливу на процеси урбанізації, структури ринку та платіжні системи. Констатуючи той факт, що демографічний приріст був головним для розвитку світоекономіки в міських умовах, відповідно, можна припустити, що збільшувався показник V – швидкість обігу грошей (Goldstone, 1991: 176-181). Саме тому демографічний приріст не був серед головних причин безперервної інфляції у Європі.

Не дивлячись на це, необхідно враховувати цей фактор як одну з передумов "революції цін", оскільки зростання населення відіграло свою роль непрямого каталізатора цього феномену. Крім того, цей процес був визначальним для урбанізації європейських міст на межі XV–XVI ст. Отже, можна констатувати модифікацію капіталістичних відносин у світосистемі, що формується. Проте, ця реорганізація мала дихотомічну складову, оскільки вплив відбувався лише на мікрорівні. Хоча цей вплив прискорив інфляційну хвилю, що невдовзі охопила всю світосистему.

Е. Гамільтон також стверджував, що зростання заробітних плат не було пропорційним зростанню цін, так званий зарплатний лаг чи інфляція прибутку ("Profit Inflation"). Цей розрив, який був забезпечений згодом, сприяв як головне джерело первісного накопичення капіталу (Hamilton, 1929: 338-357). Ця теза також зазнала гострої критики, оскільки зарплатний лаг міг покриватися не зафіксованим заробітком, а натуральним. Крім цього, не завжди зрозуміла пропорційність вартості первинного та вторинного продукту. Відповідно до даних, наведених Е. Фелпс-Брауном і Ш. Хопкінс, можна стверджувати, що ціни на готові продукти харчування зростали повільніше, ніж на первинний товар (наприклад – зерно, деревина та ін.) (Phelps-Brown, 1957: 289-306). Це дозволяє стверджувати, що вдосконалення технологій детермінувало зменшення витрат на таких виробництвах.

Проте, подібні проблеми частково дозволили вирішити дані, запропоновані Б. Сліхером ван Батом (Таблиця 2), які дозволяють переконатися у вірності тези Е. Гамільтона.

Таблиця 2. Заробітна плата робітника (Джерело: Slicher, 1963: 327)

Роки	Заробітна плата робітника (у кг пшениці)
1251–1300	81
1300–1350	94,6
1351–1400	121,8
1401–1450	155,1
1451–1500	143,5
1501–1550	122,4
1551–1600	83
1601–1650	48,3
1651–1700	74,1
1701–1750	94,6
1751–1800	79,6
1801–1850	94

Значним недоліком цих показників є те, що вони відображають інформацію лише щодо Південної Англії. Тому ці дані не можна вважати повноцінним доказом загальноєвропейської невідповідності. Крім того, за такого підходу не зовсім зрозумілим стає причинно-наслідковий зв'язок – невідомо, що стало першопричиною зарплатного лага: "революція цін" або формування нової світоекономіки в середині XVI в.

Не дивлячись на це, можна зрозуміти, що найвище значення (155,1 в 1401–1450 рр.) співпадає з кордоном старої світоекономіки та нової, а найменше (48,3 в 1601–1650 рр.) співпадає із закінченням "революції цін". Ця кореляція підтверджує вірність концепту "довгого" XVI ст., а також формування нової світоекономіки та її переорієнтації наприкінці цього періоду.

Що стосується проблеми локалізації "революції цін" (регіональна чи загальноєвропейська), встановлення якої важливе для розуміння сутності цього феномену, необхідно зазначити, що від розуміння співставлення економічної та географічної специфіки цього процесу залежить обґрунтування монолітності Європи в "довгому" XVI ст.

Однією з кращих робіт щодо локалізації "революції цін" є дослідження Дж. Мунро, в якому автор розглянув три різні регіони:

1) Іспанія, яка активізувала експансію;

2) високорозвинений в галузі технології виробництва Брабант;

3) переважно аграрна Англія на початку XVI ст., в якій посилилася політика "огородження", що детермінувала початкове накопичення капіталу та виробничий розвиток текстильної галузі (ця політика досягла свого піку на початку правління королеви Єлизавети I (1558–1603 рр.) (Munro, 2008: 13-71).

З метою аналізу структурних змін у кожному з цих регіонів учений обрав показник індексу споживчих цін (Індекс споживчих цін (Consumer Price Index, CPI) – це середній показник інфляційного процесу в країні, заснований на обчисленні середньостатистичної зміни цін на товари фіксованого споживчого кошику) у кожній країні, а саме його коливання в період невпинного зростання інфляції. За основу було взяте перше десятиліття XVI ст., оскільки саме цей час Е. Гамільтон визначив як початкову стадію "революції цін". Період 1501–1510 рр. отримав умовний індекс 100 з метою зручності розгляду відхилень від графічного початку.

Таблиця 3. Показники індексу споживчих цін (Джерело: Munro, 2008: 45-46)

Роки	Індекс споживчих			
	Іспанія (за сріблом)	Іспанія (за біллоном з кінця XVI ст.)	Англія	Брабант
1501–1505	92,43	92,43	101,43	104,43
1506–1510	107,57	107,57	98,57	95,57
1511–1515	98,98	98,98	103,08	114,80
1516–1520	104,28	104,28	114,40	125,09
1521–1525	122,14	122,14	138,72	149,79
1526–1530	131,57	131,57	149,45	148,61
1531–1535	132,44	132,44	147,83	144,85
1536–1540	138,73	138,73	144,69	154,54
1541–1545	147,90	147,90	167,69	173,44
1546–1550	165,89	165,89	218,12	166,01
1551–1555	176,02	176,02	261,63	216,87
1556–1560	194,01	194,01	299,99	250,34

1561–1565	223,43	223,43	274,80	261,34
1566–1570	227,73	227,73	277,68	264,97
1571–1575	246,77	246,77	281,24	352,49
1576–1580	247,82	247,82	319,61	400,18
1581–1585	269,07	269,07	320,58	513,98
1586–1590	274,97	274,97	367,74	665,77
1591–1595	284,42	284,42	395,14	573,01
1596–1600	320,97	320,98	513,42	626,80
1601–1605	349,92	352,43	438,12	509,74
1606–1610	330,11	335,31	472,06	512,71
1611–1615	316,81	322,68	506,11	529,56
16161–620	328,56	335,64	494,28	521,93
1621–1625	317,85	344,72	503,14	679,09
1626–1630	328,04	410,81	498,72	765,57
1631–1635	329,91	395,13	577,86	756,32
1636–1640	323,47	409,67	584,26	805,55
16411–645	313,50	432,48	532,37	821,78
1646–1650	343,36	457,09	697,54	845,07

Відповідно до Таблиці 3 ми можемо відслідкувати стійку і безперервну інфляцію в цих трьох регіонах в період “революції цін”. Отже, “революцію цін” необхідно розглядати як загальноєвропейський процес, а не локальне явище. Становлення цього безпрецедентного в світовій історії феномену відбувалося спільно і одночасно з новою світоекономікою, яку “революція цін” частково формувала, а також відчуваючи вплив з боку елементів світосистеми, які почали активно формуватися.

Проте це не всі важливі показники, які можна отримати в цьому статистичному графіку. Оприлюднені дані демонструють, крім загальних елементів структури, локальні особливості, які проявилися під час цього інфляційного феномену. В період “революції цін” з 1501–1510 рр. до 1646–1650 рр. індекс споживчих цін найбільше зріз у Брабанті (від 104.43 до 845.07). Англія в цьому контексті займає середнє положення: збільшення від 101.43 до 697.54. Дивним є факт, що Іспанія відчула найменше підвищення індексу споживчих цін. Безумовно, інфляційне збільшення не ставиться під сумнів: від 92.43 до 457.09. Однак воно майже вдвічі менше щодо Брабанту і в півтора рази порівняно з Англією.

Багатьом може здатися дивним, що “революція цін” більш повільно відбувалася в Іспанії, ніж в Англії та Брабанті. Проте, всупереч найбільш відомій тези про “революцію цін”, це явище не розпочалося внаслідок притоку “скарбів Нового Світу”. Очевидно, що форми та вплив різних грошових і реальних сил, відрізнялися в цих трьох країнах через зміну локальної економічної ситуації.

Дані з Таблиці 3 також дозволяють зробити припущення щодо початкової точки “революції цін”. У 1516–1520 рр. інфляційні процеси починають набирати більш глобальні показники у порівнянні з попередніми періодами. Однак, тенденція щодо прискорення підвищення індексу споживчих цін формується на початку XVI ст.

Таким чином, “революція цін” в Європі – це глобальний феномен на межі Середньовіччя та Нового часу, яких поширився всією територією капіталістичної світосистеми, що формувалася: починаючи від центру, закінчуючи напівпериферіями та периферіями. Нова світоекономіка відчула ґрунтовний вплив “революції цін” на початку свого становлення, одночасно впливаючи на безперервну інфляцію своїми стійкими

специфічними особливостями. Тим не менш, саме нова світосистема, що розвивається, спочатку формувала "революцію цін", оскільки всупереч все ще популярної тези про першопричинність величезного припливу американського золота та срібла, небувала інфляція була детермінована внутрішніми факторами:

1) демографічним зростанням та соціальними трансформаціями як передумови;

2) торгівельною переорієнтацією Європи;

3) континентальним проривом у видобутку срібла та міді;

4) внутрішніми європейськими передумовами, пов'язаними із кон'юнктурними змінами структур ринкових відносин.

Безумовно, приплив дорогоцінного металу з Нового Світу серйозно вплинув на розвиток інфляційних процесів. Проте, цей вплив каталізував більшу тривалість цього феномену, а також проявився в формі синергічного ефекту, оскільки саме після розвитку Потосі, Сакатекасу та інших джерел дорогоцінного металу в Європі відчули ще більше інфляційне піднесення.

Література:

Бродель, 1995 – *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. Пер. з франц. Г. Філіпчук. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. 543 с.

Бродель, 1997 – *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. Пер. з франц. Г. Філіпчук. Т. 2. Ігри обміну. Київ: Основи, 1997. 585 с.

Бродель, 1998 – *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. Пер. з франц. Г. Філіпчук. Т. 3. Час світу. Київ: Основи, 1998. 631 с.

Валлерстайн, 2006 – *Валлерстайн И.* Микросистемный анализ: Введение. Пер. Н. Тюкиной. Москва: Издательский дом "Территория будущего", 2006. 248 с.

Гончаренко, 2022 – *Гончаренко А.В.* Середньовічна Європа напередодні "революції цін". *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи.* Матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 29 квітня 2022 р.). Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 206-210.

Данн, 2011 – *Данн Р.С.* Эпоха религиозных войн. 1559–1689. / Пер. с англ. Е.О. Владимирцевой. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2011. 287 с.

Ле Гофф, 2005 – *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. Пер. с фр. Под общ. ред. В.А. Бабинцева. Екатеринбург: УФактория, 2005. 560 с.

Ле Гофф, 2010 – *Ле Гофф Ж.* Средневековье и деньги. Пер. с франц. М.Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2010. 224 с.

Стаценко, 2025 – *Стаценко Я.* Революція цін: глибоке занурення в історичний феномен інфляції. 30.12.2025. URL: https://wem.ua/revolyucziya-czin-glyboke-zanurennya-v-istorychnyj-fenomen-inflyacziyi/

Braudel, 1953 – *Braudel F.* Quest-ce que le XVIe siucle? *Annales. Histoire, Sciences Sociales.* 1953. Vol. VIII. №. 1. P. 69-73. URL: https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1953_num_8_1_2137. DOI: 10.3406/ahess.1953.2137.

Chaunu, 1979 – *Chaunu P.* European expansion in the later Middle Ages. Amsterdam: North Holland Publishing. 1979. 326 p.

Felix, 1956 – *Felix D.* Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies. *Quarterly Journal of Economies.* 1956. Vol. LXX. Is. 3. P. 441-463. URL: https://www.jstor.org/stable/1884233. DOI: 10.2307/1884233.

Finkelstein, 2006 – *Finkelstein A.* The grammar of profit: The Price Revolution in intellectual context. Leiden-Boston: Brill, 2006. 374 p. DOI: 10.1017/S105383720000986X.

Goldstone, 1991 – *Goldstone J.A.* Monetary Versus Velocity Interpretations of the "Price Revolution". *The Journal of Economic History.* 1991. Vol. 51. № 1. P. 176-181. URL: https://www.jstor.org/stable/2123056. DOI: 10.1017/S0022050700038419.

Greif, 2012 – *Greif A.* Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 503 p. DOI:10.1017/CBO9780511791307.

Hamilton, 1929 – *Hamilton E.J.* American Treasure and the Rise of Capitalism (1500–1700). *Economica.* 1929. Vol. IX. № 27. P. 338-358.

Hamilton, 1934 – *Hamilton E.J.* American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650. Cambridge: Harvard University Press, 1934. 428 p.

Knoop, 1933 – *Knoop D., Peredur G.J.* The mediaeval mason: an economic history of English stone building in the later middle ages and early modern times. Manchester: Manchester University Press, 1933. 294 p.

Munro, 2008 – *Munro J.H.* Money, prices, wages, and "Profit inflation" in Spain, the Southern Netherlands, and England during the Price Revolution era: ca. 1520 – ca. 1650. *Histyria e Economia: Revista Interdisciplinar.* 2008. Vol. 4. № 1. P. 13-71. URL: https://www.economics.utoronto.ca/munro5/HistoriaEconomiaProfitInflation.pdf

Nef, 1964 – *Nef J.U.* Prices and Industrial Capitalism in France and England. The Conquest of the Material World. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 408 p.

Phelps-Brown, 1957 – *Phelps-Brown E.H., Hopkins Sh.V.* WageRates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century. *Economica.* 1957. XXIV. № 96. P. 289-306. URL: https://www.jstor.org/stable/2550419

Slicher van Bath, 1960 – *Slicher van Bath B.H.* The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries. *Britain and the Netherlands.* 1960. Vol. 1. P. 130-153.

Slicher van Bath, 1963 – *Slicher van Bath B.H.* The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500–1850. New York: St. Martins, 1963. 364 p.

References:

Brodel, 1995 – *Brodel F.,* (1995). Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. [Civilization and Capitalism, 15th–18th Century]. U 3 t. Per. z frants. H. Filipchuk. T. 1. Struktury povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve. Kyiv: Osnovy. 543 s. [in Ukrainian]

Brodel, 1997 – *Brodel, F.* (1997). Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. [Civilization and Capitalism, 15th–18th Century]. U 3 t. Per. z frants. H. Filipchuk. T. 2. Ihry obminu. Kyiv: Osnovy. 585 s. [in Ukrainian]

Brodel, 1998 – *Brodel, F.* (1998). Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. [Civilization and Capitalism, 15th–18th Century]. U 3 t. Per. z frants. H. Filipchuk. T. 3. Chas svitu. Kyiv: Osnovy. 631 s. [in Ukrainian]

Vallerstajn, 2006 – *Vallerstajn, I.* (2006). Mirosistemnyj analiz: Vvedenie. [World-Systems Analysis: An Introduction]. Per. N. Tjukinoj. Moskva: Izdatel'skij dom "Territorija budushhego". 248 s. [in Russian]

Honcharenko, 2022 – *Honcharenko, A.V.* (2022). Serednovichna Yevropa naperedodni "revoliutsii tsin" [Medieval Europe on the eve of the "Price Revolution"]. *Suspilno-politychni protsesy v Ukraini ta sviti: istoriia, problemy, perspektyvy*. Materialy IX Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 29 kvitnia 2022 r.). Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet. S. 206-210. [in Ukrainian]

Dann, 2011 – *Dann, R.S.* (2011). Jepoha religioznyh vojn. 1559–1689. [The Age of Religions Wars, 1559–1689]. Per. s angl. E.O. Vladimircevoj. Moskva: ZAO Centrpoligraf. 287 s. [in Russian]

Le Goff, 2005 – *Le Goff, Zh.* (2005). Civilizacija srednevekovogo Zapada. [Medieval Civilization 400–1500]. Per. s fr. Pod obshh. red. V.A. Babinceva. Ekaterinburg: UFaktorija, 2005. 560 s. [in Russian]

Le Goff, 2010 – *Le Goff, Zh.* (2010). Srednevekov'e i den'gi. [Money and the Middle Ages]. Per. s franc. M.Ju. Nekrasova. Sankt-Peterburg: EVRAZIJa. 224 s. [in Russian]

Statsenko, 2025 – *Statsenko, Ya.* (2025). Revoliutsiia tsin: hlyboke zanurennia v istorychnyi fenomen infliatsii. [Price Revolution: a deep dive into the historical phenomenon of inflation]. 30.12.2025. URL: https://wem.ua/revolyucziya-czin-glyboke-zanurennya-v-istorychnyj-fenomen-inflyacziyi/ [in Ukrainian]

Braudel, 1953 – *Braudel, F.* (1953). Quest-ce que le XVIe siиcle? *Annales. Histoire, Sciences Sociales.* Vol. VIII. №. 1. P. 69-73. URL: https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1953_num_8_1_2137. DOI: 10.3406/ahess.1953.2137. [in French]

Chaunu, 1979 – *Chaunu, P.* (1979). European expansion in the later Middle Ages. Amsterdam: North Holland Publishing. 326 p.

Felix, 1956 – *Felix, D.* (1956). Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies. *Quarterly Journal of Economies.* Vol. LXX. Is. 3. P. 441-463. URL: https://www.jstor.org/stable/1884233. DOI: 10.2307/1884233.

Finkelstein, 2006 – *Finkelstein, A.* (2006). The grammar of profit: The Price Revolution in intellectual context. Leiden-Boston: Brill. 374 p. DOI: 10.1017/S105383720000986X.

Goldstone, 1991 – *Goldstone, J.A.* (1991). Monetary Versus Velocity Interpretations of the "Price Revolution". *The Journal of Economic History.* Vol. 51. № 1. P. 176-181. URL: https://www.jstor.org/stable/2123056. DOI: 10.1017/S0022050700038419.

Greif, 2006 – *Greif, A.* (2012). Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge: Cambridge University Press. 503 p. DOI:10.1017/CBO9780511791307.

Hamilton, 1929 – *Hamilton, E.J.* (1929). American Treasure and the Rise of Capitalism (1500–1700). *Economica.* Vol. IX. № 27. P. 338-358.

Hamilton, 1934 – *Hamilton, E.J.* (1934). American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650. Cambridge: Harvard University Press. 428 p.

Knoop, 1933 – *Knoop, D., Peredur, G.J.* (1933). The mediaeval mason: an economic history of English stone building in the later middle ages and early modern times. Manchester: Manchester University Press. 294 p.

Munro, 2008 – *Munro, J.H.* (2008). Money, prices, wages, and "Profit inflation" in Spain, the Southern Netherlands, and England during the Price Revolution era: ca. 1520 – ca. 1650. *Histyria e Economia: Revista Interdisciplinar.* Vol. 4. № 1. P. 13-71. URL: https://www.economics.utoronto.ca/munro5/HistoriaEconomiaProfitInflation.pdf

Nef, 1964 – *Nef, J.U.* (1964). Prices and Industrial Capitalism in France and England. The Conquest of the Material World. Chicago: University of Chicago Press. 408 p.

Phelps-Brown, 1957 – *Phelps-Brown, E.H., Hopkins, Sh.V.* (1957). WageRates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century. *Economica*. XXIV. № 96. P. 289-306. URL: https://www.jstor.org/stable/2550419

Slicher van Bath, 1960 – *Slicher van Bath, B.H.* (1960). The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries. *Britain and the Netherlands.* Vol. 1. P. 130-153.

Slicher van Bath, 1963 – *Slicher van Bath, B.H.* (1963). The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500–1850. New York: St. Martins. 364 p.

*Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Автор також повідомляє, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 16.01.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 30.03.2026
Прийнято до друку 10.04.2026
Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 16.01.2026
Received in rceived form 30.03.2026
Accepted for publication 10.04.2026
Published online 22.06.2026

CULTURAL STUDIES / КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.94

OKSANA Yu. ZAKHAROVA [1], SERHII I. DEHTIAROV [2], NAZAR A. KOTELNITSKY [3]
[1] National Academy of Culture and Arts Management (Kyiv, Ukraine)
[2] Sumy State University (Sumu, Ukraine); Cherkas Global University (Houston, USA)
[3] University of Transformation of the Future (Chernihiv, Ukraine)
[1] ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2143-7020
[2] ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0885-2721
[3] ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4480-365X

IMAM OF CHECHNYA AND DAGESTAN – SHAMIL (1797-1871) IN EUROPEAN ARTWORKS

Abstract. *This article examines the European perception of Shamil, the Imam of Chechnya and Dagestan. Western cultural figures were genuinely interested in the national liberation war of North Caucasus peoples against Russian imperial despotism and its territorial expansion. Also, they liked vibrant personality of the supreme ruler of the North Caucasus Imamate who led the highlanders' struggle for freedom. Over three centuries, interest in Shamil has preserved a constant focus of artistic attention. Lacking reliable data on Shamil, French figures perceived the Imam as a medieval knight-liberator and leader of uprising. German artists, already possessing visual primary sources about Shamil, quite accurately shaped the Imam image as invincible, although formally the losing side in the Caucasian War. Imam Shamil has become the subject of Turkish literature as well. His personality captivated 19th-century composers and poets of the second half of the 20th century. Thanks to cultural and artistic works of Western masters, Imam Shamil has entered world history not only as a state leader but also as a remarkable personality.*

Keywords: *Imam Shamil, North Caucasian Imamate, European cultural and artistic figures, perception of personality.*

Citation. Zakharova, O.Yu., Dehtiarov, S.I., Kotelnitsky, N.A. (2026). Imam of Chechnya and Dagestan – Shamil (1797-1871) in European artworks. *Sumy Historical and Archival Journal.* XLVI, 94-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.94

ЗАХАРОВА О.Ю. [1], ДЕГТЯРЬОВ С.І. [2], КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А. [3]

[1] Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв (Київ, Україна)
[2] Сумський державний університет (Суми Україна); Черкас глобальний університет (Хьюстон, США)
[3] Університет трансформації майбутнього (Чернігів, Україна)
[1] ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2143-7020
[2] ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0885-2721
[3] ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4480-365X

ІМАМ ЧЕЧНІ ТА ДАГЕСТАНУ – ШАМІЛЬ (1797-1871) У ТВОРАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Анотація. *У статті досліджується сприйняття імаму Чечні та Дагестану Шаміля діячами європейського мистецтва. Автори дійшли висновку про те, що представники культури Західної цивілізації з непідробним інтересом ставилися як до національно-*

© 2026 by the author(s)
This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

визвольної війни народів північного Кавказу проти російського імперського деспотизму та його територіальної експансії, так і яскравої особистості верховного правителя Північно-Кавказького імамату. Протягом трьох століть інтерес до персони Шаміля не згасав і завжди залишався у фокусі уваги митців. Не маючи достовірних даних про Шаміля, французькі представники культури сприймали імама в образі середньовічного лицаря-визволителя та ватажка народного повстання. Німецькі майстри мистецтва, вже маючи візуальні першоджерела про Шаміля, досить достовірно сформували образ імаму як, хоча б формально, і сторони, що зазнала поразки у Кавказькій війні, але так і непереможної. Імам Шаміль став героєм численних творів турецької художньої літератури, зокрема й белетристики. Особа Шаміля не залишила байдужими композиторів XIX ст., прогресивну громадськість українських земель, літераторів другої половини XX ст. Завдяки творам культури та мистецтва західних майстрів імам Шаміль увійшов у світову історію не лише як лідер держави, а й як яскрава історична особистість.

Ключові слова: *імам Шаміль, Північно-Кавказький імамат, представники європейської культури та мистецтва, сприйняття особистості.*

Цитування. Захарова, О.Ю., Дегтярьов, С.І., Котельницький, Н.А. (2026). Імам Чечні та Дагестану – Шаміль (1797-1871) у творах європейського мистецтва. *Сумський історико-архівний журнал.* XLVI, 94-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.94

In the history of statehood and national liberation movements among North Caucasus peoples, a special place is held by the most prominent figure of the theocratic North Caucasian Imamate – Shamil (1797-1871), a fighter against Russian chauvinistic imperialism. The future leader of the North Caucasian state received an excellent upbringing and education at home, the key elements of which were the Arabic language, philosophy, jurisprudence, military science, and comprehensive physical training. From an early age, Shamil was an excellent martial artist, horseman, marksman, runner, and swimmer. He was highly skilled with bladed weapons and was distinguished by his bravery and courage.

Reading books was one of Shamil's favorite pastimes. He wanted to become a scholar, but his election as supreme ruler changed those plans. From an early age, Shamil systematically built up his library, the lion's share of which was a wide variety of Arabic literature that he obtained from abroad. He took great pride in this and, even in the midst of military operations, tried to preserve as many books as possible (Dadaev, 2012: 36-50).

On 19 September 1834, Shamil was elected Imam of Ichkeria and Dagestan. He succeeded in establishing a theocratic state in the North Caucasus with armed forces and in leading a protracted national liberation war by mountain peoples against Russian imperial occupiers. His brilliant knowledge of military tactics allowed Shamil to resist the numerically and militarily superior army of the Russian Empire for many years during the Caucasian War (1817-1864). The hostile strategic goal was military incorporation of North Caucasus territories into the Russian monarchy.

A "bandit" and leader of "guerrilla bands" that rose up against the Romanovs' annexation, he was regarded as a formidable adversary and a major political problem for Russian despotism. Shamil became the object of keen interest for the ruling Russian circles and absolutist states of Europe. The protracted struggle of mountain peoples garnered enormous international attention, with his romantic aura as a hero and leader of the liberation movement playing a great part in this (Donogono-Korkmas, 2020: 8).

The source basis for this study comprises works by historians who have examined Shamil's life and political activities, as well as issues related to perception of Shamil within Western civilization (Abdullaev, 2016; Vinogradova, 2020; Gubahanova, 2008; Zaharova, 2015; Magomedova, 2025; Murtazaliev, 2022a; Murtazaliev, 2022b).

To illustrate how historical memory of Shamil's heroism and courage, preserved by many generations, is reflected today, we have drawn upon materials from online sources. They clearly demonstrate that Shamil's feat has not been forgotten and has become an example for many members of the public with dissenting views.

In writing this article, general research methods were applied: synthesis and analysis; deduction and induction; generalization; historical description). Also, specific historical approaches were applied: the problem-chronological, critical, anthropological, and content analysis methods.

Analysis and synthesis assessed the perception degree of Imam Shamil in cultural and artistic works. It demonstrates the distinctly respectful attitude of the Western public toward the Imam. Finally, conclusions were drawn.

Via induction and deduction, empirical data were identified and compiled. The factual data formed the basis for theoretical definitions, and conclusions were substantiated and illustrated with specific empirical evidence. The authors synthesized the factual study material. The narrative method was employed in description.

Special historical methods were also employed. The critical method assessed representativeness of historical works and collections of primary sources. The problem-chronological method formed a general understanding of the nature and specifics of how Western civilizations perceived the image of Shamil in its chronological sequence and logical completeness. The content analysis was applied for the literature assessment. The anthropological method placed Shamil's personality at the center of the study.

Although the charismatic figure of Imam Shamil and practical achievements of state-building in the North Caucasus Imamate have long attracted attention of historians, the topic represents an unaddressed "gap" in historiography.

At the 19th century end, M. Chichagova devoted a comprehensive historical and biographical essay to Shamil, which remains relevant to this day for scholars in humanities and social sciences (Chichagova, 1889). The state established by Shamil became the subject of detailed study in Russian historiography, for instance by Y. Dadaev (Dadaev, 2006; Dadaev, 2012). The figure of Shamil also attracted attention of prominent historians of international renown, notably M. Gammer, a professor at Tel Aviv University. Inhis seminal monograph, he examined Shamil's life and activities as a process of Muslim resistance to Russian imperial expansion (Gammer, 1998).

However, the issue of how Imam Shamil is portrayed in European culture and art has not received adequate attention in historiography. In light of this, we have reason to believe that this publication will help, at least in part, to address the issue.

While acknowledging Shamil's obvious successes in struggle against the Russian Empire over a quarter-century and admiring heroism of mountain tribes, European political circles were eager to see what Imam Shamil actually looked like, even if only in artistic depiction. Several attempts to visually present Shamil to the public can be identified across the European continent.

In France, an article by E. Taksier about Imam Shamil was published in 1854 in the Journal Universel Illustrй. As a visual supplement to the text, an engraving by M. Jubй and F. Mornan was printed with the Shamil depiction. He was represented in armor more reminiscent of a medieval knight than that of a Caucasian state ruler. He was on horseback, wearing a helmet and chain mail, with a bow and arrows. The presence of national costume indicated that Europeans were aware of traditional culture of mountain peoples. In our view, this depiction of Shamil suggested that, in the eyes of French artists, the Imam was the ruler of a state that was small in territory but powerful in military strength and spirit; a state that fought for its very existence. In this regard, they were interested not only in Shamil's military experience but also in his abilities as a statesman.

Shamil was shown in a similar manner on the cover of P. Zikonsi's book "Shamil: Liberator of the Caucasus", which was illustrated J. Bussi. The Imam appears to the public as a leader of Sherwood Forest – the famous romantic tale of the Middle Ages. The artist painted Shamil's portrait without visual references, but rather guided by his historical aura and existing international resonance (Donogono-Korkmas, 2020: 10).

In Germany, visual representation of Shamil was different. Thanks to the drawings by the Bavarian artist T. Horschelt, image and appearance of the Imam became well-known among the German population even before this happened in the Russian Empire itself. Having heard much about Shamil and struggle of mountain peoples, T. Horschelt dreamed of visiting the North Caucasus.

He realized this dream by arriving in the Russian Empire, enlisting in temporary military service, and thereby participating in the Russian campaigns against the Caucasus. Wishing to record everything he saw, he diligently kept a diary, which has been preserved for posterity.

Drawings in the diaries held particular cultural value and served as a basis for artistic portrayal of Shamil. After the Imam was captured by Russian troops on 26 August 1859, T. Horschelt managed to sketch a portrait of Shamil. In November of that same year, T. Horschelt sent his materials and Shamil's portrait to Germany with an eloquent confession: "…Here is a great man who tormented us, but in the end still missed his mark…!".

T. Horschelt's sketches served as a foundation for his painting "The Capture of Shamil", which he created upon his return to Munich. The painting illustrates T. Horschelt's true attitude toward Shamil – the artist's sympathies lay with the leader of mountain tribes. The main focus is not on representative of the Russian Empire's authority – Prince A. Baryatinsky – but on the Imam figure in a Circassian coat with a white turban. Against the backdrop of prince's glittering entourage, Shamil embodied ideals of human dignity and nobility. In the painting, A. Baryatinsky painted the sitting captive Shamil. It demonstrated not only his social and psychological superiority but also political arrogance (Gubahanova, 2008: 60-82).

The Russian Emperor Alexander III later purchased this portrait of Shamil from the T. Horschelt's widow, and it now belongs to the Russian Museum in St. Petersburg. Incidentally, Shamil was depicted in the paintings by G. Villevalde ("The Capture of Shamil") and A. Kivshenko ("Imam Shamil Before Commander-in-Chief Prince A.I. Baryatinsky on 25 August 1859"). In A. Kivshenko's composition, Shamil is shown monumentally as a defeated but fundamentally unbroken leader of North Caucasus peoples. Hisright hand holds a belt with a dagger, thereby indicating that, morally and ethically, the Russian monarchy had not defeated the mountain peoples.

Other artworks dedicated to the Caucasus history were also created in Munich. For example, the French artist F. Roubaud painted about 20 canvases in the Bavarian capital, one of which was titled "Shamil at Prayer" (Gubahanova, 2008: 60-82).

On 27 August 1859, Shamil, accompanied by a special military escort, was taken from the North Caucasus to be the court of Russian Emperor Alexander II. The ruler could see the Caucasian hero in person.

Shamil was given a particularly grand reception in Ukrainian territories of the Russian Empire, regarded not only as a liberation hero but also as a most worthy role model, with people romantically wishing for a similar leader for the Ukrainian movement. In Kharkiv, he was given an opportunity to visit the circus, ride thoroughbred horses, take a guided city tour, etc. On one evening, Shamil was invited to a grand ball with illuminations, hosted by the provincial nobility assembly of the Kharkiv Governorate. Representatives of the Ukrainian aristocracy stayed by Shamil's side the entire evening, eager to learn about him and his struggle (Zaharova, 2015: 292).

On 26 September 1859, Shamil was brought to St. Petersburg. The Russky Khudozhestvenny Listok, edited by V. Timm, published a series of drawings depicting Shamil's stay in the city. He was shown wearing a white turban, and a dagger was clearly visible at his waist. He impressed the public in the imperial capital with his sociability and extraordinary tact. By visiting St. Isaac's Cathedral, he demonstrated not only his religious tolerance but also loyalty (Chichagova, 1889: 46).

Kaluga was chosen as the main location for his exile, where he lived under tacit surveillance for 10 years. In October 1869, he and his family moved to Kyiv, a warmer city further south. Here, as in Kharkiv, he was warmly received, with people publicly admiring his struggle. The population demonstratively threw copies of T. Shevchenko's poem "The Caucasus" into the carriages with Shamil, thereby showing the authorities their true attitude toward him. For most Ukrainians, Shamil was an important model in the national liberation struggle, although after the Valuev Circular of 1863, this became a largely unattainable goal (Mahun, 2024).

Abas-relief of Imam Shamil bearing the inscription "Fight and Conquer" was unveiled in the contemporary Kyiv at the site where his former residence once stood. It symbolized the Ukrainian people's admiration for his heroism (Memorialna doshka).

The figure of Imam Shamil also held a great interest for Turkish culture, particularly among literary figures. The portrayal of Shamil in poetry, prose, journalism, and memoirs constitutes a vast body of Eastern fiction. The main themes are heroism of Shamil's struggle, his statesmanlike efforts, and role of religion in Imam's life (Murtazaliev, 2022a: 32-38).

In the 19th century, academic composers showed an interest to Shamil. For instance, M. Musorgsky composed a special choral work dedicated to the Imam. Progressive and highly oppositional activities of the "Mighty Handful" – an association of renowned composers in the Russian Empire – took place during the Caucasian War. Therefore, relevance of the subject was indisputable. M. Musorgsky's work comprised a choral prayer accompanied by piano, which covertly illustrated the association members' true attitude toward Shamil (Vinogradova, 2020: 62-101).

During World War II, the figure of Shamil did not go unnoticed by progressive members of society, particularly the intelligentsia. The renowned writer G. Tsadasa dedicated the poem "Shamil". The central theme was Shamil's relationship with society as the supreme ruler of the North Caucasian state, thereby emphasizing the high degree of popular support for the Imam and his moral character (Murtazaliev, 2022b: 39–45).

In modern history, cultural figures have continued to take an interest in Shamil. For example, H. Tovshalumov wrote the novella "The Imam's Interpreter", and M. Ibragimova published the novel "Imam Shamil". Both works are based on well-known historical events and show a political portrait of Shamil as an extraordinary statesman (Abdullaev, 2016: 26-31; Magomedova, 2025: 12-16).

Heroic deeds of the North Caucasus knight are remembered and will never be forgotten in the modern Ukraine. On 4 February 2026, during Russia's barbaric war against Ukraine, a grand opening ceremony was held in Kyiv for Imam Shamil Square (Skver Shamilja, 2026). Nor has Shamil's worthy successor in the struggle against Russian imperialism in the modern history of Ichkeria been forgotten – D. Dudaev. InLviv, a memorial plaque was solemnly unveiled in April 2026 (Memorialnaja doska, 2026).

Despite the obvious lack of reliable information about Shamil (1797-1871), prominent figures in European culture took a keen interest in his personality. There was a significant international resonance of the national liberation movement waged by mountain peoples of Ichkeria and Dagestan against the Russian Empire during the Caucasian War. His fully realistic and truthful image could be presented to the public. Europeans regarded Imam Shamil as a great man, recognized his state talent, and paid tribute to struggle of mountain peoples.

French cultural figures saw him as a medieval knight who led the uprising of a small nation's people against a vast empire. German cultural figures, who could see Shamil in person, portrayed the Imam from a moral, ethical, spiritual, and religious perspective. Since, unlike in European philosophy, imperatives of human honor and dignity have always been paramount in Islam, German artists focused public attention precisely on these qualities of Shamil, which was most vividly manifested even in his monumental image. The Imam undoubtedly interested representatives of European art from the intercultural communication perspective, as they sought to understand true motivations behind the North Caucasian Imamate's struggle against the Russian Empire.

The authors have demonstrated that interest in the Imam of Chechnya and Dagestan has persisted over three centuries, a fact that confirms the immense historical significance of Shamil's legacy. Turkish fiction writers, progressive Russian composers, writers, and poets have dedicated many works to the Imam. The Ukrainian public has regarded the legendary figure of Shamil with particular reverence – as a role model in the national liberation cause of the Ukrainian people.

Although the North Caucasus was ultimately incorporated into the Russian Empire through superior military force, Imam Shamil has forever entered the world history and consciousness of Western civilization. He was treated as a towering figure, a leader of peoples and a statesman that fought to the last drop of blood for independence, which deserves the utmost respect.

Acknowledgements

The research reported in this paper was produced as part of the project 'Historical Memory and Memorialization Practices as Tools for Countering Anti-Ukrainian Destructive Narratives: National and International Dimensions' (0126U001457) with support from Ukraine's Ministry of Education and Science.

References:

Abdullaev, 2016 – *Abdullaev, A.* (2016). Obraz Shamilja v romane M. Ibragimovoj "Imam Shamil" [The Image of Shamil in M. Ibragimova's Novel "Imam Shamil"]. *Izvestija Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Obshhestvennye i gumanitarnye nauki*. T. 10. № 2. S. 26-31. [in Russian].

Chichagova, 1889 – *Chichagova, M.* (1889). Shamil na Kavkaze i v Rossii. [Shamil in the Caucasus and Russia]. SPb.: Tipografija i Litografija S. Muller i I. Bogelman. 208 s. [in Russian].

Dadaev, 2006 – *Dadaev, Ju.* (2006). Gosudarstvo Shamilja: social'no-jekonomicheskoe polozhenie, politiko-pravovaja I voenno-administrativnaja sistema upravlenija. [Shamil's State: Socioeconomic Situation, Political-Legal, and Military-Administrative System of Government]. Kazan: Ihlas. 491 s. [in Russian].

Dadaev, 2012 – *Dadaev, Ju.* (2012). Imam Shamil: kniga v ego zhizni [Imam Shamil: A Book in His Life]. *Vestnik Instituta IAJe*. № 2. S. 36-50. [in Russian].

Donogono-Korkmas, 2020 – *Donogono-Korkmas, M.* (2020). Portrety Shamilja v Evrope [Portraits of Shamil in Europe]. Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo. 351 s. [in Russian].

Gammer, 1998 – *Gammer, M.* (1998). Shamil. Musulmanskoe soprotivlenie carizmu. Zavoevanie Chechni i Dagestana [Shamil. Muslim Resistance to Tsarism. The Conquest of Chechnya and Dagestan]. M.: "KRON-PRESS". 512 s. [in Russian].

Gubahanova, 2008 – *Gubahanova, R.* (2008). Kavkazskaja vojna v russkoj hudozhestvennoj kulture (XIX – nachalo XX veka) [The Caucasian War in Russian Artistic Culture (19th – Early 20th Centuries]. Mahachkala: IIAJe DNCRAN. 150 s. [in Russian].

Magomedova, 2025 – *Magomedova, Z.* (2025). Dokumentalno-istoricheskaja osnova povesti H.Avshalumova "Tolmach Imama" [Documentary and historical basis of H. Avshalumov's story "Imam's Interpreter"]. *Vestnik Instituta jazyka, literatury i iskusstva im. G. Cadasy DFIC RAN.* № 39. S. 12-16. [in Russian].

Mahun, 2024 – *Mahun, S.* (2024). Geroj dlja ukraincev I vrag dlja Rossii: kak voeval s imperiej, a potom zhil v Kieve imam Shamil [A Hero for Ukrainians and an Enemy for Russia: How Imam Shamil Fought the Empire and Then Lived in Kyiv]. URL: https://news.telegraf.com.ua/obshhestvo/2024-09-07/5870460-geroy-dlya-ukraintsiv-ta-vorog-dlya-rosii-yak-voyuvav-z-imperieyu-a-potim-zhiv-u-kievi-imam-shamil [in Ukrainian].

Memorialna doshka – Memorialna doshka Imamu Shamilju u Kijevi [Memorial plaque to Imam Shamil in Kyiv]. URL: https://kiev-foto.info/uk/pamyatnyky/memorialni-doshky/3299-memorialna-doshka-imamu-shamiliu [in Ukrainian].

Murtazaliev, 2022a – *Murtazaliev, A.* (2022). Obraz Shamilja v tureckoj literature [The Image of Shamil in Turkish Literature]. *Vestnik Instituta jazyka, literatury i iskusstva im. G. Cadasy DFIC RAN*. № 30. S. 32–38. [in Russian].

Murtazaliev, 2022b – *Murtazaliev, A.* (2022). Problema hudozhestvennogo voploshhenija nravstvenno-jesteticheskoj sushhnosti geroicheskogo v pojeme G.Cadasy "Shamil" [The Problem of Artistic Embodiment of the Moral and Aesthetic Essence of Heroism in G. Tsadasa's Poem "Shamil"]. *Vestnik Instituta jazyka, literatury i iskusstva im. G. Cadasy DNC RAN*. № 12. S.39-45. [in Russian].

Skver Shamilja, 2026 – Skver imeni Imama Shamilja v Kieve [Imam Shamil Square in Kyiv]. URL: https://abn.org.ua/ru/osvoboditelnye-dvizheniya/4-fevralya-v-kieve-sostoyalos-torzhestvennoe-otkrytie-skvera-imeni-imama-shamilya/ [in Russian].

Memorialnaja doska, 2026 – Memorialnaja doska Dzhoharu Dudaevu vo L'vove [A memorial plaque to Dzhokhar Dudayev in Lviv]. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/society/public-sector/u-lvovi-vidkryly-memorialnu-tablytsiu-dzhokharu-dudaievu-lideru-borotby-za-nezalezhnist-ichkerii/ [in Ukrainian].

Vinogradova, 2020 – *Vinogradova, A.* (2020). "Shamil" M.P.Musorgskogo. Issledovanie I opyt rekonstrukcii ["Shamil" by M.P. Mussorgsky. Research and Reconstruction Experience]. *Nauchnyj vestnik Moskovskoj konservatorii*. №4(43). S.62-101. [in Russian].

Zaharova, 2015 – *Zaharova, O.* (2015). Svetlejshij knjaz M.S.Voroncov. Gerojam Otechestvennoj vojny 1812 g. posvjashhaetsja [His Serene Highness Prince M.S. Vorontsov. Dedicated to the Heroes of the Patriotic War of 1812]. Simferopol: Biznes – Inform. 320 s. [in Russian].

*Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів, а також повідомляють, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 16.03.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 07.06.2026
Прийнято до друку 12.06.2026
Оприлюднено 23.06.2026

Submitted 16.03.2026
Received in rceived form 07.06.2026
Accepted for publication 12.06.2026
Published online 23.06.2026

Сумський Історико-Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА

Сайти журналу**:**
https://shaj.sumdu.edu.ua

Ідентифікатор медіа R30-03095 (рішення №541 від 29.02.2024 р.)

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії Сумського державного університету

Головний редактор ***С.І. Дегтярьов***

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Технічне редагування:
С.І. Дегтярьов, В.М. Король *(адміністратор сайту)***,**
О.О. Ткачов

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Харківська, 116, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Підписано до друку 25.06.2026. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,2 Обл.-вид. арк. 12,0 Наклад 50 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Харківська, 116, м. Суми, 40007
Свідоцтво про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 8193 від 15.10.2024.

Сумський історико-архівний журнал, № XLVI, 2026

www.shaj.sumdu.edu.ua